

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՁԳ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻ

Ա Ձ Գ

ԵՒ

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք

ՄԱՏԵՆԱՀԱՐ

Հ. Յ. Գ. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԹԻԻ 4

1979

ՊԵՂՈՒՔ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Իբրեւ Ուսանողական Միութիւն, եւ առաւել իբրեւ դաշնակցական ուսանողներ, մենք լաւապէս կը գիտակցինք, թէ յատկապէս հայ երիտասարդութիւնը գաղափարական ինչպիսի դժուարութիւններ կը դիմակալէ ու փոխարէնը գաղափարական ինչպիսի մթնոլորտ մը կ'ապրի:

Քսաներորդ դարու ներկայ շրջանին, գաղափարներու հողովոյթը եւ անոնց նկատմամբ կեցուածքներու բախումը գրաւած է միջազգային թատերաբեմը: Ծայրայեղ գաղափարներէն մինչեւ չափաւորական, նաեւ անտարբերութեան տանող տեսութիւններ կը շրջապատեն մեզ: Հայ երիտասարդութիւնը՝ առանց յստակ ուղղութեան եւ հունաւորումի, անտարակոյս ուժացումի եւ կորուստի կ'երթայ գաղափարական նման ճախճախուտի մէջ:

Անշուշտ, մեր համեստ աշխատանքով, նման կացութիւն մը հիմնովին յեղափոխելու յաւակնութիւնը չունինք: Սակայն կը հաւատանք, որ կա-

Յ. Քաջագնունիի «Ազգ և Հայրենիք» աշխատասիրութիւնը առաջին անգամ սկսած է տպուիլ «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, ուր առաջին ինը գլուխները լոյս տեսած են Մայիս-Յունիս 1923-Յունուար 1924 թիւերուն մէջ, մնալով անաւարտ:

Հետագային, 1965ին, Քաջագնունիի անտիպ գրութիւնները (պատմաւածքներ, յուշեր, յօդուածներ, մամակներ) «Համագգային»ի կողմէ հրատարակուեցան «Յետ Մահու» ամսուանով հատորով, գոր հրատարակութեան պատրաստեց Ս. Վրացեան:

«Յետ Մահու» հատորին մէջ տպագրուած է նաեւ «Ազգ և Հայրենիք» աշխատասիրութեան շարունակութիւնը, զոր կու տանք այս հատորին մէջ, Ս. Վրացեանի կողմէ գրուած ծանօթագրութեամբ միասին (էջ 269):

Ուրեմն, ներկայ հրատարակութիւնը կ'ընդգրկէ Յ. Քաջագնունիի աշխատասիրութեան ամբողջութիւնը:

րեւորը ձգտումն է, եւ իբրեւ այդպիսին, առաջին քայլերը՝ նախապայման են:

Ճիշդ այս մտահոգութեամբ կը հրատարակենք Յովհաննէս Քաջապուտնիի «Ազգ եւ Հայրենիք» աշխատասիրութիւնը, որուն մէկ բաժինը լոյս տեսած է «Հայրենիք» ամսագրին մէջ յաջորդական թիւերով 1923 Մայիսէն մինչեւ 1924 Յունուար, եւ մէկ մասը աւելի ուշ, Քաջապուտնիի «Յետ Մահու» հատորին մէջ, զոր խմբագրած է Ս. Վրացեան:

«Ազգ եւ Հայրենիք» աշխատասիրութիւնը ի մի խմբելով, կ'ուզենք հայ երիտասարդութեան փոխանցել այնքան չարչարուած, սխալ ըմբռնուած եւ չարափոխուած ազգութեան եւ հայրենիքի գաղափարի դաշնակցական մտաւորականի մը մօտեցումը...

Գիտական նոր հետազոտութիւն մը չէ այս աշխատանքը, ոչ ալ գոյութիւն ունեցող ուսումնասիրութիւններու համադրումը: Այսուհանդերձ, հեղինակը կատարած է երկար փնտռութիւն, հետեւած է ազգային բնոյթ ունեցող երեւոյթներուն իր շքր-ջապատին մէջ եւ դուրս, ապա երկար մտածումներէ ետք ծնունդ տուած է այս հատորին:

Բնականաբար պակասաւոր եւ երբեմն ալ տրեւելար հիմնաւորումներու գաղափարներ վարձագ-

ուած են Քաջապուտնիի կողմէ: Մանաւանդ վերջին երկու բաժիններու մէջ, ան սահմանումներ յառաջ նետած է, որոնք կը կրեն անիշխանական բնոյթ: Այդ ժամանակ արդի Հայաստանի նախկին վարչապետը իր կապերը խլած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ, եւ հասկնալիօրէն դարձած աւելի ծայրայեղ:

Հակառակ այս իրողութեան, աշխատասիրութիւնը կու տանք ամբողջութեամբ, առանց յապաւումի կամ սրբագրութեան, ձգելով որ մեր երիտասարդ մտաւորականութիւնը իր ըսելիքը ունենայ արտայայտուած գաղափարներու շուրջ:

Կը հաւատանք կատարուած ուսումնասիրութեան օգտակարութեան: Թող ան խթան հանդիսանայ երիտասարդներու մօտ գաղափարներու եւ կեցումաճանաչման գաղափարներու եւ այդ ճամբով բիրտ-դացման:

Հ. Յ. Դ. ԶԱԽԱՐԵԱՆ
ՌԻՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Ի՞նչ է ազգը:

Բառը շատ սովորական է արդի (ինչպէս եւ հին) հայերէնի մէջ, միշտ մեր շրթունքները վերայ: Գրքերում ու լրագրներում շարունակ կարգում ենք «ազգի» մասին, շարունակ լսում ենք ուրիշներից եւ ինքներս շարունակ գործածում «ազգ», «ազգութիւն» ու «ազգային» բառերը:

Եւ շատ կը զարմանանք, եթէ մէկը հարցնի՝
Ի՞նչ ասել է «ազգ»:

Մեզ թւում է, թէ շատ լաւ հասկանում ենք այդ ամենասովորական բառը: Եւ թւում է այդպէս հե՛նց այն սլառճառով, որ սովորական է այն: Մեր ականջը մանկութիւնից վարժուել է բառին, — այնքան է վարժուել, որ նա այլեւս չի զբաւում մեր ուշադրութիւնը, չի արթնացնում կասկածող, որոնող ու քննող միտքը:

Մեզ թւում է, որ երբ ասում ենք «ազգ», գիտենք, թէ ինչի՞ մասին ենք խօսում եւ թէ մեզ լսողն էլ ճիշդ մեզ պէս է հասկանում բառը:

Բայց, եթէ մի օր նեղն ընկնենք, հարկազրուած լինենք հաշիւ տալու մեզ, լրջօրէն վերլուծելու ու ստուգելու մեր ունեցած հասկացողութիւ-

Չախէն աջ՝ Լ. Շանթ, Յովհ. Տէվէճեան,
Յովհ. Քաջապնունի եւ Ս. Վրացեան,
1922ին, Եգիպտոս

նը, կը տեսնենք, — թերեւս մեծ զարմանքով, — որ այդ հասկացողութիւնը շատ էլ յստակ չէ, որ նա բաւականին աղօտ է ու անորոշ, կասկածելի ու վիճեկի:

Զարմանալու բան չկայ սակայն. «ազգ» կոչուած հաւաքականութիւնը այն բարդ միութիւնն է ու «ազգ» զաղափարը այն բարդ զաղափարներից, որոնք շատ դժուար է բնորոշել եւ մանաւանդ դժուար է ամփոփել մի ֆորմիւլի մէջ:

Եւ այս դժուարութեան առաջ կանգնած են ոչ միայն սովորական մարդիկ, այլ եւ գիտնականները, որոնք տարիներ ու տարիներ նուիրել են հարցի ուսումնասիրութեան:

Երեւոյթի ու զաղափարի բարդութեան պատճառով, տարբեր մարդիկ (նոյնիսկ գիտնական մարդիկ) տեսել են ու ըմբռնել նրանց տարբեր տարբերը միայն, անգիտակցելով կամ հարկաւոր արժէքը շտալով միւս տարրերին: Այսպիսով ծընունդ են առել միակողմանի, միմեանցից տարբերուող, նոյնիսկ միմեանց հակասող եւ յամենայն դէպս ոչ-լրիւ մեկնութիւններ: Առաջ է եկել մտքի չփոթ ու փոխադարձ անհասկացողութիւն այնտեղ, ուր թւում էր՝ ամէն բան պարզ է ու հասկանալի:

Շփոթը այնքան մեծ է, որ նոյնիսկ առիթ է տուել կասկածելու, թէ կա՞ր արդեօք այն հաւաքական իրը կամ այն երեւոյթը, որ «ազգ» ենք անուանում:

Եղել են հետազօտողներ (այսօր էլ կան), որոնք՝ ուղղակի կամ անուղղակի, աւելի կամ պակաս վճռականօրէն՝ հերքել են ազգերի գոյութիւնը. կամ — առնուազն — յայտարարել են այն շատ վիճեկի: Israel Zangwillը, օրինակ, կարծում է, որ «ազգ» կամ «ազգութիւն» բառերը չեն արտայայտում որեւէ իրականութիւն: Պրոֆեսոր Santayanna-ն համարում է ազգը մի տեսակ պատահականութիւն, անցողակի ու աննշան երեւոյթ: Իսկ M. T. M. Robertsonը ուղղակի ասում է, որ «ազգ» անուանուած բանը ցնորք է...:

Ազգեր, ազգային բաժանումներ, ազգային հաւաքականութիւններ չկան իրականութեան մէջ, ասում են այս կարգի մտածողները: Իսկ եթէ կան, արտայայտուած են այնքան անորոշակի, սահմանուած են այնպիսի երբերուն, անկայուն ու փոփոխակի սահմաններով, որ սլատահական ու միանգամայն անարժէք երեւոյթներ են մարդկային համակենսակցութեան մէջ: Ազգը մասամբ փիկցիա է, ցնորք, մասամբ էլ (եւ խոշոր չափերով) խարէութիւն, արհեստականօրէն շինուած ու ներշնչուած զաղափար:

Մի կողմից — ասում են — տգէտ մարդիկ, չկարողանալով ըմբռնել երեւոյթների իսկական էութիւնը, «ազգ» են անուանել տարբեր բնոյթ ունեցող մարդկային խմբակցութիւնները: Իսկ միւս կողմից՝ ճարտիկ մարդիկ, — օրինակ, տիրող դասակարգերը (անցնալում՝ ազնուականու-

թիւնն ու հոգեւորականութիւնը, ներկայումս բուրժուազիան) — օգտուելով ժողովրդային զանգուածների տգիտութիւնից, գիտակցօրէն մեծ արժէք են տուել անարժէք գաղափարին, գոյութիւն չունեցող բաժանումներ են յօրինել ու արհեստականօրէն մտցրել մարդկային ընկերակցութիւնների մէջ, որպէսզի հակառակութիւններ առաջ բերեն եւ այդ հակառակութիւնների վրայ յենուած՝ ամբասցեն իրանց դասակարգային իշխանութիւնը:

Եթէ «ազգը» թիւրիմացութիւն կամ նախապաշարմունք չէ, եթէ ազգային միութիւնները իրօք գոյութիւն ունեն, ապա ուրեմն նրանք կապուած պիտի լինեն այնպիսի կապերով, որոնք յատուկ են միայն «ազգ» անուանուած հաւաքական մարմիններին եւ յատուկ չեն ուրիշ կարգի պատկանող, ուրիշ անուններ կրող միութիւններին:

Արդ, որո՞նք են այդ կապերը, որո՞նք են ազգային յատկանիշները: Ուրիշ խօսքով՝ ի՞նչ է ազգ կոչուած հաւաքականութիւնը:

Եւ գրութեան դժուարութիւնը հենց նրանումն է, որ եթէ քննութեան առնենք մի առ մի այն բոլոր յատկանիշները, որոնք վերագրուել են ու վերագրում են «ազգ» երեւոյթին, կը տեսնենք, որ նրանք իրօք հեռու են գոհացուցիչ լինելուց: Յաճախ խառնում են իրար տարբեր գաղափարներ, մի բան աւելի են տալիս կամ մի բան պակաս, շատ լայնացնում են կամ շատ նեղացնում ազգային սահմանները եւ վերջի հաշուին չեն տալիս

հարցին մի պարզ ու լրիւ, որոշակի ու անվիճելի պատասխան:

••

Փորձենք վերլուծել «ազգային» անուանուած տարրերն ու յատկանիշները, ստուգենք, թէ ո՞ր աստիճանի «ազգային» են նրանք եւ թէ ի՞նչ առարկութիւններ կարելի է ունենալ նրանց դէմ:

Բ.

I

Ամէնից աւելի տարածուած հասկացողութիւնը հետեւեալն է.

Ազգը այնպիսի հաւաքական միութիւն է, որի սնդամները — ազգը կազմող մարդիկ — կապուած են միմեանց հետ արիւնակցական, ազգակցական կապերով, սերունդ են ընդհանուր նախահայրերի: Ուրիշ խօսքով՝ ազգը բազմացած ընտանիք է, աւելի կամ պակաս հեռաւոր ազգականների միութիւն:

Գիտնական մարդիկ վաղուց արդէն հրաժարուել են այս բացատրութիւնից, բայց լայն զանգ-

ուածները հասկացողութեան մէջ սա մինչեւ այսօր էլ մնում է գերիշխող:

Դժուար չէ նկատել, որ այստեղ «ազգ» գաղափարը պարզապէս շփոթուում է «ցեղ» կամ «տոհմ» գաղափարի հետ:

Բայց ազգային միութիւնը ցեղային միութիւն չէ եւ ազգը ցեղ չէ, հակառակ նրան որ մեր հըրապարակախօսները ու բանաստեղծները (առաւելապէս արեւմտահայերը) շատ յաճախ «ազգ» եւ «ազգային» բառերի փոխարէն գործադրում են «ցեղ» ու «ցեղային» բառերը:

Եթէ ազգը ցեղ լինէր, — իսկապէս որ ժամանակակից քաղաքակիրթ ազգերի գոյութիւնը շատ վիճելի կը դառնար:

Վերցնենք մի ինքնատիպ, լաւ արտայայտուած ու որոշակի կաղապարուած ազգ, — անգլիական ազգը, օրինակի համար:

Ո՞րն է այդ ազգի ցեղային միութիւնը, — ո՞րն է անգլիական ազգային արիւնը:

Նախապատմական ժամանակներից բրիտանական կղզիների վրայ ապրել են զանազան կեղտական ցեղեր, — անգլեր, բրիտներ, սկոտներ, պիկտեր: Պատմութեան արշալոյսին եկել են հեռաւոր հարաւարեւելքից, Միջերկրականի աւազանից, հռովմէական աշխարհակալները, կռուել են տեղացիների հետ, տիրել են երկրի մի մասին, նըստել են այստեղ, խառնուել բնիկների հետ: Ապա եկել են հիւսիսից, Սկանտինաւեան թերակղզիից

ու Դանեմարքից, նոր ցեղեր, ապա եկել են Սաքսոնները գերմանական անտառների խորքերից, ապա՝ նորմանները Ֆրանսիական ասիերից... Կելտական, գերմանական ու լատինական մեծ ցեղերին պատկանող զանազան հատուածներ — անգլեր, բրիտներ, սկոտներ, հռովմէացիներ, նորվեգիացիներ, դանեմարքցիներ, սաքսոններ, նորմաններ — շերտաւորուել են յաջորդաբար, դարերի ընթացքում, իրար վրայ խառնուել են միմեանց եւ տուել են ցեղայնօրէն բազմապիսի մի սերունդ, որից կազմուել է այսօրուայ անգլիական ազգը:

Եւ այսօր էլ դեռ չի դադարել, դեռ այսօր էլ շարունակուում է ցեղերի խմորումը: Ծիչդ է, բրիտանական կղզիները դարերից ի վեր չեն ենթարկուած նոր նուաճումների, զանգուածային նոր տեղափոխութիւններ այլեւս չեն կատարուած այս երկրում: Բայց, շնորհիւ միջ-ժողովրդական յարաբերութիւնների զարգացման ու հաղորդակցութիւնների հեշտացման, մի կողմից, եւ անգլիական ազգի աշխարհակալութեան միւս կողմից, — այսօր էլ բազմաթիւ անգլիացիներ կապուում են ամուսնական կապերով ոչ-անգլիացիների հետ եւ նոր բարդութիւններ են մտցնում իրանց «ազգային արեան» մէջ, որ առանց այն էլ շատ բարդ է արդէն:

Եթէ անգլիացու անգլիացի լինելը ուզենանք հիմնաւորել ու հաստատել նրա «անգլիական ա-

ըրևնով» միայն, անյաղթելի դժուարութիւնները կը հանդիպենք:

Անգլիայում կայ այսօր ազգային մի շատ ուրու միութիւն, բայց ցեղային միութիւն չկայ: Կարելի է եւ սէտք է ընդունել իրրեւ փաստ անգլիական մեծ «ազգը», բայց խօսք չի կարող լինել անգլիական «ցեղի» մասին: Անգլիական ազգ կայ, բայց անգլիական ցեղ գոյութիւն չունի:

Մի ուրիշ օրինակ, — հայ ազգը:

Ո՞րն է մեր ցեղային կազմը: Հաւանականօրէն՝ հետեւեալը —

Շատ հին ժամանակներում (Ք.ից աւելի քան տասը դար առաջ) Ուրարդու կոչուած երկրի մէջ — Վանայ լճի աւազանից մինչեւ միջին Արաքսի (գուցէ եւ Սեւանի) աւազանը — ապրել է մի խալլիական մեծ ժողովուրդ, թերեւս հատուած մի ուրոյն ցեղի, որ պրոֆ. Ն. Մառը «յարէթական» է անուանում: Ուրարդացի խալլեբը մշտական պատերազմների մէջ են եղել իրենցից հարաւարեւելք ապրող ասորացիների ու բաբելացիների հետ, յաճախ մեծաքանակ զերիներ են բերել այդ տաք տափարակներից կամ իրանք նուաճուել տափաստանների բնակիչներից եւ երկու դէպքումն էլ՝ խառնուել են նրանց հետ:

Ապա (Ք. Մ.ից մօտ վեց դար առաջ) մի մեծ մարդկային հոսանք — այս անգամ արիական (հնդեւրոպական) ցեղի — եկել է Ուրարդու աշխարհը հեռու արեւմուտքից, Բալկանեան թերա-

կղզիից ու Փրիւզիայից, նուաճել է երկիրը, նրստել այստեղ ու խառնուել ընդհանրի հետ:

Ահա այս յարէթական (քաղէթական) ու արիական ցեղերի պատկանող ժողովուրդների խառնուրդն է, որ մեր պատմութեան նախօրեակին հիմն է դրել ապագայ հայ ազգին:

Հետագայում — արդէն պատմական շրջանում — մեր երկիրը մշտական կայան է եղել ցեղերի ու ժողովուրդների շարժման մեծ ճամբու վրայ: Ո՞վ ասես, որ չի տրորել իր ոտների տակ հայկական բարձրաւանդակը: Հայաստան մտել են, Հայաստանի վրայով անցել, մասամբ նստել ու ձուլուել են տեղացիների հետ՝ յաջորդաբար, տարբեր ժամանակներում՝ շատ տարբեր ժողովուրդներ, — պարսիկներ, պարթեւներ, միդիացիներ, ալաններ, զուրդեր, հրեաներ, հռովմէացիներ, բիւզանդական յոյներ, արաբներ, վրացիներ, թուրք-թաթարական ցեղեր...

Սրանք բոլորը խառնուել են իրար, — խառնուել են ոչ թէ միակերպ ու հաւասար չափերով՝ միագոյն բարդ արիւն կազմելու համար, այլ տարբեր շրջաններում տարբեր բաղադրութիւններով ու տարբեր չափերով եւ կազմել են ցեղային շատ տարբեր, շատ բազմերանգ խառնուրդներ:

Եթէ որեւէ տեղ (եկեղեցիում, թատրոնական սրահում, շուկայում, ուխտատեղիում, հրապարակական միտտինգում) հաւաքուած են մի քանի հարիւր հայ մարդ, — ուշադիր դիտողը կը գտնի

այդ բազմութեան մէջ մի քանի տարբեր ցեղային տիպեր, աւելի կամ պակաս շեշտուած (մանաւանդ եթէ հաւաքուածները զանազան վայրերից են)։ տարբեր դիմագծեր, դանկերի տարբեր ձեւեր, մորթու եւ մազերի տարբեր գոյներ, աչքերի ու շրթունքների տարբեր նկարներ։ Մէկը յոյնի է նման, միւսը՝ վրացու, երրորդը՝ հրեայի, չորրորդը՝ ասորու, քուրդի... բայց եւ այնպէս՝ բոլորն էլ հայ են։

Եւ ունէի մի շատ հետաքրքրական հաւաքածու՝ մի քանի տասնեակ լուսանկարներ իսկական հայ մարդկանց, որոնք ներկայացնում էին շատ տարբեր ցեղային տիպեր։

Եթէ հնարաւոր լինէր ենթարկել մարդկային արիւնը ցեղային վերլուծման, շատ հաւանական է, որ ամէնից աւելի շեշտուած, իսկական ու անվիճելի «հայ-քրիստոնեայի» երակների մէջ հետազոտողը գտնէր աւելի քրդական կամ պարսկական արիւն, քան հայկական։

Ի՞նչպէս որոշել ազգային պատկանելութիւնը այն մարդու, որի ծնողները տարբեր ազգերի զաւակներ են։ Ի՞նչպէս անուանել մէկին, որի հայրը անգլիացի է, մայրը՝ Փրանսուհի, — արդեօք անգլո-ֆրանսիկ... բայց այդպիսի ազգութիւն չկայ։ Իսկ, եթէ անգլո-ֆրանկը անգգուշութիւն արաւ մի զաւակ ունենալու գերման-իտալուհի կնոջից, ի՞նչ անուն տալ այդ խեղճ փոքրիկին, — արդեօք անգլո-ֆրանկո-իտալո-գերման ան-

ուանել։ Կամ ասել թէ նա ոչ մի ազգութեան չի պատկանում, ազգային միութիւններից դուրս է, ապազգային է... Իսկ եթէ բխտի կատակով այդ խառնուրդ արարածի անունն է Դերուլեդ կամ Տրեօշկէ, Մուստօլիի կամ Մուստաֆա Քեմալ, Մկրտ. Խրիմեան կամ Յ. Դոստոեւսկի, — դարձեալ ասել, որ նա ապազգային է։

Թուսական հանգուցեալ ցար Նիկոլայը, գերմանական նախկին կայսր Վիլհելմը եւ Անգլիայի Գէորգ Ե. թագաւորը արիւնով շատ աւելի մօտ են իրար, քան իրանց ազգակից ռուսներին, գերմաններին ու անգլիացիներին։ Արդ, եթէ կարելի է կասկածի ենթարկել Նիկոլայի ազգային տիպը, նրա ռուս լինելու աստիճանի բարձրութիւնը, յամենայն դէպս ոչ ոք չի կասկածի, թէ Գէորգ Ե. թագաւորը իսկական անգլիացի է եւ թէ մանաւանդ Վիլհելմ Բ. իսկական, անվիճելի ու շատ գունաւորուած գերմանացի է։

Արիւնը չէ (աւելի ճիշդը՝ միայն արիւնը չէ), այլ մի ուրիշ՝ արիւնից աւելի զօրեղ բան կայ, որ անում է Վիլհելմին իսկական գերմանացի եւ սեմիթական շրթունքներ ունեցող մի հայ մարդուն՝ իսկական հայ։

Իրականութիւնն այն է, որ ժամանակակից քաղաքակիրթ մարդկութեան մէջ արիւնակցական միութիւնների, ցեղային հաւաքականութիւնների մասին կարելի է խօսել մեծ վերապահումներով միայն։

Շատ հին ժամանակներում, երբ բացակայում էին հաղորդակցութեան մատչելի միջոցներ եւ հաղորդակցուելու կարիքն էլ չնչին էր, երբ մարդկութիւնը ապրում էր միմեանցից կտրուած, անջատ հատուածներով (ինչպէս ապրում են այսօր վայրենի ժողովուրդները Ափրիկէի խորքերում կամ Մեծ Ովկիանոսի կղզիների վրայ), — այն հին ժամանակները թերեւս գոյութիւն ունէին ցեղային ինքնատիպ, անխառն ու որոշակի սահմանուած ցեղային միութիւններ:

Բայց այն հին ժամանակներում (ինչպէս ներկայում վայրենիների մէջ) ազգեր չկային, ազգային հաւաքականութիւններ դեռ չէին կազմուած: Ազգերը ծնունդ են առել միայն պատմական շրջանում, քաղաքակրթութեան որոշ բարձրութեան վրայ, — այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ վաղուց արդէն խախտուած էին ցեղային միութիւնները:

Եւ այսօր, ցեղային կազմը ինքնրոտինքեան չի կարող բացատրել «ազգի» էութիւնը եւ առաւել եւս չի կարող սահմանել «ազգ» դադափարը:

Ճեղը ազգ չէ եւ ոչ էլ ազգը՝ ցեղ:

II

Շւրոպական լեզուների մէջ «ազգ» բառին տրուած է յաճախ պետական իմաստ. ազգը (Ֆր-

րանսերէն nation, լատինական natio բառից) հասկացում է իբրեւ պետութիւն կազմող ժողովուրդ, պետութեան քաղաքացիների կամ հպատակների հաւաքականութիւն:

Գաղափարների մէջ տարբերութիւն մտցնելու համար 18րդ դարի վերջերում, Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան ժամանակ, գործածութեան մէջ դրուեց «ազգութիւն» բառը, — nationalité (national բառից, որ ինքը nationի ածականն է): Իսկ նորերումս գիտնականները (R. Yohannet) յօրինել են նոյնիսկ nationalitaire ածականը՝ national ածականից տարբերելու համար:

Բայց բառերի ձեւափոխումը չի վերացրել գաղափարների շփոթը: Այսօր էլ nationalité բառը չունի հայերէն «ազգի» իմաստը, այսինքն՝ չի նշանակում մարդկային մի ուրոյն միութիւն, այլ նշանակում է՝ կամ nationին պատկանող յատկութիւնների գումար կամ նոյնինքը nation: Իսկ nationի իմաստը մնում է նոյնը, ինչ եղել է 18րդ դարում, այսինքն՝ պետութիւն կազմող մարդկանց հաւաքականութիւն: Կան հեղինակներ (Ramsay Muir), որոնք այսօր էլ ոչ մի տարբերութիւն չեն դնում nation ու nationalité (ազգ ու ազգութիւն) բառերի միջեւ: Իսկ Encyclopaedia Britannica (աշխարհահռչակ Բրիտանական Բառարանը) ազգութիւն բառին (անգլիերէն՝ nationality) տալիս է — իբրեւ առաջի մեկնութիւն — ճիշդ նոյն իմաստը, ինչ որ ունի Ֆրանսիական nationը:

Ֆրանսիացու համար la nation francaise ասել է պարզապէս Ֆրանսիահպատակ ժողովուրդ եւ le francais — Ֆրանսիական հանրապետութեան քաղաքացի: Ազգութիւնը որոշում է պետական պատկանելիութիւնով:

Բառի այս իմաստով, մինչեւ 1918 թուականը հայ ազգը գոյութիւն չունէր, ինչպէս գոյութիւն չունէր նաեւ հայ մարդը. Ֆրանսիացու համար տաճկահայը le turc էր, ռուսահայը՝ le russe եւ պարսկահայը՝ le persan:

Տարիներ առաջ ես փորձ եմ արել բացատրելու մի ոչ-տգէտ Ֆրանսիացու, որ հայ եմ, ռուս չեմ, — եւ յաջողութիւն չեմ ունեցել: Ազգութեան գաղափարը, նոյնիսկ ծագումը Ֆրանսիացին կապում է անքակտելիորէն պետական գաղափարի հետ:

Փարիզի ռատիկանութիւնը մի յատուկ բաժանմունք ունի, ուր պարտաւոր են արձանագրուել բոլոր օտարականները: Այդ հիմնարկութեան մէջ ձեր nationalitéն արձանագրուում է ըստ ձեր անցազրի, որ պետութեան անցագիր որ ունիք ձեռներուով, այն ազգութեան էլ պատկանում էք:

Վերսայլի դաշնագրով հիմնադրուած la Ligue des Nationsը իրօք nationների (ազգերի) դաշնակցութիւն չէ, այլ պետութիւնների դաշնակցութիւն: Եթէ այդպէս չլինէր, Լիգին չէին մասնակցի Հարաւային Աֆրիկէի կամ Զուիցերիական դաշնակցութիւնները, չէին հրաւիրուի մաս-

նակցելու Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, եւ, դրան հակառակ, կը հրաւիրուէին իրլանդացիները, Ֆլամանդները, հրեաները, բասկերը, որոնք «ազգեր» են, թէեւ պետութիւններ չեն կազմում:

Գաղափարների շփոթը բխում է այն սխալ ենթադրութիւնից, թէ ամէն մի ազգ կազմում է մի առանձին պետութիւն եւ ամէն մի պետութիւն կազմուած է մի առանձին ազգից, — այսինքն՝ պետութիւնը ուրիշ բան չէ, քան կազմակերպուած ազգ եւ ազգը ուրիշ բան չէ քան պետական միութիւն:

Իրականութիւնը այդ չէ, սակայն:

Անշուշտ, կան պետութիւններ ու ազգեր (եւ դա մեծ բախտաւորութիւն է), որ բաւականին մօտ են այդ իդէալական տիպին: Օրինակ՝ Ֆրանսիան, Իտալիան, Սպանիան, Շուէդիան, Նորվեգիան... Այս պետութիւնները կարելի է անուանել — աւելի կամ պակաս վերապահումներով — ազգային կամ միազգեան պետութիւններ: Կարելի է ասել, — դարձեալ որոշ վերապահումներով, — թէ Ֆրանսիան կամ Շուէդիան կազմող քաղաքացիները պատկանում են համարեա ամբողջովին Ֆրանսիական եւ շուէդական ազգերին: Եւ միւս կողմից, Ֆրանսիական ու շուէդական ազգերը կազմող համարեա բոլոր զանգուածները մտնում են Ֆրանսիական ու շուէդական պետութիւնների մէջ:

Այս տիպի պետութիւնները կազմուած են մօտաւորապէս մէկ ազգից միայն եւ այս կարգի ազգերը համարեա ամբողջովին պարփակուած են մէկ պետութեան մէջ միայն: Ազգային եւ պետական սահմանները նոյնն են համարեա եւ համապատասխան զազափարները մօտաւորապէս ծածկուած են իրար:

Բայց միազգեան պետութիւնների կողքին գոյութիւն ունեն նաեւ բազմազգեան պետութիւններ եւ այստեղ արդէն անսխիւտ իրար հանդէս է գալիս «ազգ» եւ «պետութիւն» զազափարների բացարձակ անկախութիւնը:

Թիւրքիան, Ռուսիան ու Աւստրո-Հունգարիան մեծ պատերազմից առաջ, իսկ Բրիտանական կայսրութիւնը, Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները եւ Զուիցերիական Դանիացութիւնը նաեւ այսօր — բազմազգեան պետութիւններ էին ու են:

Օսմանեան կայսրութեան մէջ, օսման թուրքերի հետ միասին, մտնում էին նաեւ արաբներ, առնաւուտներ, չերքէզներ, քուրդեր, յոյներ, հայեր, հրեաներ... Սրանք բոլորն էլ տարբեր ազգեր են, թէեւ պարփակուած էին մէկ պետական շրջանակի մէջ:

Ռուսական լայնածաւալ կայսրութեան մէջ, բացի ռուսներից ու իրենց ազգակից ուկրայնացիներից, մտնում էին նաեւ Փիւններ, լետոններ, լատիւններ, լիտուանացիներ, լեհեր, հրեաներ,

թուրքեր, կիրգիզներ, սարթեր, չերքէզներ, լեզգիներ, վրացիներ, հայեր, գերմանացիներ... Սրանք բոլորն էլ հպատակ էին միեւնոյն ռուսական պետութեան, բայց ոչ մի ազգային կապակցութիւն չունէին ոչ իրար մէջ, ոչ էլ ռուսներին հետ:

Հարսուրդների կայսրութեան մէջ, բացի գերմաններից ու հունգարներից, մտնում էին նաեւ չեխեր, սլաւոններ, իտալացիներ, խրուատներ, ռուսիներ, լեհեր, հրեաներ... Դարձեալ՝ բազմազան ազգեր նոյն պետական կազմի մէջ:

Նոյնը եւ Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում (անգլիացիներ, իրլանդացիներ, գերմանացիներ, իտալացիներ, մեքսիկացիներ, հնդիկներ, նեգրեր, հրեաներ...)

Նոյնը եւ փոքրիկ Զուիցերիայում (գերմանացիներ, Փրանսիացիներ, իտալացիներ):

Որո՞նք են այս պետական միութիւնները կազմող ազգային միութիւնները:

Զուիցերիական ազգ չկայ, ինչպէս չկան Հիւսիս-Ամերիկեան կամ Հարաւ-Ամերիկեան ազգեր: Կարելի է ասել՝ Ռուսիայի, Թիւրքիայի կամ Աւստրիայի հպատակներ, քաղաքացիներ, բայց չի կարելի ասել՝ Ռուսիայի ազգ, Թիւրքիայի ազգ, Աւստրիայի ազգ:

Իրական պետութիւնները (նոյնիսկ միազգեան համարուողները) պարփակում են իրանց մէջ —

բացի հիմնական, թուով գերիշխող կամ քաղաքականորէն տիրապետող ազգից — նաեւ ուրիշ ազգեր, աւելի կամ պակաս մեծ զանգուածներով: Պետութիւնը մէկ է, բայց այդ պետութիւնը կազմող ազգերը — մէկից աւելի: Կան պետական միութիւններ, բայց այդ միութիւնների շրջանակում ազգային միութիւններ չկան:

Իրականութեան մէջ պետութիւնները ազգայնորէն միատարր չեն, — նոյնիսկ այնպիսի ազգային պետութիւններ, ինչպէս որ են Ֆրանսիան, Սպանիան, Շուէդիան, Պրուսիան եւ այլն: Եթէ Ֆրանսիայում Ֆլամանդներն ու պրովանսալները վաղուց արդէն կլանուել են, ձուլուել տիրող ազգի մէջ, բրետոնները հիւսիս արեւմուտքում եւ բասկերը հարաւ-արեւմուտքում մինչեւ այսօր էլ պահել են իրենց ազգային անհատականութիւնը: Սպանիան մասամբ կոտորել, մասամբ արտաքսել ու մասամբ էլ ազգայնորէն չէզոքացրել է մաւրերին ու հրեաներին. բայց բասկերը դեռ մնում են իրանց լեռների մէջ: Շուէդիայում բացի չուէդներից կան Ֆիններ, ինչպէս եւ Պրուսիայում՝ բացի գերմաններից կային խոշոր դանգուածներով նաեւ լեհեր ու լիտուանացիներ:

Միւս կողմից, միեւնոյն ազգը միեւնոյն ազգին պատկանող մարդիկ յաճախ բաժանուած են լինում տարբեր պետութիւնների մէջ:

Ֆրանսիական ազգին պատկանող հատուածները գոյութիւն ունեն նաեւ Ֆրանսիայի սահ-

մաններից դուրս, օրինակ՝ Չուիցերիայում (ժընևեի, Վոյի եւ Նիւշատելի կանտոններ). գերմանացիները՝ Աւստրիայում, Չուիցերիայում, Հիւսիսային Ամերիկայում, Ռուսիայում. անգլիացիները՝ նոյն Միացեալ Նահանգներում (եթէ հաշուի չառնենք Կանադան, Աւստրալիան կամ Նոր Զելանդիան, որոնք պետականորէն դեռ մնում են կապուած Անգլիայի հետ, բայց արդէն կանգնած են անջատման ճամբու վրան). սպանացիներն ու պորտուգալացիները՝ Կենտրոնական ու Հարաւապորտուգալացիները՝ Կենտրոնական ու Հարաւային Ամերիկայի հանրապետութիւններում. թուրքերը՝ Ռուսաստանում (Ղրիմ, Վոլգա, Թուրքեստան, Անդրկովկաս) ու Պարսկաստանում (Ատրըպատական)...

Այսինքն՝ միեւնոյն ազգերը բաժանուած են տարբեր պետութիւնների մէջ. ազգային միութիւններ կան, բայց համապատասխան պետական միութիւններ չկան:

Յետոյ՝ կան ազգեր, որ ոչ մի պետութիւն չեն կազմում (կամ չէին կազմում ամենամօտ անցեալում): Մեծ պատերազմից առաջ Ֆինները, լատիշները, էստոնները, լիտուանացիները, լեհերը, չեխերը, սլաւոնները, իրլանդացիները, հայերը, վրացիները չունէին պետութիւններ, ինչպէս չունեն մինչեւ այսօր բելգիական Ֆլամանգները, բրետոնները, բասկերը, ջուրդերը, լադերը, չերքէզները, օսերը, լեզգիները, վոտեակները, բուրեատները եւ ուրիշ մանր ազգերը:

Ազգերը կային (ու կան), մինչդեռ համանուն պետութիւնները չկային (ու չկան):

Մի ուրիշ հանգամանք եւս. պետական սահմանները անկայուն են, ենթակայ ամէն տեսակ պատահարների ու յանկարծական փոփոխումների, մինչդեռ ազգը շատ աւելի հաստատուն եւ տեւողական երեւոյթ է: Մի պատերազմի ու դաշնադրութեան հետեւանքով (իսկ անցեալում նաեւ վեհասպետների ամուսնութեան պատճառով կամ ժառանգական կարգով) պետութեան սահմանները կարող են փոխուել մի օրուայ մէջ, բայց այդ սահմանների մէջ ապրող մարդիկ մնում են ազգայնօրէն նոյնը, ինչ որ եղել են:

Անգլիացի պատմաբան Greenը ասում է, որ պետութիւնը պատահական երեւոյթ է, որ հեշտութեամբ կարող է կազմուել ու լուծուել. մինչդեռ ազգը իրականութիւն է, որ ոչ կարելի է շինել, ոչ էլ քանդել:

Արտայայտութիւնը՝ իր կտրուկութեամբ, ճիշդ չէ. պետութիւնը պատահական երեւոյթ չէ եւ այնքան էլ հեշտութեամբ չի կազմուում. միւս կողմից՝ ազգութիւններն էլ շինուում են ու քանդուում: Բայց անհերքելի է, որ վերջին պրոցեսների համար հարկաւոր են գերազանցօրէն մեծ ոյժեր եւ շատ երկար ժամանակ — դարեր ու սերունդներ:

Մեծ պատերազմից յետոյ, մի-երկու տարուայ ընթացքում, մի քանի դաշնագրերով, Եւրոպայի

ու Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական քարտէզը չիմնովին փոխուեց, մինչդեռ ազգադրական քարտէզը (բացառութեամբ թուրքական նահանգների Փոքր Ասիայում) մնաց նոյնը կամ համարեա նոյնը:

Ալլաաի բնակիչները, որ 1870 թուականին համարուում էին Փրանսիացի, 40 չէի՞ն կարող յաջորդ տարին գերմանացի դառնալ եւ ապա՝ կէս դար գերմանացի լինելուց յետոյ՝ 1919 թուականին նորից Փրանսիացիի վերածուել: Կարելի՞ է ընդունել, որ Թրակիայի թուրքը — մի մարդ, որ ամբողջ կեանքը թուրք է եղել ոտից մինչեւ գլուխ, հոգիով ու մարմնով, իր բոլոր բնազդներով, բոլոր հասկացողութիւններով ու հակումներով, իր ամբողջ ինքնազիտակցութիւնով — որ այդ թուրք մարդը՝ այսինչ քաղաքում այնինչ թուղթը ստորագրելուց յետոյ՝ յանկարծ հելլէն դառաւ (հելլէն ազգութիւնով եւ ո՛չ հպատակութիւնով) ու երկու տարի չանցած՝ Մուսթաֆա Քեմալ վաչայի յաղթութիւնների շնորհիւ՝ դարձեալ թուրքացաւ: Կարելի՞ է ընդունել, որ մինչեւ այսինչ թիւը լեհական ազգը գոյութիւն չունէր եւ մի գեղեցիկ օր՝ համաձայն այնինչ դաշնագրի՝ ծնունդ առաւ ու ասպարէզ իջաւ, կազմ ու պատրաստ:

Ի հարկէ, ազգերը անսկիզբ չեն, ոչ էլ յաւիտենական: Ազգերը (ինչպէս եւ պետութիւնները) ծնւում են, ապրում, զարգանում, ծաւալւում ու մեռնում: Բայց — ասացի արդէն — այդ պրոցես-

Ար կատարուում է շատ դանդաղ եւ երբեք չի կարող նոյնացուել պետական կեանքի հետ :

Հետագայում կը տեսնենք, թէ ի՞նչ մեծ նշանակութիւն ունեն պետական կազմակերպութիւնները ազգերի գոյութեան համար: Բայց որքան էլ մեծ լինի այդ նշանակութիւնը, այնուամենայնիւ չի կարելի չտեսնել, որ ազգն ու պետութիւնը — տարբեր երեւոյթներ են, ազգային գաղափարն ու պետական գաղափարը — տարբեր գաղափարներ:

Ազգը պետութիւն չէ, ոչ էլ պետութիւնը՝ ազգ:

III

Պետական գաղափարի փոխարէն երբեմն առաջադրուում է աշխարհագրական գաղափար եւ ազգային միութիւններին տրուում է territorial (երկրային) միութիւնների բնոյթ, — territorial անկախ պետական սահմաններից, որոնք յաճախ արհեստական են ու միշտ երեւուն, մինչդեռ աշխարհագրական սահմանները բնական շրջանակներ են՝ երկիրն ու նրա վրայ ապրող մարդկութիւնը անջատ հատուածների բաժանելու համար:

Իրողութիւն է, որ ազգերը յաճախ ստանում են իրանց անունները երկիրներից կամ՝ հակառա-

կը՝ իրանց անուններով կնքում են երկիրները: Մեր հին սլաւոնագրերն ու աշխարհագէտները ասում են. Հայք, Վիրք, Աղուանք, որ նշանակում է՝ հայերի երկիր, վիրերի (վրացիների) երկիր, աղուանների երկիր: Միւս կողմից, Փրանսիական ազգը ստացել է իր անունը Ile-de-France գաւառից, իտալականը՝ Իտալիա աշխարհագրական անունից եւ այլն: Անունների այս նոյնութիւնը ցոյց է տալիս անշուշտ, թէ ո՛րքան սերտորէն կապուած եւ մօտ են եղել իրար, անունները յօրինողները ըմբռնողութեան մէջ, ազգ ու երկիր գաղափարները:

Իրողութիւն է նոյնպէս, որ ազգերը (ոչ միայն իբրեւ ժողովուրդներ, այլ նաեւ իբրեւ ազգեր) խիստ սերտորէն կապուում են իրանց երկիրների հետ: Ամէն ազգ ունի մի աշխարհագրական վայր, որ իրանն է համարում. եւ այդ վայրը գտնուում է մի տեսակ ազգային սիմբոլ (խորհրդանիշ), սրբազան անուն, սիրոյ ու պաշտամունքի առարկայ, — այն աստիճանի, որ եթէ նոյնիսկ ինքը իրը այլեւ գոյութիւն չունի, կորցուած է ազգի համար (ինչպէս Պաղեստինը կորցուած է հրեաների համար), նա շարունակուում է յամառօրէն ապրել իբրեւ սոսկ գաղափար (սիմբոլ):

Թերեւս կարելի լինէր աւելացնել մի-երկու դիտողութիւններ եւս յօգուտ «երկրային» տեսակէտի, բայց եւ այնպէս թէզը կը մնար անպաշտպանելի:

Հիմնաքարը 1918 թ. Մայիս 28ին ու այսօր մենք ունենք Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութիւնը:

Բայց պետութիւն է արդեօք այս հանրապետութիւնը:

Այո՛, պետութիւն է այն իմաստով, ինչ իմաստով պետութիւններ են Վիւրտեմբերգի հանրապետութիւնը գերմանական Միութեան մէջ, Նեւշատէլ կանտոնը Չուիցերիական կոնֆեդերացիայի մէջ կամ Կալիֆորնիա ստէյտը Հիւսիսամերիկեան Միացեալ Նահանգների մէջ: Եւ աւելի ճիշդը՝ պետութիւն է այն իմաստով, ինչ իմաստով պետութիւններ են Վիկտորիան Աւստրալիական դաշնակցութեան մէջ, Օնտարիոն՝ կանադական ու Տրանսվալը՝ Հարաւ-արֆրիկեան դաշնակցութեան մէջ:

Ինչպէս Օնտարիոն կապուած է դաշնակցային կապերով կանադական միւս նահանգների հետ ու սրանց հետ միասին մտնում է Անգլիայի շուրջը խմբուած Միութեան մէջ, այնպէս էլ Հայաստանը կապուած է դաշնակցային սերտ կապերով անդրկովկասեան միւս հանրապետութիւնների — Վրաստանի ու Ադրբեջանի — հետ ու ապա՝ սրբանց հետ միասին՝ մտնում է Ռուսաստանի շուրջը խմբուած Խորհրդային Միութեան մէջ(*):

(*) Այժմ Հայաստանը ուզակի անգամ է Խորհրդային Միութեան:

Այս կէս-անկախ դրութիւնը կարո՞ղ է բաւարարել Հայաստանի պետականօրէն կազմակերպուելու պահանջը, — այն հասունացած պահանջը, որ քաղաքական հրապարակ է նետել ու մեծամեծ փորձանքների ենթարկել Հայաստանցի Հային: Կամ՝ վերադառնալով դրուած հարցի նախորդ ձեւին՝ կարո՞ղ է Խորհրդային Հայաստանը նկատուել իբրեւ Հայ մարդու Ազգային Տունը, Հայրենիքը:

Կարող է, անշուշտ, եթէ ոչ ամբողջովին՝ դէ՞թ շատ խոշոր չափերով:

Եւ աւելին, պետականօրէն ապրելու համար՝ քաղաքական այն կացութիւնը, որի մէջ դրուած է Խորհրդային Հայաստանը ոչ միայն բաւարար, այլ նաեւ՝ միակ հնարինն է:

Հայաստանի ծաւալը — նրա մեքանիքական զանգուածը — աշխարհագրական դիրքը, քաղաքակրթական աստիճանը, տնտեսական կարողութիւնները, ապա նաեւ պատմական անցեալն ու քաղաքական ներկայ վիճակը — այս հիմնական տուեալները այնքան աննպաստ են, որ թոյլ չեն տալիս կազմելու ինքնակալ պետութիւն, ինչպիսին է Ֆրանսիան, կամ համեստ Հոլանդիան, կամ շատ համեստ Նորվեգիան կամ նոյնիսկ նորածին, աւելի քան համեստ Ալբանիան: Հայաստանում գոյութիւն չունեն այն յատուկ պայմանները — ներքին ու արտաքին, — որոնք հնարին

Եթէ ազգը լինէր ազգակցական միութիւն (ցեղային հաւաքականութիւն) կամ քաղաքական միութիւն (պետական կազմակերպութիւն), պարզ է որ երկրի նշանակութիւնը կը դառնար վճռական. ցեղային ինքնուրոյնութիւնը կամ պետական կազմը պահելու համար, մարդկային խումբակցութիւնները անհրաժեշտօրէն պիտի կասուին որոշ հողամասի հետ եւ ամփոփուին նրա սահմանների մէջ. երկրից պոկուած՝ ոչ ցեղ կարող է լինել, ոչ պետութիւն:

Բայց ազգը ցեղային միութիւն չէ, ոչ էլ պետական եւ նրա կապը որոշ աշխարհագրական վայրի հետ չի հանդիսանում իրրեւ *conditio sine qua non*. ապացոյց՝ ազգագրական քարտէզները:

Դանուբի կամ Վոլգայի աւազանները, Կովկասն ու Անդրկովկասը, Հայկական Բարձրաւանդակը ու Փոքր Ասիան, Բալկանեան թերակղզին ամբողջովին ու Մակեդոնիան մասնաւորապէս, Ալպեան լեռներն ու Մերձ-Բալտեան երկիրը, Հիւս-Ամերիկեան մեծ տափարակը ու Կենտրոնական Ամերիկայի պարանոցը — սրանք բոլորն էլ որոշակի սահմանուած աշխարհագրական միութիւններ են, բայց սրանց բոլորի էլ ազգագրական քարտէզը շատ բազմադոյն է:

Territoireը (երկիրը) չի բնորոշում ազգը:

Ազգերը չեն պարփակուում միայն որոշ աշխարհագրական սահմանների մէջ, յաճախ դուրս են գալիս այդ սահմաններից, նուաճում են ուրիշ

աշխարհագրական միութիւններ, տարածուում են երկրի զանազան կողմերը, պահելով հանդերձ իրենց ազգային դէմքն ու գիտակցութիւնը: Եւ ընդհակառակը. նոյն աշխարհագրական սահմանների մէջ կենակցում են մէկից աւելի ազգեր, — կենակցում են կողք-կողքի, յաճախ անբաժանելիօրէն խառնուած իրրեւ ժողովուրդներ, բայց որոշակի անջատուած իրրեւ ազգեր: Օրինակ՝ Միջին Եւրոպան, Բալկանեան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Կովկասը:

Չպիտի շփոթել «ժողովուրդն» ու «ազգարնակութիւնը» «ազգի» հետ. սրանք տարբեր բաներ են: Կայ Կովկասի ազգարնակութիւն, Մակեդոնիայի ազգարնակութեան, բայց չկայ կովկասեան ազգ, մակեդոնեան ազգ:

~~Անդրկովկասի թուրքերը իրանց «մուսուլման» են անուանում: Չեն սիրում — նոյնիսկ վիրաւորական են համարում — թուրք կամ թաթար անունները: Թուրքի, պարսիկի, քուրդի, դաղըստանցի լեզու եւ Ղազանի թաթարի միջեւ ոչ մի տարբերութիւն չեն ուզում դնել. բոլորն էլ հաւասարապէս «մուսուլման» են:~~

Ազգային գիտակցութիւնը բացակայում է կամ ամբողջովին կլանուած է, ծածկուած կրօ-

նական գիտակցութիւնով: Այն աստիճանի, որ փոխարէն ասելու՝ թուրքական գրականութիւն, դպրոց, թատրոն եւայլն, ասում են՝ մուսուլմանական գրականութիւն, դպրոց, թատրոն: Աւելին եւս. ասում են «մուսուլմանական լեզու»: Եւ վերջապէս՝ «մուսուլմանական ազգ»: Այս տարօրինակ արտայայտութիւնը ինձ պատահել է լռել շատ յաճախ թուրք մտաւորականների բերանից եւ կարդալ Բազուի թուրքական թերթերի մէջ:

Անցեալներում (ինչպէս եւ մինչեւ հիմա ժողովրդական լայն զանգուածների մէջ) սա պարզապէս գիտակցութեան պակասութիւն է եղել. իսկ վերջի շրջանում, քաղաքակրթուած թուրքերի կողմից, արդէն քաղաքական խաղ է, էութիւնների գիտակցական ու միտումնաւոր քողարկում:

Բայց եւ այնպէս՝ գիտակցական թէ անգիտակցական՝ շփոթը տեղի ունի. ազգը նոյնացում է կրօնի հետ, ազգը հասկացում է իրրեւ դաւանական միութիւն:

Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայ ազգը ճանաչում էր իրրեւ կրօնական համայնք եւ տաճկահայերի «ազգային» անուանուած սահմանադրութիւնը իրօք ազգային չէ, այլ դաւանական, ինչպէս եւ «ազգային» անուանուած իշխանութիւնները իրօք ազգային չեն, այլ կրօնական-եկեղեցական (ապացոյց՝ լուսաւորչական ու ոչ-լուսաւորչական հայերը ունեն տարբեր սահմանադրութիւններ ու տարբեր իշխանութիւններ):

Պարսկահայտակ հայերն ու ասորիները պարսկական պաշտօնական գրութիւնների մէջ անուանւում են հաւասարապէս «քրիստոնեայ»: Պարսկական անցագրից չէք կարող իմանալ, թէ ի՞նչ ազգութեան է պատկանում անցագրի տէրը (հա՞յ է թէ ասորի, պարսի՞կ է, թուրք թէ քուրդ): Իմանում էք միայն որ քրիստոնեայ է կամ իսլամ: Պարսկական օրէնքը չի տարբերում հայը ասորիից, պարսիկը քուրդից, չի ճանաչում ազգային բաժանումներ, փոխարինում է այն դաւանական բաժանումներով կամ նոյնացնում է երկուսն էլ: Մեջլիսի (պարլամենտի) ընտրութեան ժամանակ Ատրպատականի հայերն ու ասորիները կազմում են ընդհանուր ներկայացուցիչներ. իրրեւ քաղաքական գործօն ազգային բաժանումները Պարսկաստանում հաշուի չեն առնում, փոխարինում են կրօնական բաժանումներով:

Տաճկական պետական վիճակագրութիւնը կազմւում է նոյն կարգով: Տաճկական համարակալութիւններով չէք կարող պարզել՝ օրինակի համար՝ Մակեդոնիայի ազգային կազմը. բոլոր մահմեդականները (այլանացիներն ու բուլղար «սլոմակները» օսմանեան թուրքերի հետ անխտիր անուանուած են հաւասարապէս «մուսուլման» եւ կազմած են մի ընդհանուր խումբ. բոլոր «պատրիստքականները» (պատրիարքի վեհապետութիւնը ընդունողները), հակադրուելով «էքսարխիականներին», անուանում են հաւասարապէս յոյն.

թէ եւ սրանց մէջ կան նաեւ սերբեր, վալախներ, բուլղարներ: «Յոյն» անունը, որ պիտի բնորոշէր անհատի ազգային պատկանելիութիւնը, զալիս է բնորոշելու պարզապէս նրա եկեղեցական պատկանելիութիւնը. ազգային միութիւնը շփոթուում է եկեղեցական միութեան հետ:

Չպէտք է կարծել, թէ գաղափարների այս շրջփոթը յատուկ է միայն մահմեդական երկիրներին, մահմեդական ըմբռնողութեան:

Իմ աչակերտութեան ժամանակ ռուսական դպրոցներում լեհ տղաները արձանագրում էին իրրեւ «կաթոլիկ», հայ — լուսաւորչականները՝ «գրիգորեան», իսկ վրացիները — ռուսների հետ անխտրի — «ուղղափառ»: Ռուսական դպրոցը չէր ուզում ճանաչել լեհի, հայի կամ վրացու գոյութիւնը, չէր ուզում արձանագրել ու վաւերացնել ազգային բաժանումները եւ խտնում էր վրացուն ու յոյնին ռուսի հետ, լեհին՝ հայ-կաթոլիկի հետ, հայ-բողոքականին՝ գերմանացու հետ:

Նոյնը չէ՞ր եւ մեր մէջ շատ մօտ անցեալում (իսկ խուլ անկիւններում նաեւ այսօր):

Յիշում եմ, դատարանում, դատաւորի հարցին, թէ հա՞յ ես, վկայ — գիւղացին պատասխանեց. ոչ, աղա, Փրանկ եմ:

Այս գիւղացու հասկացութիւնով կաթոլիկ հայը հայ չէ, Փրանկ (Փրանսիացի) է: Եւ այս սխալը շատ է տարածուած մեր գիւղերի մէջ:

Հայը սիրում է անուանել իրան «հայ-քրիստոնեայ»:

Եւ «քրիստոնեայ» ասելով լուսաւորչական հայը բաժանում է իրան ոչ միայն մահմեդականներից կամ հրեաներից, այլ նաեւ քրիստոնեայ կաթոլիկներից, քրիստոնեայ բողոքականներից:

Յաճախ կարող էք լսել, թէ այսինչ գիւղում այսքան տուն «հայ» կայ, այսքան տուն «կաթոլիկ» եւ այսքան տուն «բողոքական»: «Հայ» բառը, որ ազգութիւն պիտի ցոյց տար, հակադրուում է «կաթոլիկին» ու «բողոքականին», որ սոսկ դաւանական տեղմիներ են:

Եթէ մի հայ ընդունում է մահմեդականութիւնը, ասում են՝ թուրքացաւ, այսինքն թուրք դարձաւ: Որոշ ծիսակատարութեան ենթարկուելուց յետոյ, մարդը դադարում է «հայ» լինել, դառնում է «թուրք»:

Ազգը նոյնացում է կրօնական դաւանանքի հետ: Բայց իրականութիւնը չի արդարացնում այդպիսի նոյնացում, իրականութիւնը ցոյց է տալիս, որ ազգն ու եկեղեցին տարբեր միութիւններ են:

Իրականութեան մէջ չկայ քրիստոնեայ ազգ (կան քրիստոնէութիւն դաւանող տարբեր ազգեր միայն), չկայ բուրձայական ազգ, մահմեդական ազգ, ինչպէս չկան նաեւ կաթոլիկ ազգ, բողոքական ազգ, օրթոդոքս ազգ...

Անգլիական ազգը կազմող մարդիկ պատկանում են մասամբ կաթոլիկ եկեղեցուն, մասամբ

բողոքական (իւր ճիւղաւորութիւններով) : Նոյնը եւ գերման ազգը, նոյնը եւ Փրանսիականը : Հայ մարդիկ ոչ միայն լուսաւորչական են, այլ նաեւ բողոքական, կաթողիկ :

Միւս կողմից՝ միեւնոյն կաթողիկ եկեղեցուն պատկանում են տարբեր ազգութիւնների մարդիկ, — իտալացիներ, Փրանսիացիներ, իրլանդացիներ, լեհեր : Օրթոդոքս եկեղեցուն՝ ռուսներ, յոյներ, բուլղարներ, վրացիներ : Մասմեդական կրօնը դաւանում են արաբներ, թուրքեր, պարսիկներ, քուրդեր, հնդիկներ :

Այսինքն՝ մի ազգ — տարբեր դաւանանքների բաժանուած, մի դաւանանք — տարբեր ազգեր միացրած :

Բոլոր հասկացողութիւնների կատարեալ յեղաշրջում կը լինէր, եթէ Բաւարիայի գերմանացուն ազգայնօրէն անջատէինք Բրանդենբուրգի գերմանացիից ու միացնէինք Նորմանդիայի Փրանսիացու հետ այն պատճառաբանութիւնով, որ երկուսն էլ կաթողիկ են, իսկ բրանդենբուրգցին լութերական է : Կամ Մկրտիչ Խրիմեանին ազգայնօրէն անջատէինք Ղեւոնդ Ալիշանից ու միացնէինք ամբողջովին ռուսացած հանգուցեալ իշխան Աբամելիք Լազարեւի հետ այն պատճառաբանութիւնով, որ երկուսն էլ լուսաւորչական են, իսկ Ալիշանը կաթողիկ է :

Ազգը կրօնական համայնք չէ եւ կրօնական համայնքը ազգ չէ :

Իմ մանկութեան ժամանակ (70ական եւ 80ական թուականներում) ազգատիրական երգերի մէջ շարունակ ու միշտ կողք-կողքի երգուում էին «ազգը, կրօնն ու լեզուն» : Այն շրջանում սա մի տեսակ անբաժանելի երրորդութիւն էր, արթնացընող ազգային գիտակցութեան «հաւատամք»ը : Հետագայում, երբ մի քիչ հասունացանք, ըմբոստացանք «կրօնի» դէմ, յայտարարեցինք այն՝ յետադիմական տարր, վճռականօրէն դուրս ձգեցինք սրբազան երրորդութիւնից եւ աւելի եւս ծանրացանք «լեզուի» վրայ : Եւ լեզուն (ու նրա հետ կապուած դպրոցը, գրականութիւնը, թատրոնը, մամուլը) դարձաւ «ազգի» սիմբոլը, ազգային պաշտամունքի առարկան :

Մի նոր գիւտ չէր, որ արել էինք մենք : Գիտնական մարդիկ վաղուց արդէն գլխի էին ընկել ու մատնանիչ արել լեզուն, իբրեւ ամենէն էականը ազգային տարրերից : Ոչ միայն ամենէն էականը, այլ գուցէ եւ միակ էականը : Մինչ այն աստիճանի, որ եղել են մտածողներ, որոնք ամբողջովին նոյնացրել են «ազգը» «լեզուի» հետ. —

Ազգը լեզու է, ազգային միութիւնը՝ լեզուային միութիւն : Միեւնոյն լեզուով խօսող մարդիկ են, որ կազմում են «ազգ» կոչուած հաւաքականութիւնը :

Այս հասկացողութիւնը, որ մասնաւորապէս

չեշտում է նոր հետազոտողների կողմից, գոյութիւն ունէր դեռ շատ հին ժամանակներում :

Բարեխոնեան աշտարակը՝ ըստ բիրլիական ականդութեան՝ չկառուցուեց այն պատճառով միայն, որ մարդիկ բաժանուեցին զանազան «լեզուների» ու դադարեցին հասկանալ միմեանց : Այս ականդութիւնը թերեւս ուրիշ բան չէ, քան ազգերի ծագումը բացատրելու մի փորձ : Աւանդութեան հեղինակները ենթադրել են, թէ եղել է մի ժամանակ, երբ ամբողջ մարդկութիւնը խօսել է մէկ լեզուով (կազմել է մի ազգ՝ Նոյ Նահապետի տերունդը) : Այս միութիւնը այնպիսի մի մեծ ոյժ է ներկայացրել եւ ոյժի գիտակցութիւնը ա՛յնքան բարձր է եղել միալեզու — միատարր մարդկութեան մէջ, որ նա՝ ամբարտաւանացած՝ յանդրգնել է հակադրել իր զօրութիւնը Երկնային Զօրութեան ու ձեռնարկել է Աշտարակի շինութեան : Եւ ահա՛ Աստուածային հրամանով (կամ անէծքով) ընդհանուր լեզուն բաժանուում է յանկարծ տարբեր լեզուների (մարդկութիւնը բաժանուում է միմեանց չհասկացող անջատ ազգերի), առաջ է գալիս շփոթ ու խռովութիւն եւ յանդուգն գործը (երկինք հասնելու փորձը) մնում է անկատար :

Լեզուն էր, որ միացնում էր մարդկանց : Լեզուներն էին, որ բաժանեցին մարդկութիւնը :

Ռուսական հին ժամանակագրողները յաճախ «ազգ» բառի փոխարէն գործ են ածել «լեզու» բառը : Այսպէս, օրինակ. «Եւ զինուեցան Սուրբ

Ռուսիայի դէմ, եկան հրով ու սրով տասներկու լեզուներ»... Պարզ է որ լեզուները չէին, որ զինուեցան ու յարձակուեցան Ռուսիայի վրայ, այլ այդ տասներկու տարբեր լեզուներ խօսող տասներկու տարբեր ազգերը :

Լեզուն ընկերային կեանքի ամէնից հիմնական տարրն է, լեզուն ամէնից պարզ, բացայայտ ու հեշտ ըմբռնելի նշանն է մարդկանց իրարից տարբերելու եւ իրար հետ կապելու համար : Եւ զարմանալի չէ, որ վաղուց արդէն մարդկային խմբակցութիւնները բնորոշուել ու ճանաչուել են իրանց լեզուներով :

Մրանից մօտ երեսուն տարի առաջ Ռուսաստանում կատարուեց ընդհանուր ու միօրեայ վիճակագրութիւն՝ ազգաբնակչութեան թիւն ու կազմը ստուգելու համար : Անկետային թերթիկների մէջ չէր գրուած հարց, թէ ի՞նչ ազգութեան ես պատկանում, բայց կար մի ուրիշը. ո՞րն է քո մայրենի լեզուն : Եւ հետագայում՝ վիճակագրական գումարումների ժամանակ՝ կայսրութեան ազգային կազմը բնորոշուեց նրա լեզուային կազմով. «լեզուն» նկատուեց իրրեւ հոմանիշ «ազգի» :

Թերեւս ոուս պետական վիճակագրողները բնտրել էին այս տեսակէտը զուտ քաղաքական (եւ ոչ գիտական) միտումներով : Բայց նոյնը անում են նաեւ գերմանական, աստրիական, հունգարական ու բելգիական վիճակագրողները : Ի հարկէ, այստեղ եւս կարելի է ունենալ նոյն կասկածը

(բացառութեամբ գուցէ միայն Բելզիւայի, որը ճանաչուած է իբրև ամէնից բարեխիղճը՝ ազգազրական վիճակագրութիւններ կազմելու մէջ) : Բայց անհաւանական չէ ե՛լ ուրիշ բացատրութիւն, — այն, թէ ազգային պատկանելիութիւնը ճշգորէն որոշելու համար ամէնից վստահելի միջոցը՝ լեզուային պատկանելիութիւնն որոշելն է : «Ազգութիւն» բառը ինքնրստինքեան այնքան անորոշ է, որ կարող է չփոթի մէջ ձգել հարցաքննուողին, մինչդեռ «լեզուն» շատ պարզ ու ամէնքի համար մատչելի գաղափար է :

Բայց արդեօ՞ք այդպէս է, արդեօ՞ք ամէն մարդ կարող է առանց տատանումների ասել, թէ ո՞րն է իր իսկական լեզուն (ենթադրելով, ի հարկէ, թէ այդ մարդը զիտէ ու զործադրում է մէկից աւելի լեզուներ) :

Նախ պէտք է նկատել, որ ամէն տեղ միակերպ չի դրոււմ լեզուի խնդիրը. մի տեղ հարցընում են քո մայրենի լեզուի մասին, միւս տեղ՝ գործածական լեզուի մասին : Բայց սրանք արդէն տարբեր են եւ վիճակագրական եզրակացութիւնները մեծապէս կախուած են նրանից, թէ ի՞նչպէս է դրուած հարցը :

Ի՞նչպէս որոշել պոլսերնակ հայի կամ յոյնի գործածական լեզուն, եթէ շուկայում ամբողջ օրը նա խօսում է թուրքերէն, իսկ երեկոյեան, իր ընտանիքի մէջ, հայերէն կամ յունարէն :

Կարծես հենց այս դժուարութիւնը վերացնե-

լու նպատակով բելզիական վիճակագրողները, 1910 թուականին, երկու լեզու (Փրանսերէն եւ Ֆլամանդերէն) խօսողների համար աւելացրել են մի լրացուցիչ հարց. ո՞ր լեզուն զործածում ես ամէնից շատ : Ենթադրենք, թէ Բրիւսելում ապրող Ֆլամանդացին (ինչպէս պոլսերնակ հայը կամ յոյնը) կարողացաւ բարեխիղճօրէն հաշուել ու ստուգել, որ նա շուկայում օրական աւելի Փրանսերէն բառ է արտասանում, քան իր տան մէջ՝ Ֆլամանդերէն : Կարո՞ղ է այս գուտ թուարանական հաշիւը որոշել, թէ ուրեմն հարցաքննուողի լեզուն Փրանսերէնն է եւ ոչ Ֆլամանդերէնը : Շուկայում նա շարունակ զործածում է առեւտուրի վերաբերեալ միեւնոյն տեքնիքական բառերն ու դարձուածքները (ապրանքի տեսակը, գինը, քանակը, դրամի կուրսը, արտասահմանեան շուկաների գրութիւնը եւ այլն), մինչդեռ իր տանը, իր ընտանիքի մէջ, սիրոյ խօսքեր է ասում կնոջն ու ծնողներին, կատակներ է անում երեխաների հետ, հեքիաթներ է պատմում նրանց, խօսում է իր ցուրտներից ու հոգսերից, քաղաքական նորութիւններ է հաղորդում, վերլիչում է անցեալը, ծրագրեր է յօրինում ապագայի համար... Այսինքն՝ հոգեկան ամենախորը, ամենամտերիմ ու ամենաբարդ ապրումները նա արտայայտում է Ֆլամանդերէն լեզուով : Կարելի՞ է ասել, թէ այս մարդու լեզուն — իսկական լեզուն, այն լեզուն, որով պիտի բնորոշուի իր ազգային պատկանելիութիւնը

— Ֆրամանդերէնը չէ, այլ Ֆրանսերէնը, որովհետեւ նա աւելի շատ խօսում է Ֆրանսերէն:

Դժուարութիւնները չեն վերանում, եթէ զործածական լեզուի փոխարէն դրուի մայրենի լեզուն:

Ի՞նչ ասել է «մայրենի լեզու»:

Հունգարական վիճակագրողները, 1890 թրականին, տուին հարցին հետեւեալ բացատրութիւնը. մայրենի լեզուն այն լեզուն է, որ երեխաները սովորում են մայրերից կամ խօսում են ամէնից լաւ կամ խօսում են գերադասօրէն:

Բայց այդ «կամ»երը արդէն չփոթ են մտքնում զազափարի մէջ: Ես, օրինակ, ամէնից լաւ խօսում եմ ռուսերէն: Բայց իմ մայրենի լեզուն ռուսերէնը չէ, հայերէնն է: Մի բրետոնացի, որի մայրենի լեզուն բրետոներէնն է, կարող է գերադասել խօսել ֆրանսերէն լեզուով: Ի՞նչ պատասխան տանք տրուած հարցին, ես ու այդ բրետոնացին:

Գանեմարքի վիճակագրողները, Շլեզուիդ նահանգի ազգարնակութեան ազգային կազմը մայրենի լեզուով սահմանելու համար, տուին «մայրենի» լեզուին այսպիսի մեկնութիւն. Ա) Լեզու, որ ամուսինները (ծնողները) խօսում են իրար մէջ, Բ) Լեզու, որ ծնողները խօսում են զաւակների հետ, եւ Գ) Լեզու, որ երեխաները խօսում են իրար մէջ:

Այս մեկնարանութիւնով վերացա՞ն արդեօք

դժուարութիւնները:

Լա՛ւ է, եթէ այս երեք կարգի խօսակցութիւնները կատարում են միեւնոյն լեզուով, — հարցի պատասխանը պարզ է ու հեշտ: Բայց եթէ այդպէս չէ, երեք կամ երկու լեզուից ո՞րը հաշուել «մայրենի»:

Չպիտի մոռանալ, որ հարցաքննութիւնը նըպատակ ունի ստուգելու իրականութեան լեզուային դէպքերում, երբ ազգարնակութեան լեզուային (հետեւապէս եւ ազգային) կազմը դառնում է վէճի առարկայ: Ի հարկէ, Տամբովեան նահանգի ուսի համար կամ Տոսկանի իտալացու համար այս կարգի խնդիրները գոյութիւն չունեն. նա գիտի մէկ լեզու միայն եւ իր ազգային պատկանելիութիւնը ոչ մի կասկածի կամ վէճի չի ենթարկուած: Խնդիրը վերաբերում է ազգայնօրէն այն խառն վայրերին, ուր լեզուները խաչաձեւում են, մրցում են իրար հետ, ծածկում են մէկը միւսին: Եւ այստեղ է ահա, որ առաջ են գալիս դժուարութիւնները:

1906 թրականին, էջմիածնում գումարուած ուսաստանայրի ազգային «Կենտրոնական ժողովի» մէջ, ուր ի միջի այլոց քննութեան էր դրուած նաեւ ծխական դպրոցների հիմնական ծրագիրը, երկարատեւ ու շատ բուռն վիճարանութիւնների առարկայ դարձաւ լեզուի խնդիրը:

Ո՞րը պիտի լինի դասաւանդութեան լեզուն հայ ծխական դպրոցներում: Առաջի ու միաձայն

պատասխանն էր՝ մայրենի լեզուն: Սա մի ընդհանուր ըմբոստացում էր ուսուերէն լեզուի դէմ (մայրենին հակադրում էր ուսուերէնին), որ ցարական կառավարութիւնը յամառօրէն պատուատում էր մեր մանուկներին, եւ այս կէտում ոչ մի տարածայնութիւն չկար ժողովականների մէջ:

Բայց ի՞նչ ասել է մայրենի լեզու: Ո՞րն է՝ օրինակ՝ Գորիարնակ (Վրաստան) հայ երեխաների մայրենի լեզուն: Ձէ՞ որ հայ ծխական դպրոցները գոյութիւն ունեն նաեւ Հայաստանից դուրս, — օրինակ՝ Վրաստանում, ուր հայերը վաղուց մոռացել են ազգային լեզուն եւ խօսում են համարեա բացառապէս վրացերէն: Ի՞նչ լեզուով պէտք է աւանդուեն դասերը այդպիսի դպրոցներում:

Եւ ահա այստեղ էր, որ կարծիքները արմատապէս բաժանուեցին: Չուտ մանկավարժական տեսակէտի վրայ կանգնածները պնդում էին, որ Կախեթիայի կամ Քարթալինիայի հայ երեխաների մայրենի լեզուն վրացերէնն է, ուրեմն եւ դրպրոցի լեզուն էլ պէտք է լինի վրացերէնը. սա մանկավարժութեան տարրական պահանջն է: Հակառակորդները մատնանիչ էին անում, որ դպրոցը ազգային ու քաղաքական ամենամեծ ազդակներից մէկն է եւ որ հայ դպրոցը նպատակ պիտի ունենայ ոչ միայն ընդհանուր կրթութիւն տալու հայ մանուկներին, այլ նաեւ ամբացնելու ու տարածելու հայերէն լեզուն եւ մասնաւորապէս սորվեցնելու հայերէն այն զապութներին, որոնք

կտրուած հայրենիքից կորցրել են դարերի ընթացքում իրանց իսկական մայրենի լեզուն եւ իւրացրել են օտար լեզու:

Մայրենի եւ ազգային լեզուի վէճն է սա, որ հեշտութեամբ չի լուծուում, երբ առաջ են գալիս լեզուի հետ կապուած ազգային ու քաղաքական հակումները:

Յիշում եմ մի դէպք, որ շատ հետաքրքրական է այս կարգի դէպքերը բնորոշելու համար:

Վերելում յիշատակուած ուսսական ընդհանուր վիճակագրութեան ժամանակ, Թիֆլիսում երեք հարադատ եղբայրներ, երեքն էլ համալսարանաւարտ, լեզուի վերաբերուող հարցին տուել էին երեք տարբեր պատասխաններ: Աւագը (Գէորգը) պատասխանել էր թէ իր լեզուն ուսուերէնն է: Միջնակը (Կոստանդինը)՝ հայերէնը: Կրտսերը (Վասիլին)՝ վրացերէնը: Եղբայրները ծագումով ու դաւանանքով հայ են, բայց ծնուել են Վրաստանում (Գորիի գաւառում) ու այնտեղ էլ անց են կացրել մանկութեան տարիները:

Հայերէնի մէջ շատ տկար են, հազիւ կարողանում են կապել մի-երկու սլարգ նախադասութիւն: Իրանց առաջի լեզուն եղել է վրացերէնը, բայց հետագայում — ուսսական դպրոցի, զրականութեան, հասարակական կեանքի ու իրանց պարսպմունքների ազդեցութեան տակ — իւրացրել են լիովին ուսուերէնը, որը եւ դարձել է իրանց առօրեայ լեզուն:

Այս իսկ պատճառով Գէորգը ասում է, որ իր լեզուն ռուսերէնն է: Ճիշդ է, որ իր ծագումով նա հայ է, ճիշդ է նոյնպէս, որ իր մօր խօսած լեզուն եղել է վրացերէնը: Բայց գիտակցութեան հասած շրջանից ի վեր նա խօսել է, մտածել, կարդացել ու գրել է համարեա բացառապէս ռուսերէն:

Կոստանդինը ուրիշ կերպ է դատում: Ճիշդ է, որ իր առաջի լեզուն եղել է վրացերէնը, ճիշդ է նաեւ, որ այսօր նա խօսում է առաւելապէս ռուսերէն ու հայերէնի մէջ շատ թոյլ է: Բայց եւ այնպէս նա հայ է եւ, իբրեւ հայ, չի կարող ունենալ ուրիշ լեզու, քան հայերէնը:

Վասիլին համաձայն չէ ոչ մէկի եւ ոչ միւսի հետ: Նրա լեզուն վրացերէնն է, որովհետեւ այդ լեզուով նա թոթովել է առաջի բառերը եւ այդ լեզուով է սնուել մանկութեան հասակում: Իր ազգային լեզուն (հայերէնը) նա կորցրել է արդէն եւ այն մի քանի վայրիվերոյ նախադասութիւնները, որ կարող է արտասանել հայերէն, լեզու չէ: Իսկ ռուսերէնը օտար լեզու է իր համար, թէեւ այսօր նա ամէնից լաւ գիտէ այդ օտար լեզուն, շարունակ խօսում է, գրում ու կարդում ռուսերէն:

Այս երեք պատասխաններից ո՞րն է ամէնից ճիշդը: Եթէ հարցը վերաբերուէր միւմիայն լեզուին եւ տակը թաքնուած չլինէր մի յետին միտք, պարզ է որ Կոստանդինի պատճառարանու-

թիւնը ամէնից թոյլն է եւ վէճի առարկայ կարող էր լինել միայն Գէորգի եւ Վասիլի տարաձայնութիւնը: Բայց եթէ հարցի յետին նպատակն է՝ որոշել հարցաքննուողի ազգային պատկանելիութիւնը, Կոստանդինի տուած պատասխանն է միակ ճիշդը, — որովհետեւ եթէ նոյն Գէորգին ու Վասիլին ուղղակի հարցրած լինէին թէ ի՞նչ ազգութեան եւ պատկանում դու, երկուսն էլ առանց տատանուելու կը պատասխանէին՝ հայ եմ:

Ազգային կապակցութիւնը չի սահմանափակում միմիայն լեզուային կապակցութիւնով:

Հետադայում կ'աշխատեմ ցոյց տալ, թէ ի՞նչ մեծ արժէք ու նշանակութիւն ունի լեզուն «ազգը» կազմելու եւ ապրեցնելու համար: Ակներեւ է սակայն, որ որքան էլ սերտ կապուած լինեն ազգն ու լեզուն, սրանք այնուամենայնիւ տարբեր կարգի երեւոյթներ են եւ՝ որոշ չափով՝ անկախ մէկը միւսից:

Իրականութիւնն այն է, որ միեւնոյն ազգի պատկանող մարդիկ կարող են ունենալ տարբեր լեզուներ, ինչպէս էլ, դրան հակառակ, միեւնոյն լեզուն խօսող մարդիկ կարող են պատկանել տարբեր ազգութիւններին:

Ամերիկայի հիւսիսային նահանգներում ապրող նեգրերը խօսում են բացառապէս անգլիերէն, ուրիշ լեզու չունին: Բայց այդ նեգրերը անգլիացիներ չեն: Մեքսիքացիք խօսում են սպաներէն, բրազիլիացիք՝ պորտուգալերէն, իրլանդացիք՝

անգլիերէն, բայց ոչ մեքսիկացիք սպանացի են, ոչ բրազիլացիք՝ պորտուգալացի, ոչ իրլանդացիք՝ անգլիացի:

Վրաստանում (Կախեթիա, Քարթլինիա, Իմերեթիա) հայերը խօսում են վրացերէն, Խիզանի լեռներում՝ քրդերէն, Կեսարիայում եւ Աղանայում՝ թուրքերէն: Բայց եւ այնպէս հայ են, — ոչ վրացի, ոչ քուրդ եւ ոչ թուրք:

Հրեաները՝ գանգուածօրէն՝ դարերից ի վեր կորցրել են իրանց ազգային լեզուն (երբայեղէնը) եւ ամէն մի երկրում խօսում են այդ երկրի լեզուով (չեհերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, պարսկերէն, թուրքերէն, անգլիերէն, Փրանսերէն...), բայց մնում են հրեայ:

Եթէ ազգը լեզու չիւնէր եւ լեզուն՝ ազգ, ազգագրական քարտէզները ուրիշ կերպ պիտի գունաւորուած լինէին եւ այնպիսի ազգեր, ինչպիսի են իրլանդացիք, հրեաները կամ վալոնները, պէտք է բոլորովին դուրս ձգուէին քարտէզներից: Բայց դա չէր համապատասխանի գոյութիւն ունեցող հասկացողութիւններին: Մենք չենք տատանուում անգլիերէն խօսող նեգրին կամ իրլանդացուն՝ նեգր եւ իրլանդացի անուանել, գերմաներէն խօսող չեխին՝ չեխ, ռուսերէն խօսող հրեային՝ հրեայ, տանկերէն խօսող վրացուն՝ վրացի, քրդերէն խօսող հային՝ հայ...

Կայ մի տեսակէտ, որ առանձնապէս ծանրանում է պատմութեան վրայ: Պատմութիւնն է, որ մի կողմից բաժանում է մարդկութիւնը տարբեր ազգերի, իսկ միւս կողմից կազմում է ու ամբացնում ազգային միութիւնները: Ընդհանուր կեանքը անցեալում, անցեալից կենդանի մնացած յիշողութիւններն ու աւանդութիւնները, ընդհանուր ապրումները, յաջողութիւններն ու մանաւանդ տառապանքները, — ահա սրանք են, որ կապում են մարդկանց ի մի, ստեղծում են մի ուրոյն մտերմութիւն, ծնունդ են տալիս «մենք»ի ու «մեր»ի գիտակցութեան:

Ազգը — պատմական անցեալն է, մի ուրոյն կաղապար, որի մէջ ձուլուել է եւ ձեւաւորուել դարերի կեանքը:

Այդ տեսակէտը շատ պաշտպանելի կը լինէր, եթէ միայն կարողանայինք համաձայնութեան դալթէ ինչպէս պէտք է հասկանալ «պատմութիւնը»:

Ո՞րն է այն «պատմութիւնը», որ ազգեր է կազմել անցեալում, սպրելու սնունդ է տալիս նրանց այսօր ու յոյսեր ներշնչում ապագայի համար:

Դա «ազգերի պատմութիւնն» է կամ «ազգային պատմութիւնների» գումարը:

Իսկ ո՞րն է «ազգային պատմութիւնը»:

Այդ հարցին պատասխան գտնելու համար

պէտք է գիտնանք կանխապէս թէ ինչ է ինքը «ազգ»ը... Այսպիսով ընկնում ենք անելանելի շրջանի մէջ եւ «ազգ»ը բացատրելու համար չենք կարող դիմել «ազգային պատմութեան», որովհետեւ այդ պատմութիւնը ընորոշելու եւ սահմանելու համար պէտք է նախ ընորոշենք ու սահմանենք «ազգ» գաղափարը:

Իսկ եթէ «պատմութիւնը» հասկանանք իր սովորական իմաստով — այնպէս, օրինակ, ինչպէս աւանդուում է այդ գիտութիւնը դպրոցներում եւ արձանագրուած է բազմահատոր դրքերի մէջ — մեզ հետաքրքրող հարցին պատասխան չենք գտնի այնտեղ:

Գարոցական պատմութիւնը էապէս պետութիւնների պատմութիւն է (լուսադոյն դէպքում — եւ այն էլ մասամբ միայն — ժողովուրդների պատմութիւն): Այդ գիտութիւնը տեղեկացնում է մեզ թէ ի՞նչպէս են կազմուել, բարգաւաճել ու զօրեղացրել կամ կազմալուծուել ու քանդուել պետութիւնները, լուսադոյն դէպքում՝ ի՞նչպէս են ապրել այդ պետական շրջանակների մէջ ժողովուրդները (ժողովուրդները, բայց ոչ ազգերը):

Ընդհանուր կեանք, ընդհանուր յիշողութիւններ... Այս՛, բայց ի՞նչ կարգի կեանք եւ ի՞նչ կարգի յիշողութիւններ:

Հրեաները դարերով շատ ընդհանուր ու անմոտանալի յիշողութիւններ են ունեցել սպանացիների եւ լեհերի հետ: Բայց այդ յիշողու-

թիւնները չեն կապել նրանց ոչ սպանացիների եւ ոչ լեհերի հետ:

Լիտուանացիք լեհերի հետ, լեհերը պրուսացիների եւ ուկրայնիական ուսանների հետ, իրլանդացիները անգլիացիների հետ, չեխերը, սլաւոններն ու իտալացիները աւստրիական գերմանների, նորվեգիացիները դանեմարքցիների հետ, Ֆինլանդացիները շուէդների հետ... — սրանք բոլորը շատ երկար ժամանակներով ունեցել են ընդհանուր պատմական կեանք, բայց ազգային միութիւններ չեն կազմել եւ մնացել են իրար կողքի՝ ազգայնօրէն անջատուած:

Հայերը Վրաստանում, Թիւրքիայում եւ Պարսկաստանում ապրել են երկար դարերով ու շատ ընդհանուր յիշողութիւններ են ունեցել վերացիների, թուրքերի եւ պարսիկների հետ, բայց եւ այնպէս մնացել են հայ, մինչդեռ նոյն հայ ազգին պատկանող հատուածները Գալիցիայում կամ Ռուսանիայում վաղուց արդէն դադարել են հայ լինելուց, կորցրել են իրանց ազգային դէմքն ու գիտակցութիւնը:

Կայ մի ուրոյն «պատմութիւն», մի ուրոյն ընդհանուր կեանք (եւ դա «ազգային» պատմութիւնն է, «ազգային» կեանքը), որ անջատում է Քարթլիայի, Իսֆահանի, Մուշի եւ Սվասի հային իր անմիջական դրացի վրացիներից, պարսիկներից, քուրդերից ու թուրքերից եւ հեռուոր վայրերում գտնուող հայ հատուածները կապում է ի մի:

Անշուշտ, ազգը պատմութիւն է: Բայց այնպիսի մի «պատմութիւն», որ ինքը կարօտ է երկար լուսարանութիւնների եւ ապացոյցների՝ թէ իրօք գոյութիւն ունի:

VII

Աշխարհազրական վայրի (տերիստօրիայի) եւ պատմութեան հետ սերտօրէն կապուած են մի շարք առանձնաշատկութիւններ, որ ընդհանուր առմամբ կոչուում են էթնոգրափիական (ազգազրական) սովորութիւններ, վարք ու բարքեր, առօրեայ նիստուկաց, աշխատանքի եւ տնտեսութեան միջոցներ ու ձեւեր, իրաւահասակացողութիւն ու իրաւակարգ, ընտանեկան փոխյարաբերութիւններ, հանրային կենսակցութեան ձեւեր եւ այլն:

Յաճախ «ազգ» գաղափարը կապում են այս կարգի առանձնաշատկութիւնների հետ եւ ազգային միութիւնները նոյնացնում են էթնոգրափիական միութիւններին, այսինքն՝ ազգը հասկանում են իբրեւ մի հաւաքականութիւն, որի անդամները ունեն ընդհանուր կենցաղ, սովորութիւններ, տնտեսական ձեւեր, իրաւահասակացողութիւն եւ այլն:

Բայց բաւական է մի թեթեւ ակնարկ ձգել իրականութեան վրայ, որպէսզի հասկանալ այս

տեսակէտի սխալը, — հասկանալ որ կենցաղը ինքնըստինքեան անզօր է սահմանելու ազգը:

Փարիզարնակ Ֆրանսիացին իր կենցաղով շատ աւելի մօտ է վիեննարնակ գերմանացուն, քան նորմանդական գիւղացուն: Կուրանի կողակը՝ իր սովորութիւններով եւ վարք ու բարքով՝ շատ աւելի մօտ է չեքքէզին քան Պերմի նահանգի ռուսին: Կախեթցի հայը՝ իր նիստուկացով եւ տնտեսութեան ձեւերով՝ շատ աւելի նման է վրացուն եւ սասունցի հայը՝ քուրդին, քան շիրակեցի կամ պոլսեցի հային:

Բայց այս նմանութիւնները կամ այս տարբերութիւնները չեն, որ որոշում են ազգային պատկանելիութիւնը: Փարիզի գրիգոսկան եւ նորմանդական գիւղացին՝ Ֆրանսիացի են երկուսն էլ. Կուրանի կողակը ռուս է եւ ո՛չ չեքքէզ, կախեթացի այգեպանը, Մոկսի կամ Սասունի լեռնականը, Ադանայի առեւտրականը ու պոլսեցի վարժապետը, — սրանք բոլորն էլ՝ Շիրակի հողագործի հետ միասին՝ հայ են եւ ո՛չ վրացի, քուրդ կամ թուրք:

Արտաքոյ եւ անկախ էթնոգրափիական կապերից կան ինչ որ ուրիշ կապեր, որ կապում են նիւ Եորքի կամ Ամստերդամի բանկիր-հրեային՝ Լեմբերգի մանր արհեստաւորի եւ Երուսաղէմի բարբի հետ, Շոււարցուալդենի գիւղացուն՝ պրուսիական գործարանային բանուորի ու Օստդէյեան պառոնի հետ, լոմբարդական փարթամ բուրժուա-

յին՝ կէս-վայրենի կորսիկացու հետ, Պոլսոյ Ֆէ-սաւոր «թագականին»՝ Սիւնիքի ժայռերի վրայ թառած շինականի հետ :

VIII

Կայ մի տեսակէտ, որ էսպէս տարբերում է նախորդներէից : Նախորդ բոլոր բացատրութիւնները ձգտում էին զտնելու ազգութիւնը սահմանող որեւէ առարկայական հիմնաւորում, — ցեղ, պետութիւն, տեքստորիա, կրօն, լեզու, պատմութիւն, կենցաղ, — վերջապէս, այնպիսի մի հիմնաւորում, որ անկախ լինէր ազգը կազմող մարդկանց գիտակցութիւնից, կամ քից, ցանկութիւններէից, հակումներից : Սրան հակառակ, կան մտածողներ, որոնք հարցի ծանրութեան կենտրոնը փոխադրում են ամբողջովին ինքնագիտակցութեան կամ ինքնազգացման աշխարհը, «ազգը» յայտարարում են գերազանցօրէն ենթայական (subjectif) երեւոյթ եւ նրա հիմնաւորումները որոնում են մարդկային անհատական կամ հաւաքական հոգեբանութեան մէջ :

Այս տեսակէտը — սրանից կէս դար առաջ — ունեցել է E. Renanը, ըստ որի ազգութեան հիմքը՝ ազգայնօրէն զգալու եւ մտածելու եղանակն է :

Keleti (որ 80ական թուականներում եղել է Հունգարիայի վիճակագրական բիւրոյի պետը)

նմանեցնում է ազգը եկեղեցուն, ազգային զիտակցութիւնը՝ կրօնական զիտակցութեան, եւ այն կարծիքին է, թէ ազգային պատկանելիութիւնը՝ ճիշդ ինչպէս դաւանականը, կարող է լինել ազատ ընտրութեան առարկայ :

Աշխարհագէտ Hauser կարծում է որ ազգութիւնը վերջի հաշուին ուրիշ բան չէ, քան «հաւաքական գիտակցութեան փաստ» :

Zangwill որակում է ազգը իբրեւ «հոգեբանական երեւոյթ» :

Այս ազգութեան ենթակայական բնոյթի վերայ ծանրանում են մասնաւորապէս աւստրիական սոցիալ-դեմոկրատները (Otto Bauer, Schpringer) :

Այս տեսակէտը պարունակում է իր մէջ խոշոր ճշմարտութիւն եւ արժանի է յատուկ ուշադրութեան : Բայց եւ այնպէս, դժուար չէ գտնել նրա թոյլ կողմերը, նրա պակասաւոր ու պայմանական բնոյթը :

Իսկապէս, սա պատասխան էլ չէ տուած հարցին : Ինքնազգացման կամ ինքնագիտակցութեան փաստ ասելով, մենք չենք կարող բացատրուած համարել ազգութեան էութիւնը : Ամէն մի ենթակայական երեւոյթ ունի իր առարկայական հիմքերը, պայմանաւորող պատճառները, եւ քանի որ հիմքերը չեն գտնուած ու հասկցուած, երեւոյթը մնում է հարցական :

Ահա մի մարդ, որ իրան հայ է ճանաչում եւ

Հայ յայտարարում. ահա մի ուրիշը, որ ասում է, թէ ինքը թուրք է: Անհերքելի է, որ ենթակայական գիտակցութեան արտայայտութիւն է սա: Բայց ինչո՞ւ այս մի մարդը «Հայկական» գիտակցութիւն ունի, իսկ այն միւսը՝ «թուրքական» որո՞նք են մէկի «Հայութեան» եւ միւսի «թուրքութեան» նախապայմանները:

Ձուտ քաղաքական կամ զուտ իրաւական տեսակէտից այդպիսի հարց կարող է ե՛լ չգրուել: Քաղաքագէտի եւ իրաւագէտի համար անհրաժեշտ չէ որոնել ու գտնել աղբիւրները, բաւական է միայն գիտնալ, որ այս մէկը իրան հայ է ճանաչում, միւսը՝ թուրք: Էականը՝ ինքը գիտակցութեան փաստն է, որովհետեւ ազգութիւնը՝ իբրեւ քաղաքական գործօն ու իրաւական դէմք՝ գոյութիւն ունի այնչափ միայն, որչափ նա գիտակցուած է եւ ընդունակ է արտայայտուելու այս կամ այն ձգտումի, այս կամ այն պահանջի ու սրանցից բխող գործողութիւնների մէջ:

Եթէ յիշողութիւնս չի դաւաճանում ինձ (վաղուց է որ կարդացել եմ եւ այժմ ստուգելու հնարաւորութիւն չունեմ), Renanին մտահոգողը եղել է գլխաւորապէս այն հարցը, թէ ո՞ր ազգութեան հատուած պէտք է համարել Ալլաս-Լորէնցիներին՝ Փրանսիական թէ գերմանական, եւ հետեւապէս՝ Փրանսիայի՞ն պէտք է կցուած լինեն այդ երկու նահանգները թէ՞ Գերմանիային (ազգային սկզբունքով ու անկախ զէնքի յաջողութիւնից, որ

այն ժամանակ Գերմանիայի կողմն էր):

Հասկանալի է, որ այս տեսակէտից վճռական տեղ պէտք է տալ Ալլաս-Լորէնցու ենթակայական գիտակցութեանը, նրա ազատ ինքնորոշմանը, պէտք է հարցնել, թէ նա ինքը իրան Փրանսիացի՞ է զգում թէ գերմանացի, որի՞ հետ նա ինքը կապում է իրան ազգայնօրէն:

Հասկանալի է նաեւ, որ այս յատուկ խնդիրը լուծելու համար, ազգասէր ու հայրենասէր Renanը (ծագումով հրեայ, բայց արդէն ամբողջովին Փրանսիացած), գիտակցօրէն կամ անգիտակցօրէն, մոռացութեան է տուել ազգութիւն կազմող մնացած բոլոր տարրերը եւ ծանրացել է միայն այս մէկի վրայ: Քաղաքական պայքարի հանգամանքը հասկանալի է անուամբ Renanի միակողմիութիւնը, իսկ խնդրի ուրոյն բնոյթը՝ նաեւ արդարացնում այն:

Պետական պաշտօնեայ Keleti (թերեւս կատարելով իր կառավարութեան հրահանգը) շահագրուած է ներշնչելու, որ ամէն մի հունգարահպատակ մարդ կարող է՝ ինքնորոշման ճանապարհով՝ յայտարարել իրան հունգարացի (ազգային պատկանելիութեան մտքով) եւ այդպէս էլ արձանագրուել պետական ցուցակների մէջ, — թէկուզ ծագումով լինի ռուս կամ ռումանացի, դաւանանքով՝ հրեայ, լեզուով՝ լեհ, կենցաղով՝ գնչու: Պետութիւնը շահագրգռուած է զօրեղացընելու գերիշխող ազգութիւնը ի հաշիւ օտար

տարրերի եւ հետեւապէս տրամադիր է տալու «ազգութիւն» զազափարին այնպիսի մեկնութիւններ, որ հեշտացնեն ձուլումը (թէկուզ միայն վիճակագրական աղիւսակներէ մէջ) :

Աւստրիական սոցիալ-դեմոկրատները ժօտեանում են խնդրին դասակարգային ու կուսակցական տեսակէտներից եւ փորձ են անում սահմանելու ազգութիւնների իրաւական դրութիւնը պետութեան մէջ : (Իսկ ռուս-հրէական բանուորական «սերպ» կուսակցութիւնը, զարգացնելով նոյն տեսակէտը, մշակեց ազգային-կուլտուրական արտա-տերիտորիալ ատոմումիաների ծրարիրը) : Բազմազգեան վայրերի մէջ պայքարող սոցիալիստական կուսակցութիւնների համար ազգութիւնը այն դործօններից մէկն է, որ «մթացնում է» պրօլետարիատի դասակարգային գիտակցութիւնը, պատակտում է մտցնում միջազգային պրօլետարական բանակի մէջ եւ բարդացնում է քաղաքական կացութիւնը, պետութիւնների, ժողովուրդների ու դասակարգերի փոխյարաբերութիւնները : Հասկանալի է, որ սրանց եւս հետաքրքրում է գլխաւորապէս երեւոյթի ենթակայական կողմը, — ոչ այնքան «ազգ»ը ինքնըստինքեան, որքան ազգային գիտակցութիւնը, նրա չափն ու ոյժը, արտայայտուելու ձեւերն ու միջոցները :

Քաղաքագէտը պէտք ունի գլխաւորապէս գիտենալ ու հաշուի առնել, թէ ի՞նչպէս եմ ես արտայայտուելու, ի՞նչպէս եմ «ինքնորոշուելու»

ազգամիջեան բնոյթ ունեցող պայքարների հանդէպ : Եթէ, օրինակ, կատարոււմ են պարլամենտական ընտրութիւններ ազգային կուրիաներով, որի՞ն պիտի միանամ ես : Եթէ կան իրար հետ մրցող ազգային թեկնածութիւններ, ո՞ւմ պիտի տամ իմ քուէն : Եթէ կատարոււմ է համաժողովրդական քուէարկութիւն ազգային որեւէ վէճ լուծելու համար, ո՞ր կողմը պիտի անցնեմ ես : Եթէ՝ պետութեան սահմաններում՝ պատահելու լինին ազգամիջեան արիւնահեղ ընդհարումներ (ինչպէս նա տեղի ունեցաւ, օրինակ, Անդրկովկասում, 1905—06 թուականներին, հայերի ու թուրքերի միջեւ), ո՞ր բանակին եւ ի՞նչ չափով ոյժ պիտի տամ ես : Եթէ պատերազմ է ծագելու պետութիւնների միջեւ, ո՞ւմ կողմը պիտի լինի իմ համակրանքը, ո՞ւմ հետ եւ ո՞ւմ դէմ պիտի դաշնակցեմ (դաշնակցե՞մ ազգայնօրէն, անկախ իմ պետական պատկանելիութիւնից, ինչպէս արին այդ՝ մեծ պատերազմի ընթացքում հայերը, չեխերը, լեհերը) : Եթէ միջազգային պայքարը բարդանալու է միջազգեան հակամարտութիւններով, ո՞րչափ իմ ազգային գիտակցութիւնը կաշկանդելու է դասակարգայինը եւ դրա հակառակը :

Պարզ է, որ այս կարգի հարցերին կարող է պատասխան տալ միմիայն իմ ազգային գիտակցութիւնը, նրա չափը, բնոյթը եւ խորութիւնը :

Քաղաքագէտի համար ես հայ եմ այնչափ մէ-

այն, որչափ գգում եմ ինձ հայ, գիտակցում եմ իմ հայ լինելը, ուզում եմ հայ մնալ եւ ընդունակ եմ՝ իբրեւ հայ՝ այս կամ այն գործողութեան:

Բայց արդեօք բաւական է այսքանը իմ ազգային պատկանելիութիւնը որոշելու եւ «ազգ» գաղափարը սահմանելու համար:

Ոչ, բաւական չէ: Որովհետեւ ազգութիւնը ոչ միայն քաղաքական գործօն է, այլ նաեւ (ու գերազանցօրէն) մշակութային գործօն: Եւ այստեղ ենթակայական տարրը — գիտակցութեան փաստը՝ կորցնում է արդէն իր վճռական նշանակութիւնը:

Ազգը կարող է գոյութիւն ունենալ, արտայայտուել ու ազդել շրջապատի վրայ՝ իբրեւ մշակութային գործօն՝ նոյնիսկ առանց ազգային գիտակցութեան: Վրացիները՝ նոյնիսկ չունենալով վրացական ազգային գիտակցութիւն՝ կարող էին պատուաստել իրանց լեզուն Կասեթիա գաղթած հայերին: Քուրդը չունի ազգային գիտակցութիւն (ունի միայն մանր-ցեղային, տոհմային, աշիրէթական գիտակցութիւն), բայց եւ այնպէս նա սովորեցրել է շատախցի կամ մոկացի հային իր երգն ու պարը: Հայը կարող էր ե՛ւ առանց ազգային գիտակցութեան ներշնչել վրացուն իր ճարտարապետական ոճը, ինչպէս եւ պարսիկը, անկախ իր գիտակցութիւնից, կարող էր կրկնել տալ հային, Դաւթի ու Մհերի ընդհարման մէջ, Ռուստէմի ու Չօհրապի ընդհարումը: Լեզուն, երգը,

պարը, ճարտարապետական ոճը, վէպը, — «ըրանք բոլորն էլ ազգային ստեղծագործութեան արտայայտութիւններ են, որ կարող են գոյութիւն ունենալ ու անդրադառնալ շրջապատի վրայ՝ անկախ ազգային գիտակցութիւնից:

Եթէ ուզենանք մի քիչ աւելի խորը նայել, կը տեսնենք, որ նոյնիսկ քաղաքականօրէն արտայայտուելու համար անհրաժեշտ չէ գիտակցութիւնը, որին կարող է փոխարինել (եւ փոխարինում է յաճախ) ազգային բնագոյր: Գիտակցութիւնն էր արդեօք (կամ միա՞նչ գիտակցութիւն էր), որ 1918 թուականի Չախչախից պարտութիւնից յետոյ զինեց ու կազմակերպեց Անատոլի թուրքին եւ Անգարայի անապատներից բերեց հասցրեց նրան մինչեւ Մարիցայի ափերը:

Գիտակցութեան արժէքի հետ բնականօրէն կասկածի տակ է առնուում նաեւ ինքնորոշման սկզբունքի արժէքը: Հասկանալի է, որ եթէ «ազգը» միայն գիտակցութեան երեւոյթ չէ, ուրեմն եւ ազգային պատկանելիութիւնը չի կարող սահմանուել միայն ինքնորոշման ճանապարհով:

Հակառակ Keletի կարծիքին, ազգային կապակցութիւնների եւ կրօնական միութիւնների մէջ կայ էական տարբերութիւն: Կրօնը, դաւանանքը՝ անհատական խղճի, անհատական ըմբռնումների կամ անհատական հաւատի խնդիր է (այնչափ, ի հարկէ, որչափ մարդը առհասարակ ընդունակ է ունենալու անհատական հոգեկան ապրումներ,

անկախ ժառանգութեան ու միջավայրի ազդեցու-
թիւններէր) : Մինչդեռ ազգային առանձնայատ-
կութիւնները շատ զգալի չափերով ժառանգակամ
ստացուածքներ են : Կրօնը կարելի է փոխել (ինչ-
պէս կարելի է փոխել հպատակութիւնը, քաղա-
քական դաւանանքը, կուսակցութիւնը) : Բայց
փոխել ազգութիւնը, վերացնել վրայից ազգային
ուրոյն տիպարը, ազատուել ժառանգօրէն ստաց-
ուած ազգային առանձնատկութիւններից, հո-
գու ուրոյն կազապարուսից — անկարելի բան է :
Սերունդները միայն կարող են կատարել այդ աչ-
խատանքը . անհատը չի կարող, որքան էլ ցան-
կանայ :

Հայը կարող է անկեղծօրէն ընդունել մահ-
մեղականութիւն, կարող է դառնալ շատ ջերմե-
ռանդ, խորը հաւատացող, իսկական ու կատար-
եալ մուսուլման . բայց երբեք չի կարող դառնալ
թուրք կամ արաբ : Սա արդէն ազատ ընտրու-
թեան, կամքի, ցանկութեան ու համոզմունքի
ինդիք չէ, այլ մի ուրիշ բան՝ շատ աւելի խորն
ու արմատական : Հայը՝ իբրև քաղաքական միա-
ւոր՝ կարող է չէզոքանալ, մոռանալ կամ հրա-
ժարուել իր հայութիւնից, իւրացնել քաղաքական
իդէալներ, որ պատկանում են մի ուրիշ ազգու-
թեան (օրինակ՝ հրեայ Renanը ներշնչուած է
Փրանսիական ազգասիրութիւնով) . կարող է նոյն-
իսկ դաւաճանել իր ազգին, անցնել հակառակոր-
դի կողմը (ցարական Ռուսաստանի նորադոյն

պատմութիւնը բազմաթիւ օրինակներ է տալիս
հրէական հրեաների) : Բայց՝ չէզոք թէ դաւաճան,
անտարբեր թէ թշնամի, թրքական լրտես թէ աչ-
խարհաքաղաքացիութեան առաքեալ՝ նա դարձեալ
կը մնայ հայ :

Գ.

Այսպէս ուրեմն, ոչ առարկայական տուեալ-
ները (ցեղ, լեզու, դաւանանք, պետութիւն, պատ-
մական անցեալ, աշխարհագրական միութիւն,
ընդհանուր կենցաղ) եւ ոչ էլ ենթակայական տը-
եալը (ինքնագիտակցութեան փաստը) չեն կարող
լրիւ ու գոհացուցիչ պատասխան տալ ազգութեան
երեւոյթին, չեն կարող ճշգորէն սահմանել «ազգ»
գաղափարը :

Կանգ առնենք այստեղ եւ ենթադրենք, թէ
ուրիշ, աւելի գոհացուցիչ բացատրութիւն չու-
նենք տալու :

Պէ՞տք է արդեօք եզրակացնենք, թէ ուրեմն
ազգ անուանուած հաւաքականութիւն իրօք գո-
յութիւն չունի, թէ «ազգը» ցնորք է, նախապա-
շարմունք կամ մտածածին, արհեստականօրէն
հնարուած ու արհեստականօրէն շրջառութեան
մէջ դրուած մի գաղափար :

Ի հարկէ, ոչ : Երեւոյթների իրականութիւնը

մի՛ բան է, իսկ նրանց էութիւնը բացատրելու մեր կարողութիւնը՝ ուրիշ բան: Սրանք կախում չունեն միմեանցից ու առաջինը չի պայմանաւորուած վերջինով:

Լեւ Տոլստոյը մի շատ հետաքրքրական գիրք ունի գրած գեղարուեստի մասին:

«Ի՞նչ է գեղարուեստը», հարցնում է մեծ գեղարուեստագէտը եւ բաւարար պատասխան չի գտնում ոչ մի գեղեցկագիտական տեսութեան մէջ: Քննադատութեան է առնում մի առ մի բոլոր առաջադրուած մեկնութիւնները եւ մի առ մի ցոյց է տալիս նրանց միակողմանիութիւնը, պակասաւորութիւնը, անճշդութիւնը կամ բացարձակ սխալը: Եւ ընթերցողը համոզուում է, որ իրօք այդպէս է, որովհետեւ հանճարեղ ծերունու վերլուծումը ջախջախիչ է, անողորմ, անընդդիմադրելի: Ապա Լեւ Տոլստոյը ինքը ձեւակերպում է իր սեփական տեսակէտը: Եւ այստեղ ընթերցողը տեսնում է — մեծ զարմանքով եւ մեծ հիասթափումով — որ այս նոր ֆորմիւլը նոյնքան անզօր է, նոյնքան վիճելի ու նոյնքան անընդունելի, որքան եւ բոլոր նախորդները: Մինչեւ Տոլստոյի միջամտումը դուք չունէիք գեղարուեստը սահմանող անվիճելի մի ֆորմիւլ: չունեցաք նաեւ այդ միջամտութիւնից յետոյ: Հարցը մնաց հարց:

Այս այսպէս լինելով Հանդերձ, կարո՞ղ էք ասել, թէ՞ ուրեմն՝ գեղարուեստը — գեղարուեստական ստեղծագործութիւնը եւ գեղարուեստա-

կան երկը — գոյութիւն չունեն իրականութեան մէջ:

Չէք կարող, ի հարկէ:

Դուք կարող էք տարբեր գաղափար ունենալ գեղարուեստի էութեան ու ծաւալման (սահմանների) մասին, նրա ծագման ու աղբիւրների, զարգացման օրէնքների ու հանրային արժէքի մասին. բայց նրանց գոյութիւնը չէք կարող հերքել: Կարող էք, օրինակ, վիճել թէ՞ գեղարուեստ է արդեօք պատատները գունաւորելու կամ ճաշի սեղանը ծաղիկներով զարդարելու արհեստը. բայց չէք կարող հերքել, թէ՞ կան գործունէութիւններ — օրինակ՝ երգ յօրինելը կամ արձան քանդակելը — որոնց գեղարուեստական լինելը անվիճելի է: Կարող էք վիճել՝ գեղարուեստակա՞ն գործ պէտք է համարել թէ՞ գիտական Միչլի գրած «Փրանսիայի պատմութիւնը» կամ Նիցչէի փիլիսոփայական որոնումները. բայց չէք կարող ժխտել, որ Միքէլ Անջելոյի քանդակները, Շեքսպիրի դրամաները, Ռամպրանտի նկարները, Բեթհովէնի սիմֆոնիաներն ու Տոլստոյի «վատ» գեղարուեստական երկեր են (թո՛ղ որ «վատ», վնասակար գեղարուեստի երկեր լինեն, ինչպէս որակում է ինքը Տոլստոյը):

Ամէն կասկածից դուրս է, որ գեղարուեստական գործունէութիւնն ու նրա արդիւնքը՝ գեղարուեստական երկերը՝ գոյութիւն ունեն, թէ՞կուզ մենք չկարողանանք հասկանալ ու ճշդօրէն սահ-

մանել գեղարուեստի էությունը :

Մենք յաճախ չենք կարողանում սպառող կամ գէթ գոհացուցիչ բացատրություն տալ նոյնիսկ մեզ լաւ ծանօթ Ֆիզիքական երեւոյթներին, որ ի հարկէ շատ աւելի տարրական են, պարզ ու դիւր-ըմբռնելի, քան ընկերային կարգի երեւոյթները : Օրինակ, մենք չենք կարող բացատրել, թէ ի՞նչ է էլեկտրականութիւնը . բայց գիտենք ու չենք կասկածում, որ էլեկտրական ոյժը գոյութիւն ունի : Գիտենք ու չենք կասկածում, որովհետեւ ամէն օր տեսնում ենք նրա բազմազան արտայայտութիւնները, գործ ունենք հետը եւ նոյնիսկ կարողանում ենք ծառայեցնել մեր օգտին :

Անգլիական ազգը գոյութիւն ունի : Սա մի փաստ է, որ անկարելի է հերքել, միանգամայն անկախ նրանից, թէ որքան լրիւ է, բաւարար ու գոհացուցիչ մեր ունեցած հասկացողութիւնը ազգութեան մասին : Կարելի է կասկածի ու վէճի առարկայ անել, թէ գոյութիւն ունե՞ն քուրդական, բրետոնական, բոչայական կամ հրէական սղոյեր, — այսինքն՝ կազմ՞ում են արդեօք քուրդերը, բրետոնները, բոչաները կամ հրեաները այն ուրոյն հաւաքականութիւնները, որ «ազգ» է անուանում : Այստեղ կարող են հանդէս գալ հասկացողութիւնների խոշոր տարբերութիւններ, բայց անգլիական ազգի գոյութիւնը անվիճելի է : Կարելի է հարցնել, թէ պէ՞տք է արդեօք հաշուել անգլիական ազգի մէջ նաեւ սկոտլանդացիներին ու

հիւսիս-ամերիկեան էանկիներին, սպանական ազգի մէջ՝ բասկերին, Ֆրանսիականի մէջ՝ բրետոններին, ռուսականի մէջ՝ ուկրայիւնացիներին . . . Ուրիշ խօսքով, կարելի է հարցնել, թէ որո՞նք են անգլիական, սպանական, Ֆրանսիական, ռուսական ազգերի ազգային սահմանները . բայց այս հարցի վերաբերեալ կասկածները կամ տարաձայնութիւնները չեն կարող վիճելի դարձնել այդ ազգերի բուն գոյութիւնը :

Ազգերի գոյութիւնը արտայայտում է ազգային բնոյթ ունեցող բազմազան երեւոյթների մէջ : Ծիշդ է, որ այդ երեւոյթները յաճախ այնքան բարդացած, այնքան խառնուած են լինում կողմնակի տարրերի հետ, որ իրաւացիօրէն կասկածի տակ են դնում նրանց ազգային էութիւնը : Բայց անհերքելի է եւ այն, որ բազմաթիւ են նաեւ այնպիսիները, որոնց վերաբերմամբ այլեւս ոչ մի կասկած չի կարող տեղի ունենալ : Կարելի է — օրինակ — վիճել, թէ ո՞րչափ ազգային է եղել գերմանական մանր պետութիւնների միացումը մի զօրեղ կայսրութեան մէջ, Նորվեգիայի բաժանումը Շուէդիայից, հրէական ջարդերը հարաւարեւմտեան Ռուսիայում, հայ-թաթարական ընդհարումները Անդրկովկասում : Բայց անկարելի է չտեսնել, որ գերազանցօրէն ազգային բնոյթ ունեն այնպիսի երեւոյթներ, ինչպէս են — օրինակ — սին-Ֆէյներական շարժումները իրանդիայում, հայկական շարժումները Թիւրքիայում,

պայքարը, որ ծաւալուեմ է այսօր Գենտ քաղաքի համալսարանի շուրջը վալլոնների ու Ֆլամանդների միջեւ, ռուսահայերի ըմբոստացումը եկեղեցական կալուածների զրաւման դէմ...

Այս կարգի երեւոյթները գալիս են ապացուցանելու, որ ազգութիւնները, իրրեւ այդպիսիներ, ու անկախ՝ բարդացնող օտար տարրերից, գոյութիւն ունեն իրականութեան մէջ: Եւ եթէ մենք, այնու ամենայնիւ, չենք կարողանում գտնել «ազգ» գաղափարը սահմանող մի անվիճելի ֆորմիլա, դրա պատճառը ազգի իրականութիւնը չէ, այլ պարզապէս մեր տգիտութիւնը, հասկանալու եւ բացատրելու ընդունակութեան պակասաւորութիւնը:

Գ.

Բայց արդեօ՞ք այդ աստիճան անգոր ենք փաստերի առջեւ:

Ոչ, այդքան էլ անգոր չենք: Եթէ չենք կարող սահմանել «ազգ» գաղափարը մի կարճ, կոռ ու սպառող ֆորմիլով (ինչպէս սահմանում ենք, օրինակ, մատեմատիկական հասկացողութիւնները), կարող ենք յամենայն դէպս նկարագրել երեւոյթը, հասկանալ ու բացատրել բաւարար չափերով:

Իսկապէս, միայն մատեմատիկական, զուտ

վերացական հասկացողութիւնները կամ Ֆիզիքս-մեքանիքական տարրական երեւոյթներն են որ կարող են ամփոփուել ֆորմիլաների մէջ: Ընկերային կեանքի բարդ երեւոյթները — գիտական մտքի այսօրուայ կարողութեան չըջանակներում — չեն հանդուրժում ֆորմիլաներ: Նրանք կարող են նւկարագրուել ու բացատրուել, բայց չեն կարող սահմանուել: Եւ այս վերապահումներով, «ազգ»ի մեկնութիւնը չի ներկայացնում որեւէ բացառիկ դժուարութիւն. «ազգ»ը անսահմանելի է ճիշդ այն մտքով ու այնչափ, ինչ մտքով ու որչափ անսահմանելի են նաեւ ուրիշ ընկերային երեւոյթները, — օրինակ՝ դասակարգը: «Ազգ»ը պակաս ըմբռնելի կամ պակաս բացատրելի գաղափար չէ, քան դասակարգը:

Մարդկային միտքը առանց մեծ դժուարութիւնների կարող է ըմբռնել ու բացատրել «ազգ»ի էութիւնը, կազմող տարրերը, սրանց փոխադարձ կապն ու գումարումը: Բացատրութիւնը կը լինի մի քիչ բարդ ու երկար, ոչ անվիճելի իր բոլոր մանրամասնութիւնների մէջ, բայց՝ վերջի հաշուին՝ միանգամայն բաւարար:

Որո՞նք են «ազգ» կազմող տարրերը:

Ճիշդ այն, որ քննեցինք ու ժխտեցինք նախորդ էջերում: Հարկաւոր է միայն գնահատման առնել ոչ թէ ամէն մի տարրը անջատօրէն, այլ բոլորը միասին, իրրեւ մի բարդ ամբողջութիւն: Ամէն մի ազգային տարր, առանձնապէս վերջը-

րած, չի կարող բնորոշել ազգը: Բայց նրանց գումարումը՝ ազգ է արդէն: Ջրածինը ջուր չէ, ոչ էլ թթուածինը: Բայց երկու մասնիկ ջրածնի քիմիական գումարումը մի մասնիկ թթուածնի հետ՝ ջուր է արդէն:

Ոնդիրը պարզելու համար պէտք է վերաքըննութեան առնենք այն, որ մի անգամ քննել ու ժխտել ենք արդէն եւ փորձենք գտնել մասնակի «այո»ներ այնտեղ, ուր տեսել ենք ու արձանագրել միայն «ոչ»եր:

Գիտեմ, որ այս վերադարձը մի քիչ տաղտկալի պիտի լինի, բայց ուրիշ ճանապարհ չունեմ հետագայ կզրակացութիւններս հիմնաւորելու համար:

Ե.

I

Ցեղը ազգ չէ, դա պարզ է, բայց ցեղը՝ ազգ կազմող հիմնական տարրերից մէկն է: Ցեղային կապակցութիւնը՝ ինքնըստինքեան ու անջատորէն վերցրած՝ չի կարող բնորոշել այն բարդ հաւաքականութիւնը, որ ազգ է անուանում. բայց՝

գումարուելով ուրիշ ազգային տարրերի, ուրիշ կարգի կապակցութիւնների հետ միասին՝ նա կազմում է ազգ:

Տեսանք, թէ ցեղայնօրէն ո՛րքան բարդ է անգլիացու արիւնը. նոյնը եւ հայինը. նոյնը եւ ամէն ազգի առհասարակ: Բայց հարկ է նկատել, որ անգլիական ազգը կազմուել է այն ժամանակ, երբ ցեղերի խառնուրդը — խոշոր չափերով — արդէն կատարուած փաստ է եղել, այսինքն՝ եղել է արդէն մի ցեղային միութիւն, — թէեւ բարդ ու բազմաբիւն, — որը ծնունդ է տուել ազգային միութեան: Ծագման բարդութիւնը չի բացասում միութեան գոյութիւնը: Երբ խառնուրդը կատարուած է ու հաստատուած, նա ինքը արդէն ներկայացնում է մի նոր միութիւն: Անգլիական ձին խառնուրդ է արարականի եւ (եթէ չեմ մոռացել) նորմանդականի. բայց՝ խառնուրդ լինելով հանդերձ՝ նա ներկայացնում է լաւ ձուլուած, որոյն ցեղային տիպ, մի շարք առանձնայատկութիւններով, որ բնորոշ են իրան համար եւ որ տարբերում են իրան ուրիշ ցեղային տիպերից:

Ուրարդացիները հայ չէին, ինչպէս հայ չէին նաեւ այն արիական ժողովուրդները, որ եկան Ուրարդու՝ հիւսիս-արեւմուտքից: Բայց սրանց խառնուրդից ստացուեց մի նոր ցեղային միութիւն, որը եւ հիմք դրեց ապագայ հայ ազգին:

Ի հարկէ, ազգերը կազմուելուց յետոյ էլ շարունակուել է (ու շարունակուում է) խառնման

պրոցեսը: Բայց որովհետեւ ազդերը կազմուել են շատ աւելի ուշ, քան տեղի են ունեցել ժողովուրդների մեծ տեղափոխութիւնները եւ ցեղերի զանգուածային կուտակումները իրար վրայ. եւ որովհետեւ միւս կողմից ամուսնութիւնները հետազայում կատարուել են ընդհանրապէս ազգակիցների մէջ, ցեղային կապակցութիւնը շարունակել է (ու շարունակում է) պահպանուել ազգերի ներսը:

Չի կարելի ասել, թէ ազգին պատկանող ամէն մի անհատ ունի անպատճառ ցեղակցական կապեր իր ազգակիցների հետ: Լորդ Բիքօնսուիլդի երակների մէջ չկար թերեւս ոչ մի կաթիլ անգլիական արիւն, ինչպէս չկար թերեւս եւ ոչ մի կաթիլ Փրանսիական արիւն Տիկ. Սառա Բերնարի երակների մէջ: Եւ սա պատճառ չէ, որ մենք ժխտելինք Բիքօնսուիլդի անգլիացի լինելը ու Տիկ. Բերնարի Փրանսուհի լինելը (հետագայում կը տեսնենք, թէ ի՞նչն է որ՝ հակառակ ցեղին՝ մէկին անում է անգլիացի, միւսին՝ Փրանսուհի): Բայց՝ ընդհանուր առմամբ ու զանգուածօրէն՝ անգլիացին — միջին անգլիացին — կապուած է ցեղային կապերով անգլիացիների հետ, Փրանսիացին՝ Փրանսիացիների հետ, հայը՝ հայերի հետ:

Ապացոյց՝ ազգային տիպերի գոյութիւնը, որ անհերքելի փաստ է:

Ի հարկէ, հայերի մէջ պատահում են (ու բա-

ւականին յաճախ) միմեանցից տարբերուող տիպեր (գլխաւորապէս՝ ըստ ծննդավայրերի) եւ չի կարելի ասել, թէ ամէն մի հայի ազգային պատկանելիութիւնը դրոշմուած է արդէն իր ճակատի վրայ: Բայց ընդհանուր առմամբ հայ մարդը ներկայացնում է այնքան բնորոշ տիպ, որ դժուար չէ ճանաչել նրան՝ առանց ծննդականը քննելու: Մի քիչ դիտող ու մի քիչ վարժուած աչքի համար դժուար չէ տարբերել — առանց մեծ սըխալների — հային թուրքից, անգլիացուն Փրանսիացիից, ղերմանացուն սպանացիից, ոուսին չերքէզիից:

Պատահում է, որ դուք զարմանում էք, երբ տեղեկանում էք, թէ այսինչ անհատը հայ է. ամենեւին նման չէ, ասում էք: Մի ուրիշ անգամ, հանդիպելով մի սպանացու, մտածում էք. ո՛րքան այս մարդը նման է հայի:

Ինչի՞ն էք զարմանում, ինչի՞ն է նման այս մէկը ու նման չէ այն միւսը:

Պատասխանը պարզ է. դուք գիտէք, որ գոյութիւն ունի մի ուրոյն հայ ազգային տիպ, գիտէք, թէ ո՛րն է այն (թէկուզ չկարողանաք նկարագրել). սպասում էք, թէ ամէն մի հայ մարդ՝ աւելի կամ պակաս չափերով՝ պիտի համապատասխանի (նման լինի) ձեր գիտցածին, եւ բնականօրէն զարմանում էք երբ չէք գտնում սպասուած նմանութիւնը: Ինչպէս զարմանում էք նաեւ այն դէպքում, երբ գտնում էք նմանութիւն այն-

տեղ, ուր չէիք սպասում, չպիտի գտնէիք (սպասնացու եւ հայի միջեւ) :

Իսկ տիպը ստեղծւում է ու փոխանցւում ժառանգորէն, նմանութիւնը պայմանաւորւում է գլխաւորապէս արիւնակցական կապերով (կան եւ ուրիշ գործօններ, բայց գլխաւորը՝ արիւնակցութիւնն է) :

Արիւնակցական կապերը, ցեղային միութիւնը՝ մէկն է այն տարրերից, որոնցից կազմւում է ազգը :

II

Պետական միութիւնը ազգային միութիւն չէ. պետութիւնն ու ազգութիւնը՝ տարբեր էութիւններ են : Ազգը կարող է գոյութիւն ունենալ (գոնէ ժամանակաւորապէս) առանց պետութեան, կարող է բաժանուած լինել տարբեր պետութիւնների մէջ, ինչպէս եւ պետութիւնը կարող է կազմուած լինել տարբեր ազգերից : Ազգը աւելի հիմնական, աւելի տեղազական ու աւելի արժէքաւոր երեւոյթ է, քան պետութիւնը : Պետութիւնները յաճախ կազմւում են ու լուծւում յանկարծակի, քաղաքական պատահարների հետեւանքով ու արհեստական միջոցներով. մինչդեռ ազգը կազմելու կամ լուծելու համար՝ հարկաւոր է դարերի ու սերունդների աշխատանք :

Ծի' շք է այս ամէնը :

Բայց պետութիւնը այն անհրաժեշտ միջոցներից մէկն է, որոնք հնարաւորութիւն են տալիս ազգերին կազմակերպուելու, սնունդ առնելու, զարգանալու եւ զօրեղանալու : Մինչ այն աստիճան, որ թոյլատրելի է հարց դնել, թէ կարո՞ղ էին արդեօք ծնունդ առնել ազգերը պետական շրջանակներից դուրս ու անկախ :

Փաստը այն է, որ ամէն մի ազգ ունի այսօր կամ ունեցել է անցեալում (իր կազմակերպման շրջանում) ինքնուրոյն պետական կեանք եւ այդտեղ է գտել իր ինքնահաստատման ամենազօրեղ նեցուկներից մէկը :

Եթէ այս կամ այն ազգային հատուած (գերմանական զաղութները Ռուսիայում եւ Ամերիկայում, իտալացիները Աւստրիայում, յոյները Քիրքիայում) անջատուած է իր պետութիւնից, նա շարունակում է սնուել արմատից — բուն ազգից, մայր ազգից, որ մնում է ամրացած՝ պետական հողի վրայ :

Եթէ որեւէ ազգութիւն չունի այսօր իր սեփական պետութիւնը (ինչպէս չեն ունեցել՝ Մեծ Պատերազմից առաջ՝ լեհերը, լիթուիները, չեխերը, հայերը...), ունեցել է այն աւելի կամ պակաս հեռաւոր անցեալում, պահել է կենդանի յիշողութիւններ անցեալի մասին եւ շարունակում է ապրել, կենդանի մնալ պատմութիւնից ժառանգած պաշարով :

Կայ մի ազգ միայն — բոշան, որի պետութիւն կազմելը, երբեւիցէ ու որեւէ տեղ, մնում է տակաւին անյայտ: Բայց այս միակ ու բացառիկ օրինակը չի կարող նսեմացնել ընդհանուր երեւոյթի ոյժը, մանաւանդ որ բոշաների «ազգ» լինելը լուրջ կասկածներ է յարուցանում:

Իսկ ընդհանուր երեւոյթն այն է, որ ազգերը պետութեան մէջ են որոնել ու գտել իրանց ապաստանը, կազմել են պետութիւններ ու զէնքի ոյժով պաշտպանել այն. եւ, եթէ դժբախտութիւն են ունեցել կորցնելու, տառապել են կորուստից, յամառօրէն ձգտել են վերահաստատելու եւ ապրել են ապաղայի յոյսերով: Ամբողջ 19րդ դարի պատմութիւնը եւ մանաւանդ մեր ապրած շրջանը 20րդ (դարի առաջին քառորդը) բաղմաթիւ ապացոյցներ են տալիս ազգերի այս բուռն, այս անխորտակելի տենչին:

Ինքնապահպանման բնազդը մղում է ազգերը դէպի ինքնուրոյն պետական կեանք:

Ինչո՞ւ:

Որովհետեւ պետական կեանքը ազգային կեանքի դոյութեան (կամ՝ առնուազն՝ նրա ապահովութեան) անհրաժեշտ պայմաններից մէկն է: Պէտք է գիտնալ տարրերել ազգը պետութիւնից (ազգը nation չէ): Բայց չի կարելի չտեսնել, որ սրանք խիստ սերտ կապուած ու միմեանց լրացընող միութիւններ են:

Յեղն ու պետութիւնը կապուած են աշխարհազարական վայրի, որոշ հողամասի հետ:

Պետութեան վերաբերմամբ սա հասկանալի է ինքնրտիքեան. տերիտորիան պետութիւն կազմող երեք հիմնական տարրերից մէկն է (տերիտորիալ, ժողովուրդ, կառավարութիւն): Ինչ վերաբերում է ցեղին՝ սրա սերտ կապակցութիւնը երկրի հետ հասկանալի կը լինի, եթէ նկատի առնենք, որ ցեղային տիպը կարող է պահպանուել միայն անխառն ամուսնութիւնների շնորհիւ ու այն էլ՝ որոշ Փիզիքական միջավայրում (կլիմայ ու մի շարք ուրիշ գործօններ): Խառն ամուսնութիւնները (որ անխուսափելի են օտար երկիրների մէջ) ու տարբեր միջավայրը քանդում են ցեղային ամբողջութիւնը, այլսերում են նրա դէմքը:

Երկիրը բացարձակապէս անհրաժեշտ է պետութիւն կազմելու համար եւ մեծապէս կարեւոր՝ ցեղային միութիւնը պահպանելու համար:

Եւ որովհետեւ ցեղն ու պետութիւնը՝ ազգային տարրեր են, հետեւապէս ազգային տարր է հանդիսանում նաեւ երկիրը:

Տեսանք, որ միեւնոյն վայրում ապրում են տարբեր ազգեր եւ որ միեւնոյն ազգի հատուածները ապրում են տարբեր վայրերում: Բայց այս միջանկեալ երեւոյթը չի կարող քողարկել այն

Հիմնական փաստը, որ ամէն մի ազգ (բացի բո-
շաներից) ունի այնու ամենայնիւ մի հողամաս,
որ իրն է յատկապէս, որի հետ կապուած է պատ-
մականօրէն, ուր ապրել է դարերով եւ ուր շա-
րունակում է ապրել զանգուածօրէն:

Սպանական, իտալական ու հոլանդական
բազմամարդ գաղութներ գոյութիւն ունեն Հիւսի-
սային ու Հարաւային Ամերիկայում, Հարաւային
Աֆրիկէում ու ասիական մեծ կղզիներում. բայց
սպանական, իտալական ու հոլանդական արդերի
Հիմնական զանգուածները մնում են մայր երկ-
րում, կապուած այն հողի հետ, ուր ծագել են ու
ձեւաւորուել իրանց ազգային միութիւնները:

Իբրեւ դասական օրինակ հայրենագուրդ, ա-
պերկրային ազգութեան՝ մատնանշում է յաճախ
հրէական ազգը, որ ցրուած է աշխարհիս չորս
կողմը: Մոռացութեան է տրւում կամ պատշաճ
չափով հաշուի չի առնւում այն հանգամանքը, որ
իրանց պատմական հայրենիքում՝ Պաղեստինի
մէջ՝ հրեաները սրահել են մի փոքրիկ, բայց շատ
կենսունակ կորիզ եւ որ Միջին Եւրոպայում Լե-
հաստանի, Ռւկրայինայի ու Գալիցիայի սահման-
ներում կայ մի երկիր, ուր հրեաները ապրում են
հոծ բազմութիւններով, մշտական ու անմիջական
չփման մէջ իրար հետ, անջատուած հարեւաննե-
րից կրօնական եւ ուրիշ կարգի պատնէշներով:
Եթէ չլինէին այս կենտրոնները եւ այն կենդանի
կապը, որ կապում է ամենահեռուոր գաղութները

սրանց հետ, — հարց է թէ պիտի կարողանայի^{օն}
արդեօք Նիւ Եորքի, Փարիզի եւ Վիեննայի հրեա-
ները պահպանել իրանց ազգային դէմքն ու ազ-
գային գիտակցութիւնը:

Ապա՝ երկրի ու միջավայրի մեծ արժէքը հաս-
կանալու համար, հարկ է հաշուի առնել նաեւ
այն, որ ազգային տիպը մի անշարժ, ընդմիշտ
հաստատուած ու անփոփոխ բան չէ: Ընդհակա-
ռակը, նա ենթակայ է բնաշրջման (évolution)
ընդհանուր օրէնքին, շարունակ անկայուն հաւա-
սարակչութեան վիճակի մէջ է, շարունակ կեր-
պարանափոխում է, ստանում է նոր ձեւեր ու ար-
տայայտութիւններ: Բայց իր հարազատ շրջապա-
տի մէջ ազգութիւնը զարգանում է բնականօրէն,
համաձայն իր ներքին էութեան ու հաւատարիմ
իր անցեալին. ամէն մի նոր փոփոխութիւն գալիս
է լրացնելու, զօրեղացնելու եւ խորացնելու հիմ-
նական տիպը: Մինչդեռ անհարազատ շրջապատի
մէջ, օտար ու խորթ ազդեցութիւնների տակ, ոչ
միայն ցեղը, այլեւ ազգը՝ իբրեւ այդպիսին՝ այ-
լասերւում է անխուսափելիօրէն, կորցնում է ինք-
նայատուկ գծերը, իւրացնում է յատկութիւններ,
որ իրանը չեն: Առաջ են գալիս գաղութային խա-
ռըն տիպեր, որ միայն կէս տիպեր են ու դատա-
պարտուած են կորուստի, եթէ կորցնում են կա-
պերը մայր երկրի հետ:

Հնդկաստանի, Միջագետքի ու Ռումանիայի
հայերը — հայ են, ի հարկէ (աւելի ճիշդը կը լի-

նէր ասել՝ դեռ եւս հայ են): Բայց նրանք պակաս չափով հայ են, քան Տարօնի կամ Արարատեան դաշտի հայերը: Եւ վաղուց արդէն դադարած կը լինէին հայ լինելուց, եթէ Տարօնում ու Արարատեան դաշտում գոյութիւն չունենային ազգային մեծ զանգուածներ կամ եթէ կտրուէր ամէն կապ այդ զանգուածների ու զազութների միջեւ:

Ոչ միայն ցեղային, այլև ազգային միութիւնը պահպանելու համար անհրաժեշտ է, որ միութեան անդամները՝ ազգը կազմող մարդիկ մշտական ու ամենասերտ շփման մէջ լինեն իրար հետ, ենթակայ լինեն փոխադարձ ազդեցութեան, մասնակից լինեն այն հաւաքական աշխատանքին, որ ստեղծագործում է ազգային արժէքներ, բնորոշում է ու հաստատում ազգը: Իսկ սրա համար հարկաւոր է ամէնից առաջ Ֆիլիքսական մօտիկութիւն, այսինքն՝ երկրային միութիւն:

IV

Կրօնական միութիւնը ազգային միութիւն չէ, այդ մենք տեսանք: Եթէ անդրկովկասեան թուրք հրապարակախօսները չըջանութեան մէջ են դրել «մուսուլմանական ազգ» արտառոց արտայայտութիւնը եւ եթէ Անդարայի միլլիականները՝ խօսելով Լօզանում Թիւրքիայի ազգային փոքրամաս-

նութիւնների մասին՝ չէին համաձայնում հաշուի առնել նաեւ քուրդերին, առարկելով թէ քուրդը իսլամ է, — սա կամ տգիտութիւն է կամ դադափարների գիտակցական, միտումնաւոր շփոթում:

Այդ այդպէս է:

Բայց արդեօ՞ք կրօնը չունի իր տեղը ազգութիւն կազմող տարրերի մէջ:

Ունի անկասկած: Դաւանանքն ու դաւանական կազմակերպութիւնը՝ եկեղեցին խաղացել են ազգերի պատմութեան մէջ (ու դեռ այսօր էլ շարունակում են խաղալ) շատ կարեւոր դեր եւ կրօնը պէտք է համարել՝ որոշ վերապահումներով ազգային խոշոր յատկանիշներից մէկը:

Անհերքելի է, որ նոյն ազգի պատկանող տարրեր հատուածները կարող են ունենալ (եւ ունեն յաճախ) տարբեր դաւանանքներ: Բայց ընդհանուր երեւոյթն այն է, որ ամէն մի ազգ՝ իրբւ ամբողջութիւն՝ ունի իր յատուկ դաւանանքը, պատկանում է մի որոշ եկեղեցու:

Ռուսը եւ յոյն օրթոտոքս եւ գլխաւորապէս սպանացին, իտալացին եւ ֆրանսիացին՝ կաթոլիկ. գերմանացին, չուէկացին եւ անդլիացին՝ բողոքական. հայը՝ լուսաւորչական. արաբը եւ թուրքը՝ մահմեդական. հրեան՝ մովսիսական. չինացին՝ կոնֆուցիական...

Կրօնական ու ազգային սահմանները՝ իրանց բոլոր մանրամասնութիւններով՝ նոյնը չեն անշուշտ, բայց խոշոր գծերով — ծածկում են իրար:

Եւ Հասկանալի է, որ այդպէս է, որովհետեւ ինքը դաւանանքը՝ ազգային մեծ ստեղծագործութիւններից մէկն է:

Ձի կարելի ասել, թէ ամէն մի կրօն ազգային է ամբողջապէս ու թէ ամէն մի ազգ ունի իր սեփական, միմիայն իրան պատկանող ու միասնելից բոլորովին անջատ կրօն, — ճիշդ այնպէս, ինչպէս չի կարելի ասել, թէ ամէն մի ազգ ունի իր հիմնովին ուրոյն լեզուն, հիմնովին ուրոյն գեղարուեստը, գիտութիւնը, տեքնիքան, ընկերային կառուցուածքը, վարչական ձեւերը, օրէնսդրութիւնը... Ազգերը մեծամեծ փոխառութիւններ են արել միմեանցից, ժառանգել են կամ ներմուծել օտար հարստութիւններ, որոնց թւում նաեւ կրօնական արժէքներ:

Բայց սեփականացնելով դրսից բերուած կրօնական կառուցուածքներ ու դաւանական ձեւեր, ամէն մի ազգ դրել է այդ պատրաստի կառուցուածքների ու ձեւերի մէջ ինքնայատուկ բովանդակութիւն: Եւ այստե՛ղ է ահա, որ արտայայտել է իր ազգային էութիւնը:

Հռովմէացիների Իւպետերը՝ Հելլէնների Ձէուար չէ, ոչ էլ Ձէուար եգիպտացիների Օգերիսը, թէեւ երեքն էլ ներկայացնում են նոյն անձնաւորութիւնը: Քրիստոնեայ հինդուսի դաւանած Հայր Աստուածը Իսրայէլի Եհովան չէ, ոչ էլ Արարի Ալլահը: Մուռ Դաւթի պահապան Մարութայ Բանձր Աստուածածինը Լուրդի Notre Dameը չէ,

ոչ էլ Մուրազատու Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետը՝ ռուսների Իվան Պրեդտեչան:

Ազգերը գունաւորում են Հաւատքը իրանց սեփական գոյներով եւ երբ ազգայնացած Հաւատքը Հաստատուած է, նա ինքը արդէն գունաւորում է ազգերը իր գոյներով: Ազգային միութիւնները Հաւաքական ստեղծագործութեան ճանապարհով մշակում են դաւանանքներ եւ դաւանական միութիւնը իր հերթին դառնում է ազգային միութիւնը ամրացնող կապերից մէկը:

Քրիստոնէական կրօնը իր գոյութեան առաջի շրջանում եղել է մի եւ «ընդհանրական» (կամ այդպէս է համարուել): Բայց Հետզհետէ ծաւալուելով ու տարածուելով, նա բաժանուել է անջատ եկեղեցիների, որոնք՝ դաւանելով հանդերձ նոյն Աւետարանը՝ Հայէս տարբերում են իրարից: Եւ շատ ուշագրաւ երեւոյթ է, որ նոյն քրիստոնէութեան շրջանակի մէջ լատին ընտանիքի պատկանող ազգերը դաւանում են գլխաւորապէս կաթոլիկութիւն, գերման ընտանիքի պատկանողները՝ լութերականութիւն, սլաւ ընտանիքի պատկանողները՝ օրթոդոքսութիւն:

Ինչո՞ւ են կատարուել այս բաժանումները, ինչո՞վ են պայմանաւորուել եւ ինչո՞ւ ցեղ-ազգային բնոյթ են ստացել:

Ինչո՞ւ գերմանացին ըմբոստացել է պապականութեան դէմ, իսկ սպանացին՝ պաշտպան է կանգնել նրան: Ինչո՞ւ պարսիկը, տեղի տալով

յաղթական իսլամին, էական ուղղումներ է մտցրել նրա մէջ ու ստեղծել է մի նոր դաւանանք՝ չիայութիւն: Ինչո՞ւ հայը՝ ենթարկելով իրան ամենամեծ զրկանքների, նեղութիւնների ու վրտանգների՝ դարեր ու դարեր հաւատարիմ է մնացել իր ազգային եկեղեցուն: Եւ ինչո՞ւ նոյն հայը, ընդունելով կաթոլիկութիւնը, մերժել է քահանայապետի անսխալականութիւնը, պահել է ժամատութեան մէջ իր լեզուն, իր շարականը, ծէսերը...

Պատահակա՞ն երեւոյթ են սրանք թէ՞ բնական հետեւանք այն խոշոր տարբերութիւնների, որ գոյութիւն ունեն սպանացու եւ գերմանացու, պարսիկի եւ արարի, հայի եւ թուրքի, կաթոլիկ հայի եւ կաթոլիկ բրետոնացու հոգեկան շէնքի, հոգեկան պահանջների ու ըմբռնումների մէջ:

Դաւանանքը՝ ի՛նչ ծագում էլ ունենայ, ո՛ր տեղից ու ի՛նչպէս էլ ներմուծուած լինի՝ անխուսափելիորէն ազգայնացում է ժամանակի ընթացքում եւ ազգայնանալուց յետոյ ինքը դառնում է մի նոր ազգային տարր:

Կաթոլիկ սպանացին ամէն Կիրակի ներկայ է լինում հանդիսաւոր messeին, մոմ է վառում սուրբերի առջեւ, հազորդուում է աստուածային արիւն-մարմինով, օծում է ճակատը սուրբացած ջրով, տարին մի քանի անգամ մասնակից է լինում օպերային ներկայացումների պէս շքեղ բեմադրուած թափօրներին, զարդարում է Տիրամօր

արձանը ծաղիկներով ու զոյնզոյն կերպասներով...

Ինչորովին այլ բնոյթ ունի լիթերական գերմանացու աստուածապաշտութիւնը: Նա գնում է իր անշուք, պարզ ու պաղ եկեղեցին այնպէս, ինչպէս պարտաճանաչ ու ուշադիր աշակերտը զընում է դպրոց, սեւ հագած, գիրքը կոան տակ, լուռ ու լուրջ: Լսում է ուսեալ պատուելիի հերթական դասախօսութիւնը, Սուրբ Գրքի վերլուծումն ու մեկնութիւնը: Փոխարէն ներշնչուելու, նա աշխատում է հասկանալ, մտածում է ու դատում: Եկեղեցին նրա համար գեղեցկագիտական յուզումների թատերասրահ չէ, այլ բարոյագիտութեան լսարան: Նա չունի սուրբեր, որոնց բարեհաճ ուշադրութիւնը կարելի է զրաւել մոմ վառելով: չունի աստուածային շնորհով օժտուած քահանայ, որից կարելի է ստանալ թողութիւն մեծ ու փոքր, անցեալ ու ապագայ մեղքերի համար: Նրա պաշտամունքի առարկան չի մարմնացած պատկերի ու արձանի կամ՝ մոմից չինած, կարմիր-կապոյտ ներկուած ու փայլուն հուլունքներով զարդարուած խամաճուկների մէջ: Նա չունի կաթոլիկի նիւթական, անմիջական կապերը Աստծոյ եւ նրա բազմաթիւ գործակալների հետ: Նրա հաւատքը աննիւթ է, վերացական, պաշտամունքը՝ զուսպ, ծէսերը՝ անշուք ու տժգոյն:

Չարմանալի չէ՞ր լինի, եթէ այս տարբեր ձեւերի աստուածապաշտութիւնը եւ սրանց հետ

կապուած տարրեր հոգեկան ապրումները, կրկնուելով շարունակ ու սերունդից սերունդ անցնելով, չազդէին խորապէս մարդկանց հոգիները վրայ, չկաղապարէին կաթոլիկ ու լութերականի հոգիները տարրեր կաղապարներով:

Սպանացին սպանացի է. սպանացին կապուած է միւս սպանացիների հետ (ու անջատուած գերմաններից) նաեւ այն պատճառով, որ նա կաթոլիկ է:

Ի հարկէ, կաթոլիկ հայը — հայ է, սպանացի է: Բայց մի կողմ թողնելով փայլուն բացառութիւնները, Ալիշանի կամ Պէշիկթաշլեանի տիպի մարդկանց, չի կարելի ժխտել, որ ընդհանուր առմամբ կաթոլիկ հայը նոյնչափ հայ է, ինչ չափ է լուսաւորչականը: Լրիւ հայ լինելու համար նրան պակասում է մի բան, ազգային դաւանանքը, — այն ուրոյն հոգեկան կապերը, որ ծագում են ու հաստատում շնորհիւ ընդհանուր հաւատքի եւ ընդհանուր կրօնական ապրումների:

Այդ պակասը արհամարհելի մանրամասնութիւն է, նա ունի խոշոր կենսական արժէք:

Իմ հայրենի գաւառում (Ախալքալաքում) զուտ հայ-լուսաւորչական գիւղերի կողքին կան նաեւ մի քանի զուտ հայ-կաթոլիկ գիւղեր: Ապրում են անջատ, թէեւ բոլորն էլ գաղթականներ են, որ հարիւր տարի առաջ եկել են այստեղ միասին ու նոյն շրջաններից (Կարին-Բասէն-Ալաշկերտ): Նոյն ազգի անդամներ են, նոյն երկրի ժո-

ղովուրդ, բայց լուսաւորչականները բացառապէս հայախօս են, մինչդեռ կաթոլիկները թրքախօս (գիտեն հայերէն, բայց գործածական լեզուն թուրքերէնն է): Նոյն բանը տեսել եմ Բաղդատում: Հայ գաղութը այստեղ մասամբ լուսաւորչական է, մասամբ կաթոլիկ: Լուսաւորչականները հայախօս են, կաթոլիկները՝ արաբախօս (հայերէն չգիտեն ամենեւին): Եթէ չեմ սխալում, սա ընդհանուր երեւոյթ է. լուսաւորչական հայերը պահել են (ու պահում են) ազգային լեզուն այնտեղ, ուր կաթոլիկ հայերը կորցրել են շատոնց (ախալցխայի հայ-կաթոլիկները հայերէն չգիտեն, խօսում են վրացերէն):

Այս տարրերութիւնը չի կարելի վերագրել ժամասութեան լեզուին, որովհետեւ հայ-կաթոլիկների ժամասութեան լեզուն եւս նոյն գրաբարն է: Մնում է ենթադրել, որ դաւանական անջատումը թուլացրել է ազգային կապերը, հեռացրել է անջատութիւնները ազգային մեծ զանգուածներից, մեկուսացրել է ու թողել անպաշտպան իշխող լեզուների հանդէպ (թուրքերէնի, արաբերէնի, վրացերէնի):

Իսկ լեզուի կորուստը (որ այս դէպքում հետեւանք է կրօնական անջատման) ինքն էլ իր հերթին դառնում է ազգը կազմալուծող նոր ու շատ զօրեղ գործօն, — մանաւանդ եթէ միւս ազգային կապերը թուլացած են արդէն: Ախալցխայի հայ-կաթոլիկները ոչ միայն կորցրել են ազգային լե-

զուն, այլ եւ չեն սիրում յիշել ու յաճախ ուրա-
նում են իրանց հայ լինելը: Մինչդեռ Կախեթիայի
կամ Քարթալինայի հայ-լուսաւորչականները (որ
նոյնպէս վրացախօս են) պահել են անխախտ ազ-
գային գիտակցութիւնը. սրանց համար լուսաւոր-
չական եկեղեցին հանդիսացել է անցեալում եւ
մեծ չափերով մնում է մինչեւ այսօր էլ իբրեւ ամ-
էնից կենդանի ու ամէնից կենսունակ կապ՝ ազ-
գային միութիւնը պահպանելու համար:

Մի ուրիշ օրինակ: Թիւրքիայի հայ-կաթոլիկ-
ներն ու հայ-բողոքականները մինչեւ վերջին
տասնամեակը (մինչեւ Մեծ Պատերազմը, որ ուժ-
գին զարկ տուեց ժողովուրդների ազգային գի-
տակցութեան) մնացել էին անմասնակից հայ ա-
զատագրական շարժումներին: Շարժումները բա-
ցարձակապէս ազգային-քաղաքական էին, չունէին
ոչ մի աւրնչութիւն դաւանական բաժանումների
հետ. բայց եւ այնպէս, ոչ-լուսաւորչական հատ-
ուածները բռնել էին չէզոք, նոյնիսկ անբարեա-
ցակամ հանդիսատեսների դիրք: Ոչ միայն չէին
միանում լուսաւորչականներին՝ համազգային դա-
տը պաշտպանելու համար, այլ եւ ամէն կերպ ա-
չատում էին ցուցադրել, որ կապ չունեն հայու-
թեան հետ, որ իրանք տարբեր մարդիկ են, տար-
բեր բմբունումներով ու տարբեր ցանկութիւննե-
րով: Օտար դաւանանքը մթնացրել էր հայ մար-
դու ազգային գիտակցութիւնը, անդամահատ էր

արել ազգային միութիւնը եւ նուաստացրել նրա
քաղաքական կշիռը:

Եւ վերջապէս, կրօնի արժէքը հասկանալու
համար բաւական է յիշել հրեաների օրինակը:
Հրէութիւնը վաղուց արդէն կորցրել է ազգային
կապերի մեծագոյն մասը եւ եթէ այնուամե-
նայնիւ պահել է ինքնագիտակցութիւնը ու հան-
դիսանում է այսօր իբրեւ ազգ, — դա պէտք է
բացատրել զլիաւորապէս մովսիսեան օրէնքով, որ
դարերից ի վեր եղել է ու այսօր էլ մնում է
հրեաների ազգային կրօնը:

V

Ազգային հաւաքականութիւնը կազմող տար-
բերի մէջ ամէնից կարեւորը, ամէնից բնորոշը ու
ամէնից վճռականը՝ լեզուն է: Ոչ ցեղը, ոչ պե-
տութիւնը, ոչ տերիտորիան, ոչ կրօնը, ոչ կեն-
ցաղը եւ ոչ մի այլ յատկանիշ չի կարող բացա-
տրել ու սահմանել «ազգ» երեւոյթը այնքան լրիւ,
որքան լեզուն: Մինչ այն աստիճանի, որ կարե-
լի է ասել առանց մեծ տատանումների, որ ազգը
իր երեք քառորդով լեզու է եւ որ լեզուն երեք
քառորդի չափով սպառում է արդէն «ազգ» գա-
ղափարի բովանդակութիւնը:

Տեսանք արդէն, որ չի կարելի նոյնացնել ամ-
բողջովին ազգն ու լեզուն, որ այդպիսի նոյնաց-
ման դէմ կան շատ լուրջ առարկութիւններ: Բայց

այդ առարկութիւնները, գծելով հանդերձ որոշ սահմաններ ազգի ու լեզուի միջեւ, չեն կարող նսեմացնել լեզուի բացառիկ մեծ արժէքը ազգի համար:

Իրար հետ կապուելու եւ միութիւններ կազմելու համար, մարդիկ ամէնից առաջ պէտք է կարողանան հասկանալ միմեանց, պէտք է կարողանան հաղորդակցուել իրար մէջ: Եւ որքան աւելի սերտ ու կատարեալ է փոխադարձ հասկացողութիւնը, այնքան աւելի զօրեղ է միութիւնն ու միութեան գիտակցութիւնը:

Արդ, հաղորդակցուելու այն բոլոր միջոցներից, որ մատչելի են մարդուն, ամէնից զօրեղը, ամէնից կատարեալը ու ամէնից արտայայտիչը — լեզուն է: Ընդհանուր լեզուն միացնում է մարդկանց, սերտօրէն կապում, առաջ է բերում մտերմութիւն, հնարաւորութիւն է տալիս կենակցելու եւ աշխատակցելու, — մասնաւորապէս ստեղծագործելու այն առանձնայատուկ արժէքները, որոնք բնորոշում են ու հաստատում ազգութիւնը:

Լեզուն — չա՛տ աւելի քան կրօնը — արտայայտում է իր մէջ իր հեղինակների հաւաքական հոգին: Միւս կողմից — եւ դարձեալ շատ աւելի քան կրօնը — ինքը լեզուն դնում է իր սեփական կնիքը մարդկանց հոգիների վրայ: Մարդիկ մըտածում են լեզուով, լեզուով են արտայայտում ու լեզուի միջոցով փոխանակում իրենց մտքերը: Մարդիկ յարմարեցնում են լեզուն իրենց կարիք-

ներին, որոնում են ու յօրինում լեզուային այնպիսի ձևեր, որոնք ամէնից աւելի ընդունակ են հաբազատօրէն թարգմանելու իրանց մտքերը: Բայց միւս կողմից լեզուն ինքը — իր պատրաստի ձևերով, իր պատրաստի բառարանով ու քերականութիւնով — որոշ կաղապարի մէջ է դնում խօսողի միտքը. լեզուն ուղղութիւն է տալիս, դաստիարակում է ու կազմակերպում մարդկային մտածողութիւնը:

Փոխադարձ ազդեցութեան ու անքակտելի կապակցութեան մի անծայր շրջան է ստեղծուում. լեզուն ազգային հաւաքականութիւնների ստեղծագործութիւն է, բայց եւ իրանք ազգային հաւաքականութիւնները՝ լեզուի ծնունդ են ամենամեծ չափերով:

Ձուի ու հաւկիթի ծանօթ պատմութիւնն է սա:

Անտարակուսելի է սակայն, որ անդրանկութիւնը պատկանում է լեզուին. լեզուն հաւկիթն է, իսկ ազգը՝ հաւը միայն:

Լեզուն շատ աւելի հին երեւոյթ է, քան ազգը: Անշուշտ, ժամանակակից քաղաքակիրթ մարդկութեան լեզուները գերազանցօրէն ազգային ստեղծագործութիւններ են: Բայց մարդիկ ունեցել են լեզուներ (կամ լեզուային սաղմեր) չա՛տ աւելի առաջ, քան ծագել են ազգերը: Լեզուն նոյնքան հին է, որքան հին է ինքը մարդը: Մարդու գոյութիւնը արդէն ենթադրում է լեզուի գո-

յութիւն : Մարդը բանական, այսինքն՝ խօսք ունեցող, խօսող կենդանի է :

Նախապատմական ամենահին ժամանակներում, ինչպէս եւ այսօր՝ ամէնից աւելի յետամընաց վայրենի ցեղերի մէջ՝ շի կելլ ու չկայ ոչ մի մարդկային հասարակութիւն առանց լեզուի, — թո՛ղ որ այդ լեզուն լինի շատ աղքատ իր բառարանով (հազիւ երկու-երեք հարիւր բառ) ու շատ անկազմակերպ, շատ անստոյգ իր քերականական ձեւերով : Կենտրոնական Ափրիկէի մութ անտառների խորքերում թաքնուած մարդկային թափթըփուկները չեն կազմում ազգային միութիւններ, բայց լեզու ունեն : Մարդն ու մարդկային լեզուն — անրաժանելի էութիւններ են, մինչդեռ «ազգը» քաղաքակրթութեան ծնունդ է, որ կարող է կազմուել միայն այն հասարակութիւնների մէջ, որոնք հասել են արդէն զարգացման որոշ — ու բաւականին բարձր — աստիճանների :

Ազգը կազմուում է այն ժամանակ ու այնտեղ միայն, երբ եւ ուր կան արդէն մշակութային հարըստութիւնների բաւարար սլաշարներ : Այդ հարըստութիւններից ամենէն արժէքաւորը — ազգութեան տեսակէտից — լեզուն է :

Երբ մի կողմից լեզուն ծաւալուում է ու ընդհանրանում այնքան, որ ընդգրկուում է իր շրջանակի մէջ մի մեծ հասարակութիւն (միլիոնաւոր կամ գոնէ հարիւր հազարաւոր անդամներով) եւ երբ միւս կողմից լեզուն հասնում է այն աստի-

ճան զարգացման ու կազմակերպման, մշակուում է բառարանն ու քերականութիւնը այնչափ, որ ընդունակ է դառնում արտայայտելու հոգեկան բարդ ապրումներ ու մտքի վերացական թռիչքներ, — ահա այդ ժամանակ ու այդ տեղ ծնունդ է առնում ազգը (ենթադրելով, ի հարկէ, որ գոյութիւն ունեն — աւելի կամ պակաս չափերով — նաեւ ազգային այլ տարրերը) :

Լեզուի կազմակերպումը ազգի ծագման վրեժական վայրկեանն է . լեզուի ինքնահաստատումը ազգի ինքնահաստատումն է :

Կարելի է ասել — աննշան վերապահումներով, — որ անգլիական ազգը ծնունց այն օրը, երբ Չուսերը գրեց անգլիական լեզուով «Կենտերբերիի պատմութիւնները», — այսինքն՝ գրի առաւ, որոշ ձեւերի մէջ գրեց, հաստատեց ու յաւերժացրեց այն կենդանի լեզուն, որով խօսում էին ինքը եւ իր ժամանակակից հայրենակիցները : Մինչեւ Չուսերը ու նրա «պատմութիւնները»՝ կար Անգլիայի ազգաբնակչութիւն, կար ժողովուրդ, կային ցեղեր, կար, վերջապէս, բրիտանական պետութիւն, բայց անգլիական ազգ չկար :

Կարելի է ասել, որ իտալական ազգը ծնունդ առաւ այն ժամանակ միայն, երբ Դանտէն՝ առաջին անգամ լինելով՝ գրեց ազգային լեզուով իր «Աստուածային Կոմիդիան», Պետրարը՝ իր «Սոնետները», Բոկակաչիոն՝ իր «Դեկամերոնը» :

Կարելի է ասել, որ հայ ազգը ծնունդ առաւ

այն ժամանակ միայն, երբ Սահակն ու Մեսրոպը կազմեցին (կամ վերակազմեցին) հայկական այբբենը եւ երբ առաջի թարգմանիչները հայերէն լեզուով թարգմանեցին Սուրբ գիրքը(*):

Ապա՝ լեզուն ոչ միայն ծնունդ է տալիս, այլ նաեւ ւսարեցնում է ազգը:

Տրանսիացիները, ասորիացիները, սպանացիները ու Հռոմի պապը դարերով յօշոտեցին Իտալիայի գեղեցիկ մարմինը, պատառ-պատառ արին իտալական ազգը: Բայց, որովհետեւ մնում

(*) Հարկ կա՞յ արդեօք նախազուշացնելու ընթերցողին, որ «ծնունդ» բառը գործածուի է այստեղ իր պայմանական մտքով: Իրականութեան մէջ կենսական երեւոյթները ոչ ծնունդ ունեն եւ ոչ վախճան, կեանքը ոչ սկսում է եւ ոչ վերջանում, այլ միայն փոփոխուի է, նոր ձեւեր ստանում, միշտ ու անընդհատ շարունակուի: Բայց և այնպէս, մենք ասում ենք՝ երեխան ծնուեց (եւ հասկանում ենք, թէ ինչ ենք ուզում ասել), թէեւ գիտենք, որ երեխան իր «ծնունդուց» առաջ էլ գոյութիւն ունէր իր մօր արգանդում: Ասում ենք՝ ծնուեց, ոչ այն մտքով թէ գոյութիւն առաւ անգոյութիւնից, այլ որ մտաւ գոյութեամ մի նոր փուլի մէջ, որը էապէս տարբերում է առաջուանից: Ազգը՝ իր սաղմային վիճակի մէջ՝ նոյնքան հիմ է, որքան եւ մարդկային հասարակութիւնը: Բայց ինչպէս որ մօր արգանդից դեռ չբաժնուած պտուղը մարդ չենք անուանում, այնպէս էլ ազգ չենք անուանում այն ազգային սաղմերը, որ անշուշտ գոյութիւն ունէին ամենաեփն, նախապատմական հասարակութիւնների մէջն ամզամ:

Յ. Բ.

չր կենդանի իտալական լեզուն եւ որովհետեւ միմեանցից անջատուած Պիեմոնտում ու Սարդինիայում, Տոսկանայում ու Հռովմում, վենետիկում ու Ջենովայում մարդիկ կարդում էին Դանտէի հոյակապ տեսիլները ու Բոկկաչիոյի գողտրիկ պատմութիւնները, սնում էին նոյն լեզուով ու փոխադարձ կապում լեզուային պինդ կապերով, — իտալական ազգը մնաց կենդանի ու կենսունակ:

Պարսիկները, հռովմէացիները, բիւզանդական յոյները, արաբները, թուրքերն ու ռուսները՝ յաջորդաբար, մէկը միւսի ետեւից՝ սրով ու հրով մտան Հայաստան, քանդեցին ու աւերեցին երկիրը, ստրկացրին ժողովուրդը, անդամահատ արին ազգային մարմինը, պետական սահմաններով բաժանեցին իրարից ազգային հատուածները: Բայց, որովհետեւ Միւնիքում ու Շիրակում, Արարատեան դաշտում ու Կիլիկեան լեռներում, Տարօնում ու Վասպուրականում հայ մարդիկ շարունակուի էին խօսել հայ լեզուն, կարդում էին Խորենացու ու Նարեկացու գրքերը, սնում էին թարգմանիչներից ժառանգած լեզուային անսպառ հարստութիւններից, — հայ ազգը մնաց կենդանի ու կենսունակ:

Ազգը կենդանի է իր լեզուով, ինչպէս եւ լեզուն կենդանի է այնչափ միայն, որչափ կենդանի է ազգը:

Լեզուի մահը՝ ազգի մահն է, ինչպէս եւ ազգի մահը՝ լեզուի մահն է:

Կան պատմական երկու մեծ օրինակներ, որ կարծես հակառակն են ապացուցանում — հրէական ազգն ու լատինական լեզուն: Հրեաները — դարեր առաջ — կորցրել են իրենց լեզուն, բայց մինչեւ այսօր էլ պահել են իրենց ազգութիւնը: Միւս կողմից՝ լատին լեզուն պահեց իր գոյութիւնը ամբողջ Միջին դարերի ընթացքում (մասամբ իսկ Վերածնունդի շրջանում), թէեւ լատին ազգը չքացած էր արդէն:

Այս օրինակները որքան էլ դալթակղեցուցիչ լինեն ըստ երեւոյթին, չեն կարող կասկածի տակ դնել այն անքակտելի կապը, այն փոխադարձ անհրաժեշտութիւնը ու փոխադարձ պայմանաւորումը, որ գոյութիւն ունեն ազգի ու լեզուի միջեւ:

Հրէական ազգի վերաբերմամբ չի կարելի ասել, թէ նա վերջնականապէս կորցրել է իր ազգային լեզուն: Երբայերէնը շարունակում է մնալ կրօնական գրքերի մէջ, շարունակում է մնալ հրեաների աօրեայ աղօթքի լեզուն, աւանդուած է դպրոցներում, մասամբ նաեւ խօսուած: Վերջապէս, այդ լեզուով դեռ այսօր էլ գրւում են ու տպագրւում գրքեր, նոյնիսկ պարբերական հրատարակութիւններ: Սա շատ քիչ է, ի հարկէ (լատինական լեզուն նոյնպէս շարունակում է մնալ աղօթքի լեզու կաթոլիկների համար ու նոյնպէս աւանդուած է որոշ դպրոցներում), բայց եւ այնպէս երբայերէնը մեռած չէ ամբողջովին: Յետոյ հրեաները միջին Եւրոպայում, ուր կենտրո-

նացած են ամենամեծ զանգուածներով, ունեն իրանց ժարգոնը, որ հակումներ է ցոյց տալիս մի նոր ազգային լեզու դառնալու (այնքան կանոնաւորուած է արդէն, որ հնարաւորութիւն է ստեղծելու վերջին երկու-երեք տասնամեակում բաւականին ընդարձակ գրականութիւն): Անհերքելի է սակայն, որ ժարգոնը դեռ եւս լեզու չէ, ինչպէս եւ երբայերէնը այլեւս լեզու չէ: Եւ այս է պատճառը, որ հրէական ազգը հանդիսանում է իրրեւ կազմալուծուող, արատաւոր ազգ. նրան պակասում է լեզու:

Հրեաները խորապէս զգում են այս պակասը (զգում են թերեւս աւելի քան Հայրենիքի պակասը), տառապում են ու դերագոյն ճիգեր թափում լեզու գտնելու համար: Աշխատանքը կատարւում է երկու ուղղութեամբ. պահպանողականները ձգտում են դպրոցի ու գրականութեան միջոցով վերակենդանացնել մոռացուած երբայերէնը, իսկ ազատամիտները մեծ եռանդով կանոնաւորում են ժարգոնը՝ լեզուի բարձրութեան հասցնելու համար: Յաջողութիւն պիտի ունենա՞ն արդեօք այս փորձերը եւ սրանցից ո՞րն է որ պիտի յաղթանակի, — այդ եւս չգիտեմ: Գիտեմ միայն, որ քանի լեզուն չի գտնուած, հրէութիւնը իրրեւ ազգ կը մնայ պակասաւոր ու կիսակենդան, անընդունակ առողջ կեանքի ու զարգացման:

Եւ եթէ լեզուն կորցնելով հանդերձ հրեաները կարողացել են պահել երկար դարերով իրենց

ազգային դէմքը, սա պէտք է բացատրել նրանով միայն, որ միւս ազգային տարրերը — ցեղային կապը, անցեալի հարուստ յիշողութիւնները, եզակի պատմութիւնը, հալածական վիճակը եւ մանաւանդ մեկուսացած ու անխորտակելի ձեւերի մէջ ձուլուած ազգային եկեղեցին — եղել են չափազանց զօրեղ: Միմիայն հրէական ազգի արտակարգ, անօրինակ կենսունակութիւնն է, որ կարողացել է դիմադրել լեզուի կորստին, ո՛նէ ուրիշ ազգ վաղուց արդէն անհետացած պիտի լինէր:

Հրեաների օրինակը ապացուցանում է ոչ այն, որ ազգերը կարող են ապրել առանց լեզուի, այլ այն, որ նոյնիսկ ամէնից աւելի շեշտուած, ինքնատիպ ու կայուն ազգերն անգամ՝ կորցնելով իրենց լեզուն՝ կորցնում են ամենամեծ չափերով ազգային կեանքով ապրելու ընդունակութիւնը:

Գալով լատին լեզուին, կարելի է ասել, որ նրա կեանքը՝ լատին ազգը կազմալուծուելուց յետոյ՝ երեւութային էր միայն եւ ո՛չ իրական: Այն լեզուն, որով գրում էին վանական խուցերում մեկուսացած միջնադարեան գրադէտներն ու վերածնունդի մեծ գիտնականները, կենդանի լեզու չէր արդէն, այլ լեզուային դիակ, անշունչ բառաբան ու քարացած քերականութիւն, — ճիշդ այնպէս, ինչպէս թանգարաններում ցուցադրուած մոմիանները կենդանի մարդիկ չեն այլեւս, այլ միայն դիակներ: Ծնորհիւ բարեյաջող պայմանների, այդ դիակները չեն փթել, չեն դադարել ու

փոշիացել, պահել են կենդանի մարդու արտաքին ձեւերը: Բայց նրանց մէջ չկայ այլեւս հոգի, չկայ կեանք՝ սնուելու եւ արտադրելու ընդունակութիւն:

Լեզուն անկենդան, անզգայ ու անփոփոխ գործիք չէ մարդու ձեռին՝ մեքանիքական աշխատանքներ կատարելու համար: Որպէսզի լեզուն կարողանայ արդարացնել իրան պատկանող բարձր գերը ընկերային կեանքի մէջ, պէտք է որ ինքն էլ կենդանի ու զգայուն մնայ, անընդատ սնուի, զարգանայ, շարունակ կերպարանափոխուի ու նոր ձեւեր ստանայ զուգընթացաբար ու անբաժան այն փոփոխութիւններից, որոնց ենթարկւում են մարդկային ընկերութիւնները: Արդի հայերէնը Ռսկեդարեան հայերէնը չէ, ինչպէս (կամ որովհետեւ) այսօրուայ հայը ինքը՝ հինգերորդ դարի հայը չէ:

Մնուելու համար լեզուն ունի մի աղբիւր միայն՝ ազգի հաւաքական ստեղծագործութիւնը: Երբ ցամաքում է այդ աղբիւրը, մեռնում է եւ լեզուն: Միջնադարեան սֆոլաստիկներն ու ուսեալ վարդապետները չէին կարող նոր կեանք ներշնչել մահուան գատապարտուած ու արդէն մեռնող լատին լեզուին: Ճիշդ է, որ գրադէտներն ու գիտնականները ի մի են հաւաքում լեզուային հարուստութիւնները, կանոնաւորում են, ձեւի մէջ են դնում, կայունութիւն եւ տեւողականութիւն են տալիս լեզուին: Բայց ստեղծագործել առանց մեծ

զանգուածների աշխատակցութեան՝ անկարող են: Լեզուն չի կարող շնչել ու ապրել խուցերի մթութեան ու լուսութեան մէջ, անհատ գրագէտները ջանքերով: Լեզուն պահանջում է բաց երկինք, ընդարձակ տարածութիւններ, առատ լոյս, մեծ բազմութիւններ, կեանքի եռուզեռ, շարժում ու պայքար:

Եթէ լատին լեզուն, զրկուած իրան սնունդ տուող ազգային ստեղծագործութիւնից, այնուամենայնիւ կարողացաւ պահել դարերով իր դիակային գոյութիւնը ու չանհետացաւ ի սպառ, դրա համար երկու գօրեղ պատճառներ կային:

Մէկ որ, լատին լեզուն կուտակել էր իր մէջ անհուն հարստութիւն, դասական աշխարհի ամբողջ քաղաքակրթութիւնը: Հոովմին ժառանգող երիտասարդ ժողովուրդները՝ որքան էլ բարբարոս լինէին՝ չէին կարող անտես թողնել կամ հրաժարուել այդ բացառիկ մեծ գանձից: Հոովմի լեզուն անսպառ շտեմարան էր մշակութային ամէն տեսակ արժէքների, քաղաքակրթութեան առատ ու միակ աղբիւր. անցեալից մնացած թափն էր, ինքնօրինակ ոյժը, որ պահում էր նրան կանգուն:

Երկրորդ՝ պատմական ասպարէզ իջնող նոր ժողովուրդները չունէին այնպիսի լեզու, որը կարողանար փոխարինել լատիներէնը, կարողանար իւրացնել դասական աշխարհից մնացած բարձր ու բարդ քաղաքակրթութիւնը. լատիներէնը իր ճոխ

բառարանով ու հոյակապ քերականութիւնով շարունակում էր մնալ դրքերի մէջ ու դպրոցներում, որովհետեւ դեռ չկար իրան փոխարինելու ընդունակ զրական լեզու:

Բայց թէ այդ լեզուն նոր ժողովուրդների համար դիակացած գործիք էր միայն եւ ո՛չ կենդանի օրգան, — դրան ապացոյց է այն ուշագրաւ փաստը, որ ամբողջ միջին դարերի ընթացքում ոչ մի արժէքաւոր բանաստեղծական երկ չի յօրինուած լատին լեզուով: Էդդայի մեկամաղձոտ երգերը, Արտուր Թագաւորի ու նրա Կլոր Սեզանի պատմուածքները, Նիթելունգների մեծ ողբերգութիւնը, Ռոլանի վէպը, սպանական ռոմանսերոնները, պրովանսալական տրուբադուրների սիրաբանութիւնները, — սրանցից ոչ մէկն էլ չի երգուած ու չի պատմուած լատին լեզուով, թէեւ այդ ժամանակ զրականութեան մէջ եւ դպրոցներում միահեծանօրէն տիրում էր լատիներէնը: Մեռած լեզուն անկարող էր այլեւս արտայայտել կենդանի մարդկանց ապրումներն ու յուզումները. նոր ազգերը նոր խօսքեր ունէին ասելու եւ այդ նոր խօսքերի համար հարկաւոր էին նոր լեզուներ: Կրիմհիլդա Թագուհին ու Տրոնեդեցի Հագենը չէին կարող տեղաւորել իրանց գոթական փայլազ հոգին Վիրգիլիոսի դասական տիրադների մէջ, սըրանց պէտք էր նոր կազմակերպուող գերմաներէնը, — մի բարբարոս լեզու, մի մանկական թութովանք, որ չունէր ի հարկէ ծերացած լատիներ-

րէնի բարդ ու նուրբ ձևերը, բայց լեցուն էր առնական թափով, տարերային թարմութիւնով ու անսպառ, դեռ չչահագործուած կարողութիւններով:

Լատիներէնի օրինակը ոչ միայն չի հերքում լեզուի անքակտելի կապը ազգի հետ, այլ հակառակը՝ զալիս է հաստատելու, որ նոյնիսկ ամէնից աւելի կատարեալ, ամէնից աւելի գինուած ու տիրօրէն հաստատուած լեզուն անգամ չի կարող պահել իր գոյութիւնը, եթէ զրկոււմ է սրնունդից՝ ազգային ստեղծագործութիւնից:

Լեզուի արժէքը հասկանալու համար, բաւական է յիշել, որ ազգային պայքարը՝ ամենամեծ չափերով՝ լեզուային պայքար է: Երբ մի զօրեղ ազգ ուզում է կլանել իրանից թոյլերին, ամէնից առաջ յարձակոււմ է լեզուի վրայ: Եւ երբ վտանգի ենթարկուած ազգը ուզում է պաշտպանել իրան, ամէնից առաջ պատասպարում է լեզուն: Լեզուն ու լեզուի հետ անմիջապէս կապուած դպրոցը, գրականութիւնը, մամուլը, թատրոնը, — ահա ազգային միջնաբերդը, ահա ազգային վեճերի, յարձակման ու դիմադրութեան, գլխաւոր նիւթը:

Մինչեւ 18րդ դարի վերջի տասնամեակը՝ աշխարհակալ ազգերը չէին գիտակցում հարկաւոր չափով լեզուի արժէքը ազգային կեանքի համար, ինչպէս եւ մինչեւ ռամկավար կարգերի հաստատումը՝ պետութիւնները չէին գիտակցում ազգա-

յին հաւաքականութիւնների նշանակութիւնը պետական կեանքի համար: Բայց, երբ պետական զեկը անցաւ տոհմային միապետների ձեռից ժողովրդական զանգուածների ձեռը (կամ գոնէ լրսելի դարձաւ ու հաշուի առնուեց դիմաստի ձայնը), կառավարութիւնները հասկացան, թէ քաղաքական ինչ մեծ նշանակութիւն ունեն (եւ մանաւանդ ունենալու են հետագայում) ազգութիւնները եւ թէ ի՛նչ մեծ նշանակութիւն ունեն լեզուները՝ ազգերի գոյութիւնը յարատեւելու համար: Եւ ահա այդ շրջանումն էր, որ կառավարութիւնները կարիք զգացին վերացնելու ազգային բաժանումները — այսինքն լուծելու մանր ազգութիւնները տիրապետող ազգութեան մէջ — եւ հասկացան, որ դրա համար ամէնից նպատակաւոր մարմար միջոցն է վերացնել լեզուները:

Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան ընթացքումն էր, որ Կոնվենտը պետական հսկողութեան տակ առաւ Ֆրանսիայում գործածուող ոչ-Ֆրանսերէն լեզուները ու դիմեց խիստ միջոցների՝ Պրովանսում, Ժիրոնդում եւ Վանդէյում տեղական jargonներն ու patoisները խեղդելու համար:

Սա առաջին փորձն էր՝ արմատախիլ անելու լեզուները պետական միջոցներով, գիտակցօրէն ու սխտեմատիկաբար (ասում եմ՝ պետական միջոցներով ու գիտակցօրէն, որովհետեւ անկազմակերպ ու անգիտակցօրէն, բնազգային մղումներով ու տարերային արտայայտութիւններով

— լեզուների պայքարը՝ եւ ազգային պայքարը առհասարակ՝ եղել է միշտ)։ Չեմ մոռացել, որ ըստ հայկական աւանդութիւնների առասպելական Արամ թագաւորը հրամայել է կտրել Հայերէն չգիտցող իր հպատակների լեզուն։ Այս աւանդութիւնը ցոյց է տալիս, որ դեռ շատ հին ժամանակներում լեզուն եղած պիտի լինի պետական հալածանքի առարկայ։ Բայց չեմ յիշում, թէ երբեւիցէ ու որեւէ տեղ (մինչեւ նախավերջին դարը) իրօք կիրառուած ու սխտեմատիկօրէն գործադրուած լինի Արամի քաղաքականութիւնը։

Յեղափոխական Կոնվենտի օրինակին հետեւեցին բազմազգեայ մեծ կայսրութիւնները՝ Աւստրո-Հունգարիան, Գերմանիան, Ռուսաստանը։ Ոչ պետական լեզուների հալածանքը դարձաւ այս երկիրներում ներքին քաղաքականութեան հիմնական հոգսերից մէկը։ Ամբողջ 19րդ դարը (մասնաւոր նրա երկրորդ կէսը) ու 20րդ դարի սկիզբը բռնկուած է այս լեզուակերական պայքարով։

Կառավարութիւնները խստիւ արգելում են ազգային լեզուների գործածութիւնը ոչ միայն պետական, այլ նաեւ քաղաքային (municipal) հիմնարկութիւնների մէջ, տեղական ինքնավարութեան պաշտօնատներում, հանրային, գիտական ու բարեգործական հաստատութիւնների գործավարութեան մէջ, յաճախ նաեւ ամէն կարգի հրապարակային ժողովներում։ Չանազան արտօնութիւններ են տալիս պետական լեզուն գիտ-

ցողներին եւ հակառակը՝ սահմանափակում են չգիտցողների իրաւունքները։ Սահմանափակում են ազգային դպրոցների իրաւունքները, թիւն ու ծաւալը, զրկում են նիւթական միջոցներից, արգելում են կամ դժուարացնում նոր դպրոցների բացումը, նոյնիսկ փակում են եղածները։ Նոյն հալածանքները ազգային գրականութեան դէմ։ Նոյնը եւ թատրոնի դէմ։

Յարձակման ենթարկուած ազգերը (օրինակ՝ լեհերը Գերմանիայում ու Ռուսաստանում, չեխերը Աւստրիայում, ռուսիները Հունգարիայում, ուկրայինացիները, հայերն ու վրացիները Ռուսաստանում), իրանց հերթին, կենտրոնացնում են ընդգրկմադրական ամբողջ կարողութիւնները լեզուի շուրջը, աշխատում են բոլոր օրինաւոր ու ապօրինի միջոցներով պաշտպանել իրենց լեզուն, ապահովել նրա գոյութիւնը։

Եւ քնականօրէն քանի սաստկանում է յարձակումը, այնքան ուժեղանում է ընդգրկմադրութիւնը։ Ազգութիւնները, որ մինչ այդ թերեւս չէին էլ գիտակցում իրանց լեզուի իսկական արժէքը՝ այժմ յարձակման ենթարկուած ու կորցրելու վտանդի առաջը կանգնած, նոր զլխի են ընկնում, թէ ի՞նչ մեծ հարստութիւն են ունեցել եւ ծառանում են գիշատիչների դէմ։ Այսպիսով, լեզուների հալածանքը, որ ազգային պայքարի արտայայտութիւններից մէկն է ու նպատակ ունի չէզոքացնելու ազգութիւնները, ինքը դառնում է

մի նոր ու զօրեղ գործօն՝ ազգային ինքնաճանաչութիւնը արթնացնելու համար:

Ի դէպ, թուրքերը սիրում են յիշեցնել պարծանքով, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ երբեք չի եղել պետական հալածանք ոչ-թուրք լեզուների դէմ: Փաստը ճիշդ է (մօտաւորապէս), բայց պարծենալու բան չկայ, որովհետեւ պատճառն եղել է ոչ թէ թուրքերի վեհանձնութիւնը, համբերատարութիւնը ու լայն ազատամտութիւնը, այլ պարզապէս պետական տհասութիւնը: Այն իրաւագուրկ եւ ստրկական վիճակի մէջ, որին ենթակայ էին հպատակ ժողովուրդները թիւրքիւցում, ազգերի գոյութիւնը (հետեւապէս եւ ազգային լեզուները) չէին կարող անմիջական զըխացաւանք կամ մտահոգութիւն պատճառել տիրապետողին: Իսկ թէ այդ միեւնոյն ազգութիւնները հետադայում կարող էին կայսրութեան կործանման պատճառ դառնալ եւ թէ, հետեւապէս, պէտք էր վաղօրօք միջոցներ ձեռնարկել նրանց գոյութիւնը վերացնելու համար, — Պոլսում նստած քաղաքագէտները չէին կարող տեսնել այդքան հեռուն. մանաւանդ որ ազգերը անվտանգ դարձնելու համար; նրանք ունէին ու մէջ ընդմէջ գործադրում էին շատ աւելի արմատական մեթոտ — Փիզիքական ջարդ: Մարդու բերանից լեզուն հանելը՝ բարդ ու նուրբ գործողութիւն է, որ պահանջում է կալլտութեան հասունութիւն, սխտեմատիկ աշխատանք ու երկար

ժամանակ (թերեւս այս էր պատճառը, որ Արամ թագաւորի հանճարեղ ծրագիրը դարեւրով մնաց անիրագործելի). շատ աւելի պարզ ու մատչելի բան է՝ լեզուի փոխարէն գլուխը կտրել:

Քաղաքակիրթ պետութիւնների համար անգործադրելի է այդ զուտ թուրքական մեթոտը: Այնտեղ, ուր թուրքը սուր է քաշում ու արիւն հոսեցնում, գերմանացին (եւ նոյնիսկ ռուսը) հարկադրուած է քաղաքականութիւն բանեցնելու: Այսպիսով, ծրագրում է, կազմակերպում ու յամառօրէն իրականացում լեզուները պապանձեցնելու անարիւն գործողութիւնը:

Լեզուների պայքարը դառնում է մի նոր ու զօրեղ քաղաքական գործօն: Թէ միջպետական կեանքում եւ թէ մանաւանդ պետութիւնների ներսում ամէն մի լեզու աշխատում է ապահովել իր գոյութիւնը ու անարգել զարգանալու հնարաւորութիւնները. ապա աշխատում է ընդարձակել սահմանները, նուաճումներ անել, կլանել ու սեփականացնել օտար տարրեր: Պայքարը անարիւն է, բայց շատ կրքոտ ու անողորմ:

Ոչ միայն պետական պաշտպանութիւնից գուրկ, հալածուած ու վտանգի ենթարկուած ազգութիւնները, այլ ամենազօրեղներն իսկ չափազանց նրբազգաց ու խանդոտ են լեզուի վերաբերմամբ:

Ահա մի թարմ օրինակ: Անցեալ տարի, երբ ծրագրում էր մի մեծ միջպետական համագու-

ժար վաշինգտոնում, Ֆրանսիական Ակադեմիան
դիմեց իր կառավարութեան մի ուղերձ-բողոքով:
Տեղեկութիւն էր ստացուել, թէ Համագումարի
պաշտօնական լեզուն լինելու է անգլիերէնը եւ
ա՛յս էր ահա, որ վրդովեցրել էր քառասուն «ան-
մահները» ողիմպիական հանդիստը: Ակադեմիան
բողոքում էր Ֆրանսական լեզուի այս աննախըն-
թաց իրաւազրկութեան դէմ եւ պաշտպանութիւն
էր պահանջում կառավարութիւնից: Վարչապետ
Բրիանը հանդատացրեց ակադեմիկոսներին, հա-
ւաստիացնելով, որ Ֆրանսիական կառավարու-
թիւնը երբեք չի համաձայնի մասնակցելու այն-
պիսի մի համագումարի մէջ, ուր ըստ պատշաճի
յարգուած չլինեն Ֆրանսերէնի իրաւունքները:

Զպէտք է կարծել, թէ այս բողոքն ու այս հը-
պարտ յայտարարութիւնը տեղի ունեցան այն
պատճառով միայն, որ Ֆրանսիական Ակադեմիա-
յում բազմած ծերուկները — անուղղելի շովէններ
են եւ որ Բրիանի կառավարութիւնը — բուրժուա-
կան կառավարութիւն էր: Յիշում եմ, 1911 թուին
(թէ՞ 12ին) հանգուցեալ ժորէսը՝ Ֆրանսիական
սոցիալիստների մեծանուն պարագլուխներից մէ-
կը՝ մի ժեստ արաւ, որ ճիշդ նոյն հոգեբանու-
թեան արտայայտութիւնն էր: Պրուսիական քա-
ղաքներից մէկում հաւաքուած էր մի բանուորա-
կան համագումար, ուր պիտի խօսէր նաեւ ժորէ-
սը: Ոստիկանութիւնը պահանջ դրեց, որ խօսի
գերմաներէն. ժորէսը պատասխանեց, որ գերա-

դասում է լուռ մնալ, քան համակերպուել մի
պահանջի, որ զալիս է բռնանալու իր լեզուի վը-
րայ, ու չխօսեց:

Մի ուրիշ օրինակ: 1913 թուականի գարնան՝
Բելգիական պարլամենտում՝ տեղի ունեցան եր-
կար ու բուն վիճարանութիւններ մի օրինագծի
շուրջ, որ պահանջում էր մտցնել Ֆլամանդական
լեզուի գործածութիւնը՝ Ֆրանսերէնի հետ հա-
ւասար իրաւունքներով՝ բելգիական բանակի մէջ:
Ես այն ժամանակ Բրիւսսէլ էի եւ ուշի-ուշով հե-
տեւում էի վիճարանութիւններին: Ուշագրաւ էր
մասնաւորապէս այն հանգամանքը, որ պարլա-
մենտի սովորական դէմքը, նրա բաժանումը ըստ
կուսակցական հատուածների, այդ օրերում փոխ-
ուել էր հիմնովին: Զկային այլեւս ոչ ձախ ու ոչ
աջ, ոչ կառավարական կենտրոն ու ոչ ընդդիմա-
դիրներ, ոչ պահպանողական ու ոչ ազատամիտ:
Պարլամենտը բաժանուել էր երկու մեծ ազգային
հատուածների, — Ֆլամանդների ու վալոնների:
Հակառակ կուսակցական վարքերի ու կարգապա-
հութեան, Ֆլաման սոցիալիստները՝ միացած Ֆը-
լաման լիբերալների ու Ֆլաման կաթոլիկների
հետ՝ քուէարկեցին հակառակ վալոն սոցիալիստ-
ներին, որոնք — իրանց հերթին — միացել էին
վալոն կաթոլիկների ու լիբերալների հետ:

Նոյն կարգի վէճ տեղ ունի այսօր նոյն Բել-
գիայում, Գենտ քաղաքի համալսարանի շուրջ:
Ճլամանները (անկախ կուսակցական պատկանե-

լիութիւնից) պահանջում են, որ Արեւելեան Ծը-
լանդերիայի համալսարանում Փրանսերէն լեզուն
փոխարինուի Ֆլամանդերէնով: Վալոնները (որ
վաղուց արդէն կորցրել են իրենց ազգային լեզու-
ն եւ իւրացրել են Փրանսերէնը) ուզում են ան-
խախտ պահել նախկին դրութիւնը:

Ֆլամանդները կազմում են վալոնների հետ
միասին մի սկետական միութիւն, պատրաստ են ի-
րանց կեանքի գնով պաշտպանել այդ միութիւնը
(ինչպէս արին Մեծ Պատերազմի ընթացքում):
Բայց պետութեան ներսում ուզում են մտալ
Ֆլաման, ուզում են պահպանել իրանց ազգային
դէմքը ու կատաղորէն կուում են Փրանսերէնի
տիրապետութեան դէմ, որովհետեւ գիտեն, որ
կորցնելով լեզուն կորցնելու են եւ իրենց ազ-
գութիւնը (ինչպէս կորցրել են արդէն իրանք վա-
լոնները):

VI

Պատմութիւնը անբաժանելի է ազգից, — ան-
բաժանելի է այն պարզ պատճառով, որ ազգը էա-
պէս պատմական երեւոյթ է. աւելին եւս, ազգը՝
ինքը պատմութիւնն է, նրա մարմնացումը:

Ձկայ ու շի եղել ազգ առանց պատմութեան:

Այն բոլոր տարրերը, որոնցից կազմւում է
ազգը, արդիւնք են ու հետեւանք պատմութեան,

ծագել են, զարգացել ու հաստատուել պատմա-
կանօրէն եւ ժառանգաբար փոխանցուել են սե-
րունդից սերունդ:

Ազգային կապակցութիւնը — պատմական կա-
պակցութիւն է, ազգային գիտակցութիւնը —
ընդհանուր անցեալի գիտակցութիւն: Օհաններ,
որ չեն յիշում ազգակցութիւնը, չեն կարող կազ-
մել ազգ. ազգ կազմում են այն Օհանները միայն,
որոնք ունեն ու պահել են կենդանի յիշողութիւն-
ներ անցեալից եւ գիտակցում են կապը՝ անցեալի
ու ներկայի միջեւ:

Եւ ազգերը գիտեն պատմութեան կարեւորու-
թիւնը:

Քրդական աշիրէթները, որ չունին ոչ գրա-
կանութիւն, ոչ իսկ գրագիտութիւն, որ դեռ ազգ
էլ չեն, այլ միմիայն ազգային սաղմեր, — այս
աշիրէթներն անգամ մտահոգուած են յաւերժա-
ցընելու իրանց պատմութիւնը: Ամէն մի աշիրէթ
ունի իր յատուկ պատմարան-բանաստեղծ-երգի-
չը, որ անգիր սովորում է նախորդներից ու ինքն
էլ յորինում ընդարձակ երգեր, որոնց մէջ երգում
է աշիրէթի անցեալ փառքը, սահմանային ու տոհ-
մային վէճերը հարեւանների հետ, կոիւնտն ու
յաղթութիւնները, ռազմիկների սխրագործու-
թիւնները, պետերի խնամիութիւնն ու դաշնակ-
ցութիւնը ուրիշ աշիրէթների հետ, ընդհանուր
պայքարը անպատիւ «ոռմի» (թուրքի) դէմ...

Պատմութիւն է սա, անցեալի յիշողութիւն-

ներ, առասպելներով զարդարուած, — այնպէս, ինչպէս կարող է ըմբռնել ու պատկերացնել իր անցեալը մի նահապետական, կէս-վայրենի հասարակութիւն: Թո՛ղ այս պատմութեան երեք քառորդը բանաստեղծութիւն լինի, — այնուամենայնիւ նա անհրաժեշտ է հաւաքական կեանքին տեւողութիւն տալու համար: Քուրդի աշիրէթային գիտակցութիւնը վառ պահելու համար, նրա երգերն ունեն նոյն նշանակութիւնը, ինչ ունեցել է միջինդարեան հայութեան համար Խորենացու գրած ազգային մեծ վէպը:

Անցեալի գիտակցութիւնը՝ ազգային գոյութեան հիմնական պայմաններից մէկն է:

Ազգը տեւողական երեւոյթ է: Նա միացնում է անհատներին ոչ միայն տարածութեան մէջ, այլ եւ ժամանակի ընթացքում: Հայ ազգը հաւաքականութիւն է, որ ի մի է կապում ոչ միայն այսօր գոյութիւն ունեցող հայ մարդկանց, այլ նաեւ ներկայ սերունդը անցեալ ու զալիք սերունդների հետ: Ազգերի կեանքը շատ աւելի երկարատեւ է, քան անհատի կեանքը, եւ այդ երկարատեւութիւնը կարող է իրականանալ միայն պատմութեան միջոցով:

Պատմութիւնն է, որ ինձ հայ է արել եւ պատմութիւնն է, որ պահում է ինձ հայ, կապում է ազգայնորէն ուրիշ հայ մարդկանց հետ՝ ժամանակի ու տարածութեան մէջ:

Եթէ՛ պատմութեան հետ անբաժան, ես գործադրում եմ «յիշողութիւն» ու «գիտակցութիւն»

բառերը, չպէտք է եզրակացնել, թէ խնդիրն ունի բացառապէս ու զուտ սուրբիկտիւ (էնթակայական) բնոյթ: Ոչ, իմ սուրբիկտիւ ապրումների տակ թաքնուած են օրեկտիւ (առարկայական) շատ զօրեղ հիմքեր: Պատմութիւնը ոչ միայն տալիս է ինձ գիտակցութիւն իմ ազգային պատկանելիութեան, այլեւ իրօք, գիտակցութիւնիցս անկախ, ինձ հայ է դարձնում: Ազգ կազմող Օհանները ոչ միայն գիտեմ ու յիշում են փոխադարձ կապը, այլ եւ իրօք կապուած են իրար հետ խոր ու ամուր կապերով:

Եւ պատմութիւնն է, որ դարբնել է այդ երկաթէ կապերը:

Բայց ո՞ր պատմութիւնը:

Բառը՝ ինքնըստինքեան՝ բաւականին անորոշ է ու գործադրում է տարբեր իմաստներով: Անցեալի գիտութիւնն է պատմութիւնը, — սա պարզ է: Բայց անցեալը — եթէ նոյնիսկ սահմանափակուելու լինենք մարդու ընկերային կեանքի անցեալով — այնքան բարդ է ու բազմակողմանի, որ ատառ նիւթ է տալիս ու անհրաժեշտ է անում տարբեր բովանդակութեան պատմութիւններ:

Ծովագնացութեան զարգացումը 15րդ դարից սկսած ու սրա հետ միասին նաեւ նոր երկիրների գիւտը — մի ընդարձակ ու շատ կարեւոր պատմութիւն է: Պատմութիւն է ռազմական զէնքի կատարելագործումը՝ Հայկ Նահապետի նետաղեղից սկսած մինչեւ «Բերթա» թնդանօթն ու

խեղդիչ գազերը: Պատմութի՛ւն է՝ տիեզերքի մասին ունեցած մեր հասկացողութեան լայնացումն ու խորացումը՝ ասորաբարեւոյնեան աստղաբաշխերից սկսած մինչեւ Նեւտոնը, Լապլասն ու Այնշտայնը: Պատմութի՛ւն է շոգիի գործադրունը արդիւնաբերութեան մէջ եւ նաֆթի մուտքը համաշխարհային առեւտուրի մէջ: Պատմութի՛ւն է ճորտավաճառութեան հաստատումը ու ապա վերացումը Ամերիկայում...

Պատմութի՛ւն է այս բոլորը: Բայց սրանցից ե՛ւ ոչ մէկը չի կարող բացատրել մարդկութեան բաժանումը՝ ըստ ազգութիւնների եւ ազգային միութիւնների գոյութիւնը:

Այստեղ մեզ հետաքրքրողը ա՛յն պատմութիւնն է կամ ա՛յն պատմութիւնները — այսինքն՝ ա՛յն անցեալը եւ անցեալի ա՛յն յիշողութիւնները, — որոնք անջատում են մարդկային մի հաւաքականութիւն միւս մարդկային հաւաքականութիւններից եւ ներսում՝ կապում են հատուածի անդամներին այն ուրոյն, առանձնայատուկ կապերով, որ ազգային ենք անուանում:

Պարզ է, որ այդ պատմութիւնը ուրիշ ոչինչ է, քան ազգութիւն կազմող տարրերի պատմութեան գումարումը: Յեղային պատմութիւն (ցեղերի ծագումը, տեղափոխութիւնները, խաչաւորումը, խառնուրդը, գումարումն ու անջատումը). պետական եւ ընդհանրապէս քաղաքական պատմութիւն (այնչափ, որչափ պետական ու քա-

ղաքական կեանքի մէջ արտայայտուել է ազգային կեանքը). կրօնական դաւանանքների ու եկեղեցիների պատմութիւն. լեզուների պատմութիւն. բարբերի ու իրաւահասկացողութիւնների պատմութիւն. մշակութային պատմութիւն ընդհանրապէս ու գեղարուեստի պատմութիւն մասնաւորապէս, — ահաւասիկ այն պատմութիւնները, որոնք՝ գումարուելով՝ կազմում են ազգային պատմութիւններ կամ ազգութիւնների պատմութիւն:

Ա՛յս պատմութիւնն է ահա, որ ծնունդ է տալիս ազգերին, ձեւաւորում է, սնուցանում ու ապրեցնում ազգերը:

Ընդհանուր կեանքը անցեալում՝ իբրեւ օրեկտիւ գործօն՝ ծնունդ է տալիս Փիզիքական, հոգեկան ու մշակութային նմանութեան, հետեւապէս եւ մերձաւորութեան ու մտերմութեան ազգկազմող մարդկանց մէջ, կապում է նրանց ընդհանուր կարիքներով ու ընդհանուր շահերով: Միւս կողմից, նոյն անցեալի գիտակցութիւնն ու յիշողութիւնը՝ իբրեւ ստիքեկտիւ գործօն՝ աւելի եւս ամրացնում էր ազգային կապակցութիւնը: Պատմութիւնը որ ազգերն է ազգային միութեան, ինքն էլ իր հերթին՝ դառնում է մի նոր ազգային տարր:

Տեսանք արդէն, թէ ինչ առարկութիւններ կարելի է բերել պատմական տեսակէտի դէմ: Բայց այդ առարկութիւնները կը վերնան, եթէ

«պատմութիւն» բառին տանք իր յատուկ իմաստը, որ փորձեցի տալ այստեղ:

VII

Յեղազրական միութիւնը՝ ինքըստինքեան՝ ազգային միութիւն չէ — այդ մենք տեսանք: Միեւնոյն ազգի զանազան հատուածները կարող են ունենալ տարբեր կենցաղներ, ինչպէս եւ տարբեր ազգերի այս կամ այն հատուածները կարող են ունենալ նոյն կենցաղը:

Բայց եթէ անտես թողնենք մասնակի շեղումները ու վերցնենք ազգերը իբրեւ ամբողջութիւններ, կը տեսնենք, որ կան ցեղագրական գծեր, որ յատուկ են ամբողջ ազգին եւ որ տարբերում են այս մի ազգը միւսներից:

Իր ներսում, ամէն մի ազգ բաժանուած է զանազան հատուածների՝ ըստ բնակութեան վայրի, տնտեսական ու սոցիալական դրութեան, քաղաքակրթութեան աստիճանի եւն.: Այս տարբերութիւնները բնականօրէն ու անխուսափելիօրէն առաջ են բերում աւելի կամ պակաս խոշոր տարբերութիւններ նաեւ կենցաղի մէջ. լեռնաբնակն ու դաշտեցին, հողագործն ու վաճառականը, համալսարանաւարտն ու անգրագէտը, հոգեւորականն ու զինուորականը, — որոնք չեն կարող ու-

նենալ ճիշդ նոյն կենցաղը, թէեւ պատկանելի լինեն նոյն ազգութեան:

Բայց՝ հատուածային բաժանումներից դուրս ու վեր՝ կան պայմաններ, որ ընդհանուր են եթէ ոչ բոլոր հատուածներին ու անհատներին առանց բացառութեան, գէթ ազգը կազմող մեծ զանգուածներին, — այն զանգուածներին, որ բնորոշում են ազգը, կազմում ու ներկայացնում ազգային տրպարը:

Եւ հասկանալի է, որ այսպէս պիտի լինի, որովհետեւ ազգը՝ իբրեւ ամբողջութիւն, կապուած է որոշ աշխարհագրական վայրի հետ, ունի իր ետեւը որոշ պատմութիւն, որոշ մշակոյթ ու կանգունած է քաղաքակրթութեան որոշ աստիճանի վրայ:

Ռուսը ընդհանուր առմամբ դաշտի բնակիչ է. հայը՝ բարձր սարահարթերի, լեզգին՝ ապառաժոտ լեռների. նորվեգիացին ու Ֆինը հիւսիսի բնակիչներ են. սպանացին ու իտալացին՝ հարաւի. լիթուիներ անտառների զաւակ է. հոլանդացին՝ ճահճային մարգագետինների. արաբը՝ աւազոտ անապատների: Ռուսը հողագործ է, քուրդը՝ խանարած, բելգիացին՝ գործարանային արդիւնարերող, հրեան՝ վաճառական ու սեղանաւոր: Յրանսիայում գերիշխող, ազգը գունաւորող դասակարգը մանր բուրժուազիան է, Բուլգարիայում եւ Սերբիայում՝ զիւղացիութիւնը, Քրդաստանում ու Վրաստանում (Մեծ Պատերազմից առաջ)՝ տոհմային ազնուականութիւնը, Թիւրքիա-

յում՝ զինուորականութիւնն ու պետական պաշտօնէութիւնը (bureaucratie): Գերմանացին ու անգլիացին կանգնած են քաղաքակրթութեան մի ծայրին, քուրդը՝ միւս ծայրին: Այս երկու ծայրերի միջեւ դասաւորուած են, աստիճանաբար, միւս ազգերը, ամէնը իր յատուկ տեղում: Անկախ հատուածային շեղումներից, գերման ազգը՝ իրբեւ ամբողջութիւն հասել է քաղաքակրթութեան աւելի բարձր աստիճանների, քան սպանականը կամ իտալականը: Իտալացին, իր հերթին, աւելի քաղաքակրթուած է քան հայը, իսկ հայը՝ աւելի քան քուրդը:

Այս խոշոր տարբերութիւնները բնականօրէն անդրադառնում են նիստուկացի վրայ եւ ծնունդ են տալիս մի տեսակ համազգային կեցեցադի, որ ընդգրկում է իր մէջ — աւելի կամ պակաս որոշակի — ազգի տարբեր հատուածները ու բաժանում մէկ ազգը միւսից: Երեւոյթը աւելի եւս հասկանալի կը դառնայ, եթէ յիշենք, որ ազգային հատուածները՝ որքան էլ անջատուած լինեն իրարից վայրով, սոցիալ-տնտեսական կացութիւնով ու քաղաքակրթութեան աստիճանով՝ այնուամենայնիւ կապուած են իրար հետ ընդհանուր պատմութիւնով, ցեղային ու մշակութային ամուր կապերով, անցեալից ժառանգած բնազդներով ու հակումներով:

Իրականութեան հակառակ կը լինէր ասել, թէ ամէն հայ մարդ կամ հայ հատուած՝ ամէն տեղ

ու ամէն պայմաններում՝ ունի նոյն կենցաղը: Բայց կարելի է ասել, որ հայ ազգի հիմնական մասը ունի մի կենցաղ, որ յատուկ է իրան ու տարբերում է տիպար-հային իր հարեւան ոչ-հայից:

Եւ այնքան կենսունակ երեւոյթ է ազգային կենցաղը, որ գտնում է իր արտայայտութիւնները նոյնիսկ շատ հեռուոր, կենտրոնական զանգուածներից անջատուած կամ միմեանցից խիստ տարբերուող հատուածների մէջ:

Վրաստանում դարերով ապրած հայ գաղութները պահել են ու դեռ այսօր էլ ունեն սովորութիւններ, որ ընդհանուր հայկական են (նոյն սովորութիւնները կը գտնէք Լօռի, Շիրակ կամ Ալաշկերտ): Հեյդելբերգի համալսարանում փլիւսփայութեան դոկտորի աստիճան ստացած հայ մաւտորականը սիրում է նոյն երգերն ու նոյն պարերը, ինչ եւ Աբարանի անդրազէտ, կէս-վայրենի հովիւր: Եկեղեցական մեղեդիներն ու պատարագի երգեցողութիւնը հաւասար հաճոյքով լսում են ե՛ւ բարեսպաշտ դասը, ե՛ւ անաստուած թոռը: Փարիզում ապրող հայ միլիոնատէրը՝ երբ ուզում է մի ընտիր ճաշ ուտել՝ պատուիրում է դոլմա կամ կոլոլակ ու այդ օր տիկիւնը ինքը իջնում է խոհանոց: Ընտանեկան կապակցութեան շեշտուած ամբութիւնը, բնտանիքի սէրը, մեծին յարգելը, հօր ու զաւակի, հարսի ու սկեսուրի, փեսայի ու զոքանչի փոխյարաբերութիւնները՝ խոշոր չափե-

բով բնորոշ են ամէն տեղի ու ամէն կարգի հայերի համար: Հաւասարապէս բնորոշ է հայի նեղ անհատականութիւնը, ընկերական բնազդի թուութիւնը, հաւաքական աշխատանքի անընդունակութիւնը եւ սրանցից բխող հանրային փոխյարարերութիւնների, աշխատանքի ու տնտեսութեան ձևերը:

Իր կենցաղի, ճաշակի, սովորութիւնների ու բարքերի որոշ գծերով հայը մնում է հայ, նման միւս հայերին: Միւս կողմից ու նոյն գծերով նա յաճախ տարբերում է ամենամօտ դրացիներից:

Շատախի ձորերում հայ շինականի տարազը նոյնն է, ինչ եւ տեղական քուրդինը. եւրոպացի ճամբորդը կարող է չզանազանել արտաքինով հայը քուրդից: Բայց տեղացու վարժ աչքը երբեք չի սխալում եւ հեռուից արդէն ճանաչում է, թէ ո՞վ է իր դիմացը ելնողը: Կան ինչ որ տարբերութիւններ — քուրդի բարձրութիւնն ու ձևը, գօտիի գոյնը, գոլաւոր շալուարի նկարը, նոյնիսկ մարդու կեցուածքն ու շարժումները, որ իսկոյն մատնում են ազգութիւնը:

Նոյնը եւ զիւղերի վերարեբմամբ. տեղացին առանց տատանուելու կ'որոշի, թէ հեռում երեւացող զիւղը հայկակա՞ն է, թէ՞ քրդական: Հայի պատրաստած պանիրը շուկայում ուրիշ գին ունի, քուրդինը՝ ուրիշ: Հայի գործած կապերտի կամ նախշուն գուլպայի նկարն ուրիշ է, քուրդի-

նը՝ ուրիշ: Նոյն երգն ու նոյն պարը հայը երգում է ու պարում ուրիշ կերպ, քուրդը՝ ուրիշ: Հայը իր ձևն ունի արտը մշակելու, քուրդն՝ իրը:

Մի անգամ՝ Մոկսից Կառկառ անցնելիս, աճայի լեռներում՝ իմ ուղեկից զիւղացին կորցրեց ձամբան: Արեւը արդէն մայրը մտնելու վրայ էր, վախենում էինք, թէ գիշերով կ'ընկնենք քուրդի գիւղերը: Երբ իջնում էինք մի հովիտ, ուղեկիցս ուրախութեամբ յայտնեց, թէ մօտերը հայի գիւղ պիտի լինի, որովհետեւ «էս արտը հայի արտ է», ասաւ: Հարցրի, թէ ինչի՞ց իմացաւ: Մարդը չկարողացաւ բացատրել, բայց նորից պնդեց թէ «քուրդի արտը էսպէս չի լինի»: Եւ ասածը ճշդուեց. արտը հայի էր:

Մի զիւղատնտես, որ երկար պաշտօնավարել էր Կախեթիայի այգիներում, հաւատացնում էր ինձ, որ հեռուութեամբ տարբերում էր հային վերացիից, զիտելով միայն, թէ ինչպէս է աշխատում մարդը. նոյն աշխատանքը, նոյն խաղողի այգիում ու նոյն գործիքներով հայը կատարում է իր հանգին, վրացին՝ իր հանգին...

Դիտմամբ բերում եմ այսպիսի օրինակներ, որոնք առընչութիւն չունեն կրօնական դաւանանքների հետ: Եթէ ուզենայի մատնանիչ անել այս կարգին պատկանող ցեղագրական եւ բարացուցական գծերը (անապաշտութիւններ, տօնախմբութիւններ, ամուսնութիւն ու հարսանիք, թաղման ծէսեր եւ այլն), տարբերութիւնը հայի

եւ քուրդի կամ հայի եւ վրացու միջեւ կը լինէր շատ աւելի ակներեւ :

Անշուշտ, կենցաղը այնպիսի մեծ արժէքի ազգային տարր չէ, ինչպիսին է օրինակ լեզուն. բայց եւ այնպէս, նա ունի իր որոշ տեղն ու նշանակութիւնը ազգ կազմող միւս տարրերի մէջ :

VIII

Ինքնագիտակցութեան փաստը՝ բնական հետեւանք է գոյութիւն ունեցող ազգային օրեկտիւ կապերի եւ — միաժամանակ — ազգը ամբողջացնող ու ամրացնող մի նոր տարր :

Ի՞նչ ասել է ունենալ ազգային գիտակցութիւն :

Դա ասել է՝ գիտակցել այն կապերը, որ կապում են անհատին ազգային հաւաքականութեան հետ. գիտակցել այդ հաւաքականութեան շահերը, կարիքներն ու իրաւունքները. գիտակցել, թէ ի՞նչ բարիքներ է ստանում եւ ունի ստանալու անհատը հաւաքականութիւնից եւ թէ ի՞նչ պարտականութիւններ ունի ինքը՝ հանդէպ հաւաքականութեան :

Ես գիտեմ, որ հայ եմ եւ որ բազմաթիւ կապերով կապուած եմ միւս հայ մարդկանց հետ : Գիտեմ, որ իմ անհատական բախտը — նոյնիսկ անկախ կամ հակառակ իմ կամքին ու ցանկու-

թիւններին — կապուած է շատ խոշոր չափերով «հայ ազգ» կոչուած հաւաքականութեան բախտի հետ : Գիտեմ, որ ժառանգել եմ ազգից հոգեկան որոշ արժէքներ — իմ ներկայ կարողութեան խոշոր մասը — եւ որ այդ արժէքները պահպանելու, զարգացնելու, աճեցնելու ու նրանցից լիովին օգտուելու համար, ես կարիք ունեմ ազգի գոյութեանն ու օգնութեանը : Գիտեմ ապա, որ ազգն էլ՝ իր հերթին իր գոյութիւնը պահպանելու ու ինձ օգտակար լինելու համար, կարիք ունի իմ կարողութեան, իմ աշխատանքին եւ իմ զոհարերութիւններին : Գիտեմ հետեւապէս, որ պարտականութիւններ ունեմ կատարելու հանդէպ ազգին, — պարտականութիւններ, որ՝ վերջի հաշուին՝ ինձ համար, իմ շահերը պաշտպանելու համար պիտի կատարեմ :

Տարրեր ազգեր (իսկ ազգերի ներսում՝ տարրեր հատուածներ) տարրեր չափ — աւելի կամ պակաս — օժտուած են ազգային գիտակցութիւնով : Բայց գիտակցութեան մի որոշ նուազագոյն չափ բացարձակապէս անհրաժեշտ է ազգ կազմելու ու պահելու համար : Առանց գիտակցութեան՝ ազգը լրիւ ու ամբողջացած չէ, թէեւ ունենայ առարկայական բոլոր տուեալները ազգային միութիւն կազմելու համար :

Եւ որքան աւելի բարձր է գիտակցութիւնը, այնքան աւելի ամուր, կայուն ու կենսունակ է ազգը :

Քաղաքակրթութեան խնդիր է սա. ընդհանուր առմամբ, որքան բարձր է մի ազգի քաղաքակրթութիւնը, այնքան բարձր է եւ նրա ազգային գիտակցութիւնը:

Ապա նկատուած (ու տեսականորէն միանգամայն հասկանալի) երեւոյթ է, որ փորձանքի կամ մեծ մտանդի ժամին առանձին ուժգնութեամբ արթնանում է ու լարուած ազգային գիտակցութիւնը (կամ բնագոյր, որ ուրիշ բան չէ, ի հարկէ, քան ժառանգած անգիտակից գիտակցութիւն) եւ որ փոքր, թոյլ, մշտական սպառնալիքի տակ գտնուող ազգերի գիտակցութիւնը շարունակ արթուն է, շարունակ լարուած, նրբազգաց ու դիւրագրգիռ:

Մեծ ու ապահով ազգերը (անգլիացիները, գերմանացիները, ռուսները) յաճախ չեն հասկանում փոքրերին ու չօվինիզմ (ազգամոլութիւն) եւ անուանում այնպիսի երեւոյթներ, որոնք՝ փոքրերի մտանդուած վիճակի մէջ՝ ազգային առողջ բնագոյի արտայայտութիւններ են միայն:

Լեհերը նախկին Ռուսաստանում բոյկոտի էին ենթարկել պետական լեզուն. առանց ծայրայեղ անհրաժեշտութեան, չէին խօսում ու չէին կարողում ռուսերէն: Հայերը խեթ աչքով էին նայում, եթէ իրանցից մէկը ամուսնանում էր ռուսի հետ ու ապտակով էին պատասխանում «արմեաշկա» բառին: Հրեաները մի լռելային, աներեւոյթ ու անմարմին միութիւն էին կազմած փոխադարձ օգ-

նութեան համար եւ ուր կարողանում էին՝ խեղդում էին անխնայօրէն ոչ-հրեաների մրցակցութիւնը: Ուկրայնացիները կիեւում կամ Պարկովում չէին գնում ռուսական թատրոն, մալթոսական «սփիտկա» էին հազնում ու բեխերը երկարացած թափում à la Շելլեյնկո...:

Ուրիշ պայմանների մէջ այս արտայայտութիւնները պէտք էր որակել իբրեւ չօվինիզմ: Բայց եթէ հաշուի առնել այն պետականորէն կազմակերպուած հալածանքները, որին ենթարկուած էին ցարական Ռուսաստանում ոչ-ռուս ազգութիւնները, զնահատութիւնը արդէն տարբեր պիտի լինի:

Թիւրիմացութիւնների տեղ չտալու համար, աւելորդ չի լինի մի քիչ կանց առնել այս խնդրի վրայ:

Անհրաժեշտ է, որ ազգութիւնները — եւ ոչ միայն թոյլերը, ճնշուածները, այլ նոյնիսկ ամէնից զօրեղները, տիրապետողները — ազատ չեն չօվինիզմից: Շօվինիզմը ազգային ինքնագիտակցութեան, ինքնագնահատման ու ինքնայարգանքի ալյասերուած, չափազանցուած ու հիւանդոտ արտայայտութիւնն է, նրա ծաղրանկարը: Առօրեայ կեանքում արտայայտուած է զանազան մանր-մուները, համետարար անմեղ ու յաճախ զուեշտական երեւոյթների մէջ: Բայց պատահում է, որ ընդունում է այնպիսի այլանդակ, վայրենի ու նոյնիսկ ոճրային չափեր ու ձեւեր, որ իրաւացիօրէն զըգ-

ուանք ու զայրոյթ է յարուցանում :

Ի դէպ նկատեմ, որ սա առիթ է տուել չակերտների մէջ առնել, ծաղրի ու անարգանքի առարկայ անել այնպիսի բարձրարժէք գաղափարներ, ինչպիսի են ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը :

Պէտք է տարբերել շօլիներով ազգային գիտակցութիւնից ու նրա առողջ արտայայտութիւններից, պէտք է կարողանալ որոշել, թէ տուեալ պայմանների մէջ որտե՞ղ է վերջանում «ազգասիրութիւնը» եւ ո՞րտեղից սկսում «ազգամոլութիւնը» :

Շատ էլ հեշտ բան չէ սա. իրան անկեղծօրէն «ազգասէր» միայն համարողը յաճախ ընկնում է վայրենի շօլիներով մէջ, ինչպէս եւ դրան հակառակ շօլիներովից վախեցողը յաճախ խեղդում է իր մէջ ազգային ամենէն առողջ բնազդներն անգամ :

Ընդգծեցի՝ տուեալ պայմանների մէջ, որովհետեւ բնականուր նորմաներ չկան եւ ամէն մի կոնկրետ դրութիւն առաջադրում է ազգին յատուկ պահանջներ ու հարկադրում է յատուկ ընթացք (օրինակ՝ մեծ տաղանայների, պատերազմի, պարստամբութեան կամ յեղափոխութեան ընթացքում՝ ազգային գիտակցութիւնը չի կարող սահմանափակուել նոյն արտայայտութիւններով, ինչ ունենալու է խաղաղ ժամանակ) :

Բայց որքան էլ դժուար լինի գիծ քաշել «ազ-

գասիրութեան» ու «ազգամոլութեան» միջեւ, սահմանները այնուամենայնիւ գոյութիւն ունեն եւ «սէրն» ու «մոլութիւնը» տարբեր բաներ են, — ճիշդ այնպէս, ինչպէս տարբեր են որեւէ օրգանիզմի առողջ ու հիւանդ վիճակը, թէեւ շատ էլ դիւրին չէ գծել այն սահմանը, որը բաժանում է առողջութիւնը հիւանդութիւնից :

Մարդու սիրտը անընդհատ բարախում է եւ պէ՛տք է որ բարախի, որպէսզի մարդը կարողանայ ապրել : Բայց եթէ սրտի բարախումը, նրա ուժգնութիւնն ու արագութիւնը, անցնում է որոշ չափերից դէնը, նա ինքը դառնում է սպառնալիք կեանքի համար :

Ո՞րն է նորմալը, առողջը : Դա կախուած է օրգանիզմից եւ նրա դրութեան պայմաններից : Երեխայի կամ կնոջ օրգանիզմը պահանջում է տարբեր արագութեան բարախում, այր մարդուն կամ ծերինը՝ տարբեր : Յետոյ՝ միեւնոյն մարդը, երբ հանգիստ քնած է անկողնում, ուրիշ զարկերակ ունի, քան այն ժամանակ, երբ վազում է սարն ի վեր կամ ձմրան ցուրտին փայտ է կոտրում : Այս եւ շատ ուրիշ հանգամանքներ հաշուի է առնում ուշադիր բժիշկը, երբ փորձ է անում զարկերակով որոշելու մարդու առողջական վիճակը : Նոյն զարկերակը, տարբեր պայմաններում, տարբեր պիտի մեկնուի :

Սեռային յուզումը քսան տարեկան երիտասարդի համար բնախօսական երեւոյթ է, առողջ

վիճակի նշան: Բայց եթէ նոյն յուզումը ունենում է ութ տարեկան երեխան — դա արդէն հիւանդութիւն է:

Երբ շունը ժանիքներն է ցոյց տալիս, մաշկը չունի է սպառնալի ու չի թողնում, որ կատուն մօտենայ այն անկիւնին, ուր պառկած են իր նորածին լակոտները կամ պահած է իր ուտեստը — սա կենսական առողջ բնագոյն է, առանց որի շունը չի կարող պահպանել իր ու իր սերունդի գոյութիւնը: Բայց եթէ նոյն շունը, փրփուրը բերանին, վազում է փողոցներով ու կծում ամէն պատահողին անխտիր, — սա արդէն կատաղութեան հիւանդութիւն է:

Ազգային գիտակցութիւնն ու սրանից անհրաժեշտօրէն բխող ազգասիրութիւնը — ազգերի փիզիոլոգիան (բնախօսութիւնը) է, առողջ կեանքի հետեւանք ու պայման: Ծովինիզմը — նրանց պատուոյնով — հիւանդարանութիւն է, հիւանդ վիճակի արտայայտութիւն:

Ծովինիզմը բացասական երեւոյթ է ոչ միայն միջազգային փոխարարութիւնների ու մարդկային համակենսակցութեան տեսակէտից, այլ նաեւ զուտ ազգային կեանքի համար:

Ապրելու ու բարգաւաճելու համար՝ ազգերը կարիք ունեն փոխադարձ օգնութեան ու բարեացակամ համագործակցութեան, — ճիշդ այնպէս, ինչպէս անհատները կարիք ունեն ազգային օգնութեան: Մարդկութիւնը ազգերի հաւաքակա-

նութիւն: Ծովինիզմը — ազգային ինքնյարգանքի ու ազգային եսապաշտութեան այդ հիւանդատարտայայտութիւնը — անկարելի է անում կամ շատ դժարացնում ազգերի համակենսակցութիւնը եւ դրանով իսկ մեծապէս վնասում ազգային շահերին:

Հայը կարող է այսօր ծանր վէճ ունենալ ու զէնքով ընդհարուիլ թուրքի, քուրդի, թաթարի կամ վրացու հետ: Բնական է, որ կռուի ընթացքում նա սնուցանի ու բորբոքի իր սրտի մէջ թշնամական զգացումներ հակառակորդի հանդէպ: Բնական է, անխուսափելի, մասամբ իսկ անհրաժեշտ, որ կռուի ընթացքում եւ կողմնապահ լինի, ղերազնահատի իր պահանջների արդարութիւնն ու հակառակորդի անիրաւութիւնը, վերագրի իրան չափազանցուած առաքինութիւններ, իսկ հակառակորդին՝ ամէն տեսակ արատներ ու ոճիրներ, ինքնաներշնչի զայրոյթի, բարկութեան, ատելութեան ու վրիժառութեան զգացմունքներ... Բայց եթէ այդ հոգեկան կացութիւնը դառնում է տեսողական եւ կռուի շրջանից էլ դուրս չի փոխարինում տւեյի գոտատ, համբերատար, արդարացի ու գիտակից վերաբերմունքի, — ազգը լրջօրէն հիւանդ է: Այլեւս գիտակցութիւնն ու առողջ եսասիրութիւնը չեն, որ խօսում են նրա մէջ, այլ՝ թունաւորուած հոգին ու կոյր եսամոլութիւնը:

Բայց այն հանդամանքը, որ որոշ պայման-

ների մէջ ազգային գիտակցութիւնը կարող է ալ-
լասերուել, ստանալ այնպիսի շափեր ու ձեւեր,
որ շատ վտանգաւոր են ի՛ր իսկ շահերի տեսակէ-
տից, — այս հանգամանքը չի կարող նսեմացնել
ինքնագիտակցութեան բարձր արժէքը: Իր գոյու-
թիւնը պահպանելու, դրութիւնը ամրացնելու,
զօրանալու ու առաջադիմելու համար, ազգը
պէտք է գիտակցի իրան, պէտք է դնահատի իր
արժանիքները, սէր ու յարգանք ունենայ իր ան-
հատականութեան հանդէպ, ճանաչի իր շահերն
ու իրաւունքները եւ պատրաստ լինի ինքնա-
պաշտպանութեան:

Ազգերը — ինչպէս եւ ամէն ուրիշ կարգի հա-
ւաքականութիւններ ու ընկերային միութիւններ
կամ անհատ օրգանիզմներ — շարունակ ու մըշ-
տական մրցման մէջ են իրար հետ, մղում են յա-
ւիտենական կռիւ գոյութեան համար (մի բան
որ բնաւ չի հակասում համագործակցութեան
սկզբունքին, այլ միայն լրացնում է այն եւ տար-
բեր ձեւի արտայայտութիւն է նոյն բնախօսական
ու սոցիոլոգիական օրէնքի): Այդ մրցման մէջ
չկորսուելու, իր անհատականութիւնը պաշտպա-
նելու ու փրկելու համար, ազգը պէտք է դիմում
լինի գիտակցութիւնով:)

Գիտակցութիւնը չի կարող գոյանալ ոչնչից
ու ոչնչից ազգ ստեղծել: Հետեւապէս՝ սխալ է
թէ ազգը ինքնագիտակցութիւն է միայն, subjec-
tif (ենթակայական) երեւոյթ, ազգայնօրէն մը-

տածելու ու զգալու եղանակ: Բայց ճիշդ է, որ
գիտակցութիւնը ազգ կազմող, լրացնող ու ամ-
րացնող պայմաններից մէկն է:

Ակներեւ է ու անվիճելի, որ կենսունակ ու
զօրեղ լինելու համար՝ ազգին հարկաւոր են որոշ
առարկայական տուեալներ, թուային մեծու-
թիւն, յաջող աշխարհագրական դիրք, պատմա-
կան հարուստ անցեալ, պետական կազմ, քաղա-
քակրթութիւն, բնական հարստութիւններ, ըս-
տեղծագործելու միջոցներ ու կարողութիւն ե-
այլն: Բայց անհերքելի է նաեւ, որ այս բոլորը
օգտագործելու համար պէտք է գիտակցութիւն;

Տարերային մղումներն ու հաւաքական բը-
նազը — որքան էլ մեծ լինի նրանց դերը հան-
րային կեանքի մէջ — չեն կարող, այնուամենայ-
նիւ, փոխարինել գիտակցութիւնը: Գոյութեան
կռուի մէջ յաջողելու համար, ամէն մի հաւաքա-
կանութիւն պէտք է լինի կազմակերպուած: Եւ
հաւաքականութեան փաստը ինքնրստինքեան ա-
պացոյց է արդէն, որ կայ ինչ որ կազմակերպու-
թիւն — առանց սրան անհատները չեն կարող կե-
նակցել միութեան մէջ:

Որքան զօրեղ է կազմակերպութիւնը, այնքա՛
զօրեղ է՝ հաւասար պայմանների մէջ՝ ինքը հա-
ւաքականութիւնը: Իսկ կազմակերպութիւնը զօ-
րեղ է ա՛յնքան, որքան բարձր է հաւաքական գի-
տակցութիւնը:

Մըջիւնների հասարակութիւնը ունի շատ կուռ

կազմակերպութիւն: Բայց գիտակցութեան պահասի հետեւանքով, մրջիւնային կազմակերպութիւնը ձուլուած է անշարժ (կամ ծայր աստիճան դանդաղաշարժ) ձեւերի մէջ, չունի հարկաւոր ճկունութիւն, հեռատեսութիւն, ինքնապաշտպանութեան բազմադան ձեւեր եւ ենթակայ է ամէն մի պատահարի. մի քիչ խիստ կամ երկարատեւ ձմեռ, մի քիչ անձրեւային դարուն, մի համաճարակ, երեխայի չարութիւնը, հողագործի գութանը կամ անցորդի կօշիկը՝ կարող են յանկարծակի վերջակէտ դնել հասարակութեան կեանքին: Եւ եթէ մրջիւնները այնուամենայնիւ ապրում են, դա պէտք է բացատրել արագ աճելու ընդունակութիւնով, — ինքնապաշտպանութեան մի միջոց, որ յատուկ է թռչլու անդէն հասարակութիւններին:

Մարդկային ընկերութիւններն էլ՝ իրանց ծագման չրջանում տարերային բնոյթ են ունեցել, հետեւանք են եղել հաւաքական բնագրի: Բայց նրանք էպպէս տարբերում են մրջիւնայիններից, որովհետեւ մարդը ընդունակ է, աւելի կամ պակաս չափերով, բայց յամենայն դէպս շատ աւելի քան մրջիւնը, գիտակցութիւն մտցնելու իր անհատական ու ընկերային կեանքի մէջ, անդրադառնալու երեւոյթների վրայ, դատելու, ընտրելու, ծրագրելու, միջոցներ գտնելու եւ իրականացնելու այն, ինչ որ ինքը համարում է ցանկալի ու կարելի իր համար:

Գիտակցօրէն չէ՛, ի հարկէ, որ կազմուել են ազգերը, — դա կատարուել է անկախ համազգակիցների գիտաւորութիւններից ու կամքից: Գիտակցութիւնը ինքը հետեւանք է արդէն կատարուած փաստի, — աւելի ճիշդ՝ կատարուելիք փաստի հասունացած դրութեան: Ազգային առարկայական տարրերը (ամբողջովին կամ մեծ չափերով) գոյութիւն են ունեցել արդէն, երբ արթնացել է գիտակցութիւնը: Բայց գիտակցութիւնը՝ ասպարէզ բերելով ցանկութեան ու կամքի տարրերը՝ մի նոր ու վճռական զարկ է տուել, ձեւի մէջ է դրել, շողկապել ու ամբողջացրել է ազգային կառուցուածքը:

Չ.

I

Կարծում եմ, որ այժմ՝ այսքան երկար որոնումներից յետոյ կարող ենք արդէն փորձել պատասխան տալու մեր հիմնական հարցին, թէ ինչ է ազգը:

Ազգը մարդկային մի ինքնատիպ խմբակցութիւն է, հաւաքական (collectif) միութիւն, որի անդամները՝ ազգ կազմող մարդիկ կապ-

ուած են իրար հետ ու իրար մէջ.—

ա) Մասամբ ցեղային կապերով (ընդհանուր ծագում, արիւնակցութիւն, ազգակցութիւն),

բ) Մասամբ պետական կապերով (ներկայում կամ անցեալում, պետութեան ներսը կամ պետութիւնից դուրս, բայց միշտ նեցուկ ունենալով զայն),

գ) Մասամբ տերիտորիալ կապերով (երկրային, աշխարհագրական ընդհանրութիւն),

դ) Մասամբ կրօնական կապերով (դաւանանքի, եկեղեցական կազմակերպութեան ընդհանրութիւն),

ե) Մասամբ — ու գլխաւորապէս — լեզուային կապերով (լեզուային միութիւն),

զ) Մասամբ քաղաքական — ու ամբողջովին ազգային — պատմութիւնով (ընդհանուր անցեալ ու այդ անցեալի կենդանի յիշողութիւններ, ընդհանուր յաջողութիւններ ու տառապանքներ, պատմական հաստատութիւններ ու սուանդութիւններ),

է) Մասամբ կենցաղային կապերով (ընդհանուր նիստ ու կաց, սովորութիւններ, վարքեր ու բարքեր, բարոյահասկացողութիւն ու իրաւահասկացողութիւն, ընտանեկան ու հանրային փոխյարաբերութիւններ) :

Այս կապերը ծնունդ են տալիս մի ուրոյն մարդկային տիպի՝ ֆիզիքական ու հոգեկան, ապա ծնունդ են տալիս նաեւ մի ուրոյն մշակոյ-

թի՝ ազգային մշակոյթի (յատկապէս՝ գեղարուեստի, որ գերազանցօրէն ազգային ստեղծագործութիւն է) :

Ֆիզիքական ու հոգեկան առանձնայատկութիւնների ընդհանրութիւնը, երկրային ու պետական կապերը, կենցաղային նմանութիւնն ու մշակոյթի նոյնութիւնը, ընդհանուր ապրումներն ու ընդհանուր վիճակը անցեալում ու ներկայում, — սրանք ծնունդ են տալիս փոխադարձ հասկացողութեան, մօտիկութեան ու մի առանձին մտերմութեան՝ ազգ կազմող մարդկանց միջեւ. ապա ծնունդ են տալիս ազգային ինքնագիտակցութեան, փոխադարձ կապերի, իրաւունքների ու պարտականութիւնների ճանաչման, ձգտումների, ցանկութիւնների, կարիքների ու պահանջների ընդհանրութեան :

Ահա՛ թէ ինչ է ազգը :

Բացատրութիւնը մի քիչ երկար է ու ո՛չ ցանկալի չափով որոշակի, բայց երեւոյթի բարդ էութիւնը թոյլ չի տալիս ամփոփելու այն՝ մի սեղմ ու կտրուկ ֆորմիւլի մէջ :

Ազգը պատմա-մշակութային երեւոյթ է, ազգային միութիւնը պատմա-մշակութային կապակցութիւն :

Վերջի հաշուին՝ մշակոյթն է, որ ժողովուրդներից ազգեր է ստեղծում, բաժանում է մարդկութիւնը տարբեր ազգութիւնների եւ միացնում է մարդկանց ազգութիւնների մէջ :

Մի միջանկեալ նկատողութիւն:

Նորերս կարգացի Լ. Շանթի հետեւեալ տողերը^(*):

... «Միայն մարդու յատկութիւնը չէ ազգ ու քաղաքակրթութիւն առաջացնելու: ... Անտառն ալ իր տեսակի ազգ մըն է, իր յատուկ քաղաքակրթութեամբ»...

Եթէ իմ ընթերցողը կարգացել է Լ. Շանթի «Ի՞նչ է ազգութիւնը» յոգուածը (իսկ եթէ դեռ չի կարդացել, արժէ որ կարդայ), նկատած պիտի լինի անշուշտ, որ ընդհանուր առմամբ ես կանչեմ եմ նոյն տեսակէտի վրայ ու զարգացնում եմ նոյն թէգերը, ինչ եւ Շանթը: Բայց արտադրածս տողերի մէջ պարունակուում է, եթէ չասեմ հիմնական սխալ, յամենայն դէպս մի շատ խոշոր թիւրիմացութիւն, որ պէտք է մատնանիչ արուի:

Հակառակ Շանթի կարծիքին, ազգ կազմելը, ինչպէս եւ քաղաքակրթութիւն (civilisation) առաջացնելը, միայն ու միայն մարդու յատկութիւն է. ոչ բոյսերը ու ոչ էլ կենդանիները ընդունակ են այդ անելու:

(*) Տեսնել Լ. Շանթի «Ազգութիւնը հիմն՝ մարդկային ընկերութեան» հատորը, էջ 70, Հ. Ծ. Դ. Զատարեան Ուսանողական Միութեան մատենաշար, քիւ 3, 1979, Պէյրուս:

Իսկ եթէ, հետեւելով Շանթին, ընդլայնուի այդ աստիճան բառերի իմաստը, նրանք կը կորսնցնեն ամէն եզր, ամէն բովանդակութիւն եւ կը դառնան սոսկ «բառեր», — դատարկ ու պարապ հնչիւն:

Հետագայ տողերում Շանթը խօսում է «ընտանիքների», «խմբական կեանքի», «ցեղային կազմակերպութիւնների» ու «ժողովուրդների» մասին, ցոյց տալու համար, թէ կենդանիներն էլ ընդունակ են այդ ամէնը ունենալու:

Կասկած չկայ, որ ե՛ւ կենդանիները, ե՛ւ բոյսերը ունեն խմբական կեանք ու կազմում են ընտանիքներ, ցեղեր (բոյսերը՝ բնագիտական իմաստով, իսկ կենդանիները՝ նաեւ սոցիալական իմաստով):

Բայց թիւրիմացութիւնը նրա մէջ է, որ ընտանիքը, ցեղը, խումբը, ժողովուրդը՝ տարբեր հասկացողութիւններ են, ազգը՝ տարբեր: Բնագիտութիւնը բաժանում է բուսական ու կենդանական աշխարհը զանազան դասերի, ցեղերի, տեսակների, ընտանիքների, բայց երբեք ազգերի:

Ազգն էլ խմբակցութիւն է անշուշտ ու ազգային կեանքն էլ՝ խմբական կեանք: Բայց ամէն խմբակցութիւն ազգ չէ ու ամէն խմբային կեանք ազգային չէ: Ազգը մարդկային ու այն էլ մարդկային առանձնայատուկ խմբակցութիւն է, որ չպէտք է շփոթել ուրիշ կարգի խմբակցութիւնների հետ, եթէ ուզում ենք հասկանալ իրար:

Նոյնը եւ քաղաքակրթութեան վերաբերմամբ: Խօսել անտառի կամ անտառային «քաղաքակրթութեան» մասին, դա ասել է պարզապէս խաղալ բառերով: Տարակոյս չկայ, որ անտառը (ոչ միայն ամէն մի ծառ անհատը, այլ եւ անտառը իբրեւ ամբողջութիւն) ունի իր կեանքը, իր զարգացումը, իր առաջադիմութիւնը: Պարզ է նոյնպէս, որ քաղաքակրթութիւնն էլ իր էութեամբ զարգացում է: Բայց ամէն մի զարգացում քաղաքակրթութիւնն չէ: Քաղաքակրթութիւն անուանուում է հանրային կեանքի առանձին ձեւի ու առանձին քովանդակութեան զարգացում, որ յատուկ է միայն մարդկային ընկերութիւններին:

Գիտեմ, որ մրջիւնների կեանքի մասին պատմողները եւ գրողները գործադրում են յաճախ պետութիւն, դասակարգ, զօրք, զօրավար, բանակցութիւն, դաշինք ու պատերազմ բառերը: Բայց չպէտք է մոռանալ, որ դա կամ բանաստեղծական ոճ է, երեւոյթները մարդկայնացնելու ձգտում (մի բան, որից ազատ չեն նոյնիսկ գիտնականները) կամ պարզ համեմատութիւն: Բայց որքան էլ գայթակղեցուցիչ ու իր տեղում բնդուենք լինի այդ ոճը, նա դառնում է շատ վճռանշատ, երբ գործադրում է այնտեղ, ուր պէտք կայ ճշգրտէն սահմանելու դադափարները եւ դադափարներ արտայայտող բառերի իմաստը:

Ի՞նչ տարբերութիւն մրջիւնային «պետութեան» եւ մարդկային պետութեան միջեւ: Ճիշդ

նոյնը, ինչ մրջիւնի ու մարդու միջեւ: Ի հարկէ, երկուսն էլ կենդանի օրգանիզմներ են, ունեն նոյն ծագումը ու ապրում են համաձայն նոյն կենսաբանական օրէնքների: Բայց եւ այնպէս, մենք տարբերում ենք մէկը միւսից, մէկին մարդ ենք անուանում, միւսին՝ մրջիւն: Եւ շատ բան շահած չէինք լինի (մեր հասկացողութիւններն ու բառերի իմաստը ճշգրտու տեսակէտից), եթէ երկուսին էլ «մարդ» անուանէինք:

Ազգը պատմա-մշակութային երեւոյթ է եւ ո՛չ բնապատմական:

Ահհերքելի է, որ ամէն մի ընկերային-սոցիալական (ուրեմն եւ պատմա-մշակութային) երեւոյթի տակ զրուած են կենսաբանական հիմքեր, ինչպէս կենսաբանականի տակ՝ բնագիտական, ֆիզիքական, քիմիական, իսկ սրանց տակ՝ մեքանիքական հիմքեր: Բայց մենք որոշակի տարբերում ենք միմեանցից այդ երեւոյթները եւ ամէն մէկին տալիս ենք իր յատուկ անունը (եւ պէտք է տանք, որպէսզի հասկանանք, թէ ինչի մասին ենք խօսում): Կենսական պրոցեսները տարբերում ենք ֆիզիքականներից ու քիմիականներից, հոգեկան ու ընկերային պրոցեսները տարբերում ենք կենսաբանականից...

Թերեւս սա մեր մտքի տկարութիւնն է, բայց այլ կերպ մենք չենք կարող մտածել, ըմբռնել, արտայայտուել ու հասկանալ միմեանց:

Եթէ ընդունենք, թէ «անտառն էլ իր տեսակի

ազգ մըն է», ոչ միայն չենք պարզարանի «ազգ» դադափարը, այլ մի նոր չփոթութիւն կ'աւելացընենք եղածների վրայ ու կը կորսնցնենք մեր ճանապարհը, մեր ոտների տակի պինդ հողը: Ուրովհետեւ նոյն տեսակէտից — ու չա'տ աւելի մեծ իրաւունքներով — կարող ենք ասել, թէ Անդրկովկասի ազգաբնակութիւնն էլ, իբրեւ ամբողջութիւն, «իբ տեսակի ազգ մըն է»:

Բայց չէ՞ որ մեր (Շանթի ու իմ) բմբռնութով Անդրկովկասում ապրող հայերը, վրացիները, թուրք-թաթարները, պարսիկները, քուրդերը, լեզգիները, ուսները, գերմանները, հրեաները, — չէ՞ որ սրանք չեն կազմում մի ազգ, այլ կազմում են տարբեր ազգեր:

Յետոյ՝ զարգացնելով նոյն տեսակէտը, անսահման լայնացնելով գաղափարները ու խաղալով բառերի հետ, ինչո՞ւ չասել, թէ արեւակային սիստեմն էլ «իբ տեսակի ազգ մըն է» կամ թէ Հերյուլէսի համաստեղութիւնն էլ ունի «իբեն յատուկ քաղաքակրթութիւն»... Չէ՞ որ արեգակն էլ, իբ մոլորակներով, կազմում է մի առանձին միութիւն տիեզերքի մէջ, «քնտանիք» է, «ցեղ» է ու հերյուլէան համաստեղութիւնն էլ ունի իբ խմբական կեանքը, իբ կազմը, իբ զարգացումը եւ չէ՞ որ բանաստեղծները սիրում են յատկացնել աստղերին մարդկային յատկութիւններ, հաւատացնում են, թէ աստղերը ժպտում են միմեանց, կարօտում են իրար, «երգում են անուշ, միասին

խմբուած» (Պրերարդովիչ), «կոյս-ծաղիկներին հեքիաթ են պատմում» (Ֆոֆանով)...

Է.

I

Արդե՞ք բոլոր ազգերը հաւասարապէս ու հաւասարաչափ օժտուած են բոլոր ազգային տարրերով ու յատկութիւններով:

Իրականութիւնը բացասական պատասխան է տալիս այս հարցին:

Այն բնորոշումը, որ փորձ արի ձեւակերպել վերեւը, ներկայացնում է ոչ թէ իրապէս դոյութիւն ունեցող ազգերը իրանց ամբողջ բարդութիւններով, այլ ազգ-գաղափարը, ազգի վերացական էութիւնը, — ազգը իբ լրիւ կազմով ու ազատ՝ օտար տարրերից:

Իրականութեան մէջ այդպիսի վերացական հաւաքականութիւններ, այդպիսի տիպար ազգեր — լրիւ ու անխառն — դոյութիւն չունեն եւ չեն էլ կարող ունենալ. ընկերային կեանքը այնքան բարդ է եւ ընկերային երեւոյթները այնքան խճճուած, որ տարբեր բնոյթի խմբակցութիւններ անխուսափելիորէն շերտաւորում են իրար վրայ, թափանցում են մէկը միւսի մէջ, խախտում են տիպերի մաքրութիւնը:

Չ Եթէ ուշադրութեամբ դիտենք ու վերլուծենք իրական ազգերը, կը տեսնենք, որ նրանք միշտ մի բան աւել ունեն, ու մի բան պակաս, քան պիտի ունենար տիպար ազգը: Ապա կը տեսնենք, որ ազգային տարրերը — նրանց չափը, զարգացման աստիճանը, համեմատական ուժգնութիւնն ու նըշանակութիւնը — նոյնը չեն ամէն ազգի համար:

Այս մի ազգի մէջ աւելի շեշտուած ու առանձնապէս զարգացած է, օրինակ, պետական տարրը ու համեմատաբար թոյլ են ուրիշ ազգային տարրերը, միւսի մէջ՝ կրօնականը, երրորդի՝ պատմականը կամ կենցաղայինը... Այս կամ այն տարրը կարող է շատ թոյլ արտայայտուած լինել — նոյնիսկ բոլորովին բացակայել — տուեալ ազգային միութեան մէջ: Միւս կողմից, ամէն մի ազգային միութիւն կարող է պարունակել եւ իրօք պարունակում է իր մէջ — աւելի կամ պակաս չափերով — օտար, խորթ, ոչ-ազգային տարրեր:

Այս բազմապիսութիւնը բարդացնում ու դժուարացնում է անշուշտ խնդիրը, բայց անխորտակելի արդելք չէ երեւոյթի դոյութիւնը հաստատելու եւ նրա էութիւնը հասկանալու համար:

Ահա մի բաժակ ջուր իմ սեղանի վրայ: Սա ջուր է: Ե՛ս էլ, դուք էլ — ջուր ենք անուանում այս հեղուկը: Եւ չենք սխալում, թէեւ գիտենք, որ սա քիմիապէս մաքուր ջուր չէ: Եթէ վերլուծենք այս հեղուկը, անշուշտ կը գտնենք նրա մէջ — բացի քիմիապէս կապուած ջրածնից ու թրթ-

ուածնից — նաեւ ազատ օդ, զանազան աղեր, գուցէ ևւ միկրօօրգանիզմներ: Եթէ իմ բաժակի մէջ եղած աղբիւրի ջրի փոխարէն վերցնենք մի բաժակ ջուր մօտակայ առուից կամ գետակից, բաղադրութիւնը կը լինի աւելի բարդ, կողմնակի խառնուրդները՝ աւելի շատ ու աւելի բազմազան: Եթէ վերցնենք ջուրը մի ուրիշ առուից կամ մի ուրիշ գետից, հաւանականօրէն կը գտնենք տարբեր բաղադրութիւններ, նոր նիւթեր կամ նոյն նիւթերը տարբեր չափերով:

Ոչ գետի ջուրը, ոչ առուիւնը, ոչ աղբիւրինը եւ առհասարակ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող ոչ մի ջուր (բացի լաբորատորիաների մէջ արհեստականօրէն պատրաստուածներից) քիմիական մտքով ջուր չէ: Սա մէկ է: Երկրորդ. եթէ համեմատելու լինենք իրար հետ՝ աղբիւրի ջուրը նոյնը չէ, ինչ է գետի կամ առուի ջուրը: Երրորդ. մեր աղբիւրի ջուրը նոյնը չէ, ինչ ձեր աղբիւրինը եւ Արաքսի ջուրը նոյնը չէ, ինչ Հոնոսոսինը կամ Դանուբինը:

Բայց եւ այնպէս, այս բոլոր ջրերը հաւասարապէս «ջուր» ենք անուանում մենք ու կրկնում եմ՝ չենք սխալում:

Ինչո՞ւ:

Որովհետեւ սրանց բոլորի էլ հիմնական մասը քիմիական ջուրն է: Ապա նաեւ այն պատճառով, որ սրանք բոլորն էլ օժտուած են մօտաւորապէս նոյն քիմիական ու Փիզիքական յատկու-

Թիւններով, կատարում են մօտաւորապէս նոյն դերը բնութեան մէջ, ունեն մօտաւորապէս նոյն նշանակութիւնը երկրի օրգանական ու ոչ-օրգանական կեանքի համար :

Ինչպէս իրական ջրերը տարբերում են միմեանցից օտար բաղադրութիւններով ու նման են քիմիական մաքուր ջրին տարբեր չափերով, այսինքն՝ տարբեր աստիճանի «ջուր» են, — այնպէս էլ իրական ազդերը տարբերում են միմեանցից ազգային ու ոչ-ազգային տարրերի խառնուրդներով ու տարբեր չափերով մօտենում են ազլ-տիպարին, հետեւաբար տարբեր աստիճանի «ազգ» են :

Որքան աւելի լրիւ ու զարգացած են մի ազգի մէջ ազգային տարրերը եւ՝ համեմատաբար՝ աննշան են օտար խառնուրդները — այնքան աւելի բնորոշուած է ազգային դէմքը, այնքան աւելի դժուար է ազգային կազմը, այնքան աւելի «ազգային» է ազգը : Եւ որովհետեւ ազգութիւնը, վերջի հաշուին, պատմա-կուլտուրական երեւոյթ է, ուստի որքան աւելի բարձր է ազգային մշակոյթի աստիճանը, այնքան աւելի բարձր է — ընդհանուր առմամբ — նրա ազգային անհատականութիւնն ու ազգային գիտակցութիւնը : Անդլիական, դերմանական կամ Ֆրանսական ազդերը աւելի «ազգ» են, քան հայկականը եւ հայկականը աւելի, քան քրդականը :

Այս տարբերութիւններն ու աստիճանաւոր-

րումները, որ ակներեւ են ու անհերքելի, չեն կարող սակայն կասկածի տակ դնել ազգերի իրականութիւնը, նրանց գոյութիւնը :

Եթէ պահանջելու լինէինք զտուած, միանգամայն անխառն ու որոշակի սահմանուած տիպեր, պիտի հերքէինք նաեւ ցեղերի ու տեսակների գոյութիւնը բուսաբանական կամ կենդանաբանական աշխարհում եւ դասակարգերի գոյութիւնը մարդկային ընկերական կազմի մէջ, որովհետեւ սրանք եւս չեն ներկայացնում անխառն տիպեր, կտրուած՝ հարեւան տիպերից անանցանելի սահմաններով :

II

Ազգը, ինչպէս եւ ամէն մի կենսական երեւոյթ, քարացած չէ անշարժ, մէկ անգամ ընդ միշտ սահմանուած ձեւերի մէջ. զարգացման պլոտցեսի մէջ է նա շարունակ, միշտ փոփոխուում է, նոր ձեւեր ու արտայայտութիւններ է ստանում : Եթէ խօսելու լինենք մեքանիքայի լեզուով՝ ազգային մարմնի կայունութիւնը շարունակ «վայրկենական հաւասարակշռութեան» վիճակի մէջ է, տատանում ու կերպարանափոխուում է շարունակ, «որոնում» է իրան, շարունակ «կազմուում» է ու «դոյանում» :

Եւ այս շարժողութեան մէջն է նրա կեանքը,

սա է նրա կենսունակութեան ապացոյցն ու ապա-
զային դրաւականը :

Եթէ զարգացման պրոցեսը դադարի՝ ազգը
մեռած է կամ մեռնելու վրայ է, դատապարտուած
է մահուան :

Յաւիտենական չեն ազգերը, նրանք ծնուած
են, զարգանում, հասունանում ու մեռնում :

Ասորական, բաբելոնական, եգիպտական ու
հռովմէական մեծ ազգերը մեռած են դարեր ա-
ռաջ, — այսինքն՝ մեռած են այն ուրոյն, ինքնա-
տիպ պատմա-կուլտուրական միութիւնները, ու-
րոնք ճանչցուած են պատմութեան մէջ այդ ա-
նունների տակ ու ստեղծել են այդ անունների հետ
կապուած քաղաքակրթութիւնները :

Պրովանսայցին, որ տարբերուած է այսօր
Բուրգոնի կամ Անժուի Փրանսիացուց ոչ աւելի,
քան սիւնիքցի հայը տարբերուած է լուեցի հայից,
Միջին Դարերում կազմում էր մի առանձին ազգ.
այդ ազգը չկայ այսօր: Սկովտիական ազգից մը-
նում է անունը միայն, ազգային զգեստը տեղ-
տեղ ու մի քանի սովորութիւններ, որ դեռ տար-
բերում են սկովտիացուն անգլիացուց. բայց ազգը
չկայ: Ճլամանդացիների կէսը (բելգիական վալ-
լոնները) Փրանսիացել է վաղուց ու այսօր պայ-
քար է մղում միւս կէսի դէմ՝ Փրանսական լեզուն
Ճլամանդիայում հաստատելու համար: Բրետոնա-
կան լեզուն (ուրեմն եւ ազգը) հազար տարուայ
ընթացքում (10րդ դարից մինչեւ 20րդը) կորցրել

է յօղուտ Փրանսական լեզուի իր տերիտորիայի
կէսից աւելին...

Ազգերը շարունակ շոտում են իրանց կազմն
ու ծաւալը, զօրանում են ու տկարանում, ապա՝
քանդուած ներսից (երբ սպառած են լինում բոլոր
ստեղծագործական կարողութիւնները) կամ խոր-
տակում արտաքին հարուածների տակ, մեռնում :

Անհրաժեշտ չէ որ մեռնեն — Ֆիզիքապէս ու
անժառանգ — ազգը կազմող մարդիկ: Պրովան-
սայցիները, վալլոն-Ֆլամանդացիները, սկովտիա-
ցիները չեն ենթարկուած զանգուածային կոտո-
րածների ու բնաջնջման, նրանց սերունդները չեն
ոչնչացուած, շարունակում են ապրել մինչեւ այ-
սօր. բայց ազգ չեն կազմում այլեւս, ազգայնո-
րէն մեռած են :

Այն խեղճ ու անճար ժողովուրդները, որոնք
թափառում են այսօր Տիգրիսի ու Եփրատի միջեւ
տարածուած անապատ տափարակներում կամ այն
ողորմելի Ֆելլահները, որոնք Գահիրէի փողոցնե-
րում մաքրում են Փրանկների կօշիկները — թե-
րեւս սրանք կրում են իրանց երակների մէջ Բա-
բելոնն ու Թեփեսը շինող մեծ հայրերի արիւնը:
Արիւնը ունեն գուցէ, բայց չեն ժառանգել, չեն
պահել ու խնամել, կորցրել են հայրերի ստեղծա-
գործած մեծ հարստութիւնները — այն մշակոյ-
թը, որ ժողովուրդներից ազգեր է կազմում: Ե-
գիպտոսի մշակութային ժառանգը — նրա հոգե-
ւոր որդին — դասական Հելլադան է եւ ո՛չ այսօր-

ուայ Ֆելլահը, որը թէեւ շարունակում է պահել իր Ֆիզիքական գոյութիւնը հայրերից մնացած փառահեղ աւերակների մէջ, բայց կորցրել է այն կազմակերպութիւնն ու մշակոյթը, այն գիտութիւնը, դաւանանքը, արհեստն ու արուեստը, որոնց արդիւնքն է եղել թեփեսը. կորցրել է նոյնիսկ գիտակցութիւնը, թէ կայ կամ եղել է որեւէ կապ իր ու այդ հոյակապ գերեզմանների, տաճարների ու պալատների միջեւ:

Ազգերը անմահ չեն: Բայց սխալ կը լինէր եզրակացնել, թէ ուրեմն ազգը, իբրեւ այդպիսին, իբրեւ ուրոյն երեւոյթ՝ ժամանակաւոր է ու անցողակի: Ազգերը մեռնում են, բայց ազգութիւնը իբրեւ երեւոյթ մնում է (ինչպէս մարդիկ մեռնում են, բայց «մարդը» մնում է. ինչպէս պետութիւնները կործանւում են, բայց «պետութիւնը» մնում է), եւ մեռած ու մեռնող ազգերի փոխարէն ծնունդ են առնում նորերը:

Հռովմէական (լատին) ազգի բեկորներից կառուցուեց իտալական ազգը: Գոթական վայրենի ցեղերը ծնունդ տուին գերմանական ազգին ու անապատներում թափառող սեմիթական տրիբունները՝ արաբ ազգին: Մեծն Կարուլուսի (Շարլեմանի) ժամանակ Փրանսական ազգը գոյութիւն չունէր դեռ: Ռումանական ազգը կազմուել է ոչ առաջ, քան 12րդ դարում:

Եւ եթէ մի կողմից ազգերը ձուլւում են իրար հետ, լուծւում են իրար մէջ, կլանում են մէ-

կը միւսին, — միւս կողմից ու զուգընթացաբար կատարւում է բաժանման պրոցեսը: Մայր-ազգերից անջատւում են հումուածներ, կերպարանափոխւում են ու նոր ազգութիւններ կազմում: Կիւնը եղել է ողւս ազգի օրորանը, իսկ այսօր ուկրայնիացիները աղգայնօրէն անջատւում են իրանց՝ ռուսներից: Հարաւային Ասիական բօֆրները հոլանդացի չեն այլեւս: Անգլիական գաղութները Հիւսիսային Ամերիկայում, Աւստրալիայում ու նոր Զելանդիայում նոր ազգեր կազմուելու վրայ են: Նոյն եւ սպանական ու պորտուգալական գաղութները Կենտրոնական ու Հարաւային Ամերիկայում:

Երբ ժողովուրդները հասնում են քաղաքակրթութեան որոշ բարձրութեան, ստեղծագործում են ու գանձում որոշ չափի ու ուրոյն ձեւերի մշակութային հարստութիւններ — բնականօրէն ու անխուսափելիօրէն կազմում են ազգային միութիւններ:

Պատմական օրէնք է սա:

Հնեւրը մեռնում են, նրանց փոխարէն ծնունդ են առնում նորերը. այսինչ ազգութիւնը լուծւում է այնինչ ազգութեան մէջ, ոչնչանում. բայց այս մի երրորդը՝ ինքը բաժանւում է եւ նոր ազգային մարմին կազմում:

Ազգերը եղել են անցեալում, գոյութիւն ունեն այսօր եւ չկայ ոչ մի տուեալ ենթադրելու, թէ չպիտի լինեն վաղը:

Թերեւս հակառակը. քաղաքակրթութեան զարգացման հետ զուգընթացաբար՝ կարծես աւելի ու աւելի արտայայտուում են ու շեշտուում ազգային անհատականութիւնները, աւելի ու աւելի բիւրեղանում անձեւ գանդուածներից ազգային հաւաքական մարմինները:

Եւ եթէ, լուծուում են իրար մէջ, կլանուում են այնքան ուսումնասիրում էին իրական երեւոյթները, որքան դատում էին ու դատողութիւնների վրայ հիմնուած վերացական շէնքեր կառուցանում — կարծում էին, թէ մարդկային առաջադիմութիւնը տանում է ազգերը աստիճանաբար դէպի ապագգայնացում եւ հեռանկարում տեսնում էին՝ մի մարդկութիւն — մի ազգ:

Կարծես յատկապէս այդ սխալը, այդ փիլիսոփայական նախապաշարմունքը փարատելու համար էր, որ յաջորդ 19րդ դարը ու մանաւանդ մեր ապրած ժամանակը՝ 20րդի առաջին քառորդը՝ ամէնից աւելի ու գերազանցօրէն «ազգային» եղան:

19րդ դարում վերակազմուեցին այնպիսի ազգային պետութիւններ, վերածնուեցին կամ նոր ծնունդ առան այնպիսի ազգային գրականութիւններ, որոնց հնարաւորութիւնը ոչ ոք չէր կուսում 18րդ դարում:

Ազգային գիտակցութիւնը մի նոր ու աննա-

խընթաց թափ առաւ 19րդ դարում եւ արտայայտութիւն գտաւ ամենախուլ անկիւններում իսկ:

Կեսարիայի կամ Ադանայի հայերը սրանից կէս դար առաջ ուրիշ լեզու չգիտէին, բացի թուրքերէնը: Նոյնը եւ Վրաստանի հայերը, որոնք խօսում էին միայն ու բացառապէս վրացերէն: Իսկ այսօր այդ թրքախօս ու վրախօս հայերի զաւակներն ու թոռները՝ բաւականին խոշոր թուով՝ խօսում են արդէն, կարդում ու գրում հայերէն: Ապագայնացման պլոնցեսը, որ վաղուց արդէն սկսուել էր ու մեծ նուաճումներ արել որոշ շրջանների հայութեան մէջ, ոչ միայն դանդաղեց ու կանգ առաւ սրանից մի կէս դար առաջ, այլ եւ տեղի տուեց հակառակ մի պլոնցեսի — կորցրած ազգութիւնը վերագտնելու պլոնցեսին:

Չարդարացաւ այն կարծիքը, թէ ազգային բաժանումներն ու խմբակցութիւնները — հնացած ձեւ է մարդկային կենակցութեան, անցած դարերի մնացորդ, մի տխուր ժառանգութիւն, որ թողել են մեր բարբարոս պապերը եւ թէ քաղաքակրթութեան ընդհանրացումն ու ծաւալումը անխուսափելիօրէն ազատելու են մարդկութիւնը այդ ժառանգութիւնից ու տանելու են դէպի ապագգայնացում:

Չարդարացաւ այն կարծիքը, թէ ազգային բաժանումները հետեւանք են ժողովուրդների մեկուսի կացութեան եւ թէ քանի աւելի զարգանան ու հեշտանան հաղորդակցութեան միջոցները, յա-

րատեւ ու սերտ դառնայ ժողովուրդներէ շփումը, բազմանան ու ամբանան միջազգային կապերը եւ գիտակցութիւն ընդհանուր շահերը (մասնաւորապէս՝ տնտեսական կապերն ու շահերը) — այնքան աւելի պիտի տժգունանան ազգային անհատականութիւնները ու տեղի տան մի հանուր մարդկային տիպի:

Չարդարացան այս նախատեսութիւնները:

Վերջին 100-150 տարուայ ընթացքում մարդկային քաղաքակրթութիւնը մի ապշեցուցիչ թըռուիչք է արել (մասնաւորապէս գրական գիտութիւնների ու տեխնիկայի տարբերակում), ահապի նուաճումներ է կատարել, ծաւալուել է ու ընդհանրացել անօրինակ չափերով: Հաղորդակցութեան միջոցները զարգացել են, արագացել ու հեշտացել, անլուսնի ու մատչելի դարձել ամէնքի համար — այնպէս, որ կարծես տարածութիւնը դոյութիւն չունի այլեւ աշխարհի մէջ:

Մեր պոպուլերի համար Երեւանից Ստամբուլ գնալ-գալը մի դործ էր, որին մարդիկ — թերեւս մէկը յիսուն հազարից — պատրաստուում էին տարիներով ու ապա տարիներ շարունակ պատմութիւններ անում այդ հեթաթային ճամբորդութեան մասին: Իսկ այսօր՝ ուկրաինն անցնելը եւ Ամերիկա դնալը կամ ասիական մեծ ցամաքը ծայրից ծայր կտրելն ու մինչեւ Ճափոն հասնելը՝ այնպիսի սովորական բան է դարձել, որ այլեւ ոչ զարմացում է, ոչ իսկ հետաքրքրում մէկին:

Միջազգային շփումը, յարաբերութիւններն ու կապերը — մասնաւորապէս տնտեսական կապերը — հարիւրապատկուել են: Ամենահեռու երկիրներն ու ժողովուրդներն անդամ կապուած են այսօր առեւտրական կապերով, փոխանակում են ապրանք ու հում նիւթ, օդտաղործում ու շահագործում են միմեանց. աշխարհը դառել է այսօր մի հոյակապ շուկայ, ուր մշտական շփման մէջ են ամէն կարգի ու ամէն դոյնի մարդիկ:

Այն դրութիւնը, որը ենթադրաբար պիտի տանէր դէպի ապագայից, իրականացած է արդէն շատ մեծ չափերով — աւելի մեծ չափերով, քան կարող էր երազել սրանից մի-երկու դար առաջ ամենալուստ, ամենաանդուսպ երեւակայութիւնն անդամ: Բայց ազդերի ապագայիցումը չի նկատուում:

Ի հարկէ (ու բարեբախտաբար), ազդերը այսօր շատ աւելի մօտ ճանաչում են իրար, շատ աւելի լաւ հասկանում միմեանց, ուրեմն եւ շատ աւելի հեշտօրէն գտնում են մի ընդհանուր լեզու՝ ընդհանուր դործերը կարգադրելու համար: Կը սիրէի աւելացնել նաեւ — մի քիչ տատանուելով ու որոշ վերապահումներով — շատ աւելի համբերատար ու փափկանկատ են իրար հանդէպ, քան 5-10 սերունդ մեզանից առաջ:

Բայց այս բարեբեր փոփոխութիւնը չի չէզոքացրել ազգային անհատականութիւնները, չի վերացրել կամ թուլացրել ազգային կապերը:

Ահա երեք մեծ ազգ՝ անգլիականը, Ֆրանսականը, գերմանականը: Անժխտելիորէն, սրանք ամէնից աւելի քաղաքակրթուած ազգերն են այսօր, քաղաքակրթութեան ռահվիրաներն ու առաջապահները:

Եթէ քաղաքակրթուելու հետ միասին թուլանալու լինէին ազգային առանձնայատկութիւնները, ապա ուրեմն սրանք պակաս «ազգային» պիտի լինէին, քան աւելի յետամնաց (կամ պակաս առաջադիմած) ազգերը — օրինակ՝ պարսիկները, ռումանացիները, ռուսները: Արդեօք այդպէ՞ս է իրականութեան մէջ. արդեօք անգլիացին պակաս չափով «անգլիացի» է, քան պարսիկը՝ պարսիկ, ռումանացին՝ ռումանացի եւ ռուսը՝ ռուս: Ծիշդ հակառակը չէ՞ արդեօք իրականի մէջ:

Եթէ քաղաքակրթութիւնը տանէր դէպի ապազգայնացում, այսօրուայ գերմանացին պակաս շեշտուած գերմանացի պիտի լինէր, քան էին իր պապերը, — չէ՞ որ նա աւելի քաղաքակրթուած է: Բայց այդպէ՞ս է արդեօք. մի՞թէ գերմանական ազգը պակաս «ազգային» է այսօր, քան էր Միջին դարերում կամ Վերածնունդի շրջանում, — այսինքն՝ մի՞թէ պակաս է արտայայտուած իր ազգային դէմքը, պակաս բարձր է ազգային գիտակցութիւնը... Ծիշդ հակառակը չէ՞ արդեօք:

Եթէ յարատեւ ու սերտ շփումը — քաղաքակրթութեան զարգացման հետ միասին — տանում է անհրաժեշտօրէն դէպի ձուլում, ապա ու-

րեմն Ֆրանսիացիները, գերմանացիներն ու անգլիացիները վաղուց արդէն ձուլուած պիտի լինէին կամ առնուազն վաղուց արդէն կանգնած պիտի լինէին ձուլման ճամբու վրայ, որովհետեւ սրանք՝ ամէնից աւելի քաղաքակրթուած ազգերը լինելով հանդերձ՝ դարեր ի վեր ամենասերտ ու ամէնօրեայ յարաբերութիւնների մէջ են միմեանց հետ: Փարիզից Բերլին, Փարիզից Լոնդոն ու Լոնդոնից Բերլին — մի քանի ժամուայ ճանապարհ է միայն: Օրական հազար մարդիկ՝ ամէն տեսակ գործերով՝ անցնում են սահմանը ու շփում հարեանների հետ: Հազարաւոր ու հազարաւոր գերմանացիներ՝ առեւտրական ու այլ գործերով՝ տարիներով ապրում են Ֆրանսայում ու Անգլիայում, Ֆրանսիացիներ՝ Անգլիայում ու Գերմանիայում, անգլիացիներ՝ Գերմանիայում ու Ֆրանսայում: Բայց արդեօ՞ք գերմանացիները (իրբեւ ազգ, իբրեւ ամբողջութիւն) ապագերմանանում են աստիճանաբար ու Ֆրանսական կաղապարով կաղապարւում եւ կամ Ֆրանսացիները՝ անգլիական կերպարանք առնում:

Բազմաթիւ գերմանացիներ հարկադրուած են գիտնալու եւ դիտեն Ֆրանսերէն, ինչպէս բազմաթիւ Ֆրանսացիներ խօսում են անգլիերէն ու գերմաներէն, բազմաթիւ անգլիացիներ՝ գերմաներէն ու Ֆրանսերէն: Բայց այս հանդամանքը վտանգո՞ւմ է արդեօք ազգային լեզուի գոյութիւնն ու զարգացումը, տանո՞ւմ է արդեօք լե-

զունները դէպի ձուլում: Ֆրանսերէն գիտցող գերմանացին պակա՞ս լաւ գիտէ իր մայրենի գերմաներէնը, պակա՞ս է սիրում իր սեփական լեզուն, պակա՞ս է դնահատում ու իմանում զայն:

Գերմանացիները համարեա իւրացրել են Շէքսպիրը: Բայց մի՞թէ այս պատճառով նրանք մոռացել են Գեօտէն կամ պակաս են սիրում Հաուպտմանը:

Անշուշտ, Շէքսպիրը ունեցել է իր մեծ ու բարեբար ազդեցութիւնը գերման գրականութեան վրայ: Գերմանական երաժշտութիւնը արձաւանդ է դառել ոռուս երաժշտութեան մէջ, ոռուսական թատրոնի վրայ... Այս կարգի օրինակները բաղմաթիւ են եւ բարեբախտաբար աւելի եւս բաղմանալու են քաղաքակրթութեան առաջխաղացման հետ միասին: Ազգերը օգտուում են միմեանցից, փոխանակում են մշակութային արժէքներ — ճիշդ այնպէս, ինչպէս փոխանակում են նութական արժէքներ:

Բայց՝ փոխանակելով, իւրացնում ու ազդայնացնում են օտարը. օտար տարրեր ներմուծելով ոչ միայն չեն քանդում ազգային ուրոյն մշակութիւնը, այլ աւելի եւս հարստացնում, զօրացնում են այն: Պուշկինն ու Իրսէնը — երկուսն էլ ազդուած են Շէքսպիրից, ներշնչուել են ու մասամբ ընդօրինակել Շէքսպիրը: Բայց այսուհանդերձ երկուսն էլ ազգային մեծ բանաստեղծներ են. «Բորիս Գոդոևնովը» նոյնքան ոռուսական է ու «Հել-

հոլանդի մարտիկները» նոյնքան նորվեգիական, որքան անդլիական են Շէքսպիրի «բրոնիկոնները»:

Ի հարկէ, փոխադարձ ազդեցութեան տակ տեղի են ունենում նաեւ ձուլման դէպքեր: Արդէն մի քանի անգամ առիթ եմ ունեցել մատնանիշ անելու այս երեւոյթը եւ հարկ չեմ տեսնում նորից վերագառնալու խնդրին:

Պատմութիւնը հաստատում է, որ ծերացած, թոյլ, ուժասպառ կամ որոշակի դեռ չկազմակերպուած եւ՝ հետեւապէս՝ անկայուն ազգերը յաճախ կորցնում են իրանց դէմքը, ենթարկուելով օտար ազդեցութիւնների, կլանուելով ու ձուլուելով հարեւան ազգութիւնների մէջ: Բայց նոյն պատմութիւնը վկայում է, որ ուժեղներն ու կենսունակները, ժամանակի րնթացքում, աւելի եւս զօրանում են ու ինքնահաստատում:

Այս երկու հակառակ պրոցեսները կատարում են զուգընթացաբար, լրացնում են մէկը միւսին: Պատմական ճշմարտութիւն է, որ պրոֆանսարցիները լուծուեցին Փրանսական ազգի մէջ ու սկիզբ տիացիները՝ անգլիականի մէջ: Բայց ճշմարտութիւն է եւ այն, որ իրլանդացիները չխառնուեցին նոյն անգլիացիների հետ, Բոհեմիայի չեխերը մնացին անջատ՝ գերմանացիներից ու հայերը չթուրքացան:

Իրականութեան հակառակ կը լինէր ասել, թէ պատմութիւնը տանում է մարդկութիւնը բաղ-

մազզայնութիւնից դէպի միազզայնութիւնը եւ թէ քաղաքակրթութիւնը վերացնում է ազգային առանձնայատկութիւնները, ուրեմն եւ ազգային բաժանումները:

18րդ դարի փիլիսոփաներին թերեւս ներելի էր այս սխալը: Բայց կրկնել նոյնը 20րդ դարում՝ կը նշանակէր կոյր լինել երկու աչքերով:

Պէտք չէ միայն շփոթել ազգային առանձնայատկութիւնները այնպիսի նմանութիւնների ու տարբերութիւնների հետ, որոնք չեն բխում ազգութեան էութիւնից, ոչ էլ պայմանաւորում են այն:

Կասկած չկայ, որ այսօրուայ Փրանսացին շատ աւելի «նման» է այսօրուայ գերմանացուն, քան գրենլանդական էսքիմոսը հարաւ-աֆրիկեան հոտտենտոտին եւ այս երկուսը՝ ուուսին: Բայց սա ապացոյց չէ, թէ ուրեմն էսքիմոն ու հոտտենտոտը ազգայնորէն աւելի լրիւ են արտայայտուած, կազմում են աւելի կատարեալ ազգային տիպեր, քան գերմանացին, Փրանսացին կամ ոուսը, — ապացոյց չէ, որովհետեւ այն դժերը, որ նրմանեցնում են Փրանսացիին գերմանացուն, ազգային չեն, այլ հանուր-քաղաքակրթական, ինչպէս եւ այն դժերը, որ տարբերում են էսքիմոսին հոտտենտոտից, ազգային չեն, այլ պարզ ցեղային կամ պարզ կենցաղային:

Ազգային հակումները աննախընթաց թափով հրապարակ եկան 19դր դարի սկիզբներից: Մասնաւորապէս շեշտուեց ազգութիւնների բուռն տնչը՝ քաղաքականապէս ազատագրուելու եւ ազգային անջատ պետութիւններ կազմելու: Ազգային դիտակցութիւնն ու ազգային պահանջները դարձան քաղաքական մի նոր, շատ կարեւոր գործօն եւ իրանց դրոշմը դրին նորագոյն պատմութեան վրայ:

Բալկանեան թերակղզու ազգութիւնները՝ յոյները, ռումանացիները, սերբերը, բուլղարները, որոնք դարերով տառապած էին օտար պետութեան լուծի տակ, ազատագրուեցին, անջատուեցին օսմանեան կայսրութիւնից: Բելգիան ապրստամբեց Հոլլանդիայի դէմ ու առանձին պետութիւն կազմեց: Իտալական ազգը ազատագրուեց Հաբսբուրգների տիրապետութիւնից, Նորվեգիան բաժանուեց Շուէդից: Լեհաստանը արիւնահեղ փորձեր արաւ թօթափելու իր վրայից ռուսական լուծը, Հունգարիան՝ աւստրիականը, Իրլանդան՝ անգլիականը:

Միւս կողմից՝ Իտալիան ու Գերմանիան, որ անցեալներում բաժանուած էին բազմաթիւ, իրար հետ չարունակ պայքարող մանր-մունր տէրութիւնների, համախմբուեցին, միացան եւ համազգային հզօր պետութիւններ կազմեցին:

Ազգային շարժումներ էին սրանք, ազգերի գոյութեան ու ինքնագիտակցութեան պերճախօս վկայութիւններ: Պետականօրէն դարերով կապուած տարբեր ազգերը ձգտում էին բաժանուել իրարից, իսկ նոյն ազգի պատկանող անջատ հատուածները՝ խմբուել ի մի, ամբողջացած ազգային պետութիւններ կազմել:

Նոյն երեւոյթը աւելի եւս ուժղնապէս արտայայտուեց մեծ պատերազմի ընթացքում եւ նրանից անմիջապէս յետոյ՝ խաղաղութիւնը վերահաստատելու շրջանում, երբ հիմնովին վերաքննութեան առնուեց Միջին Եւրոպայի ու Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական քարտէզը: Բազմազգեայ մեծ կայսրութիւնները՝ Ռուսաստան, Աւստրո-Հունգարիա ու Թիւրքիա կազմալուծուեցին, ծնունդ տուին նոր պետութիւնների, հիմնուած գլխաւորապէս ազգային բաժանումների վերայ: Կազմուեցին Ֆինլանդա, Էստոնիա, Լեթոնիա (լատիշների պետութիւն), Լիթւանիա, Լեհաստան, Ուկրայնա, Վրաստան, Հայաստան, Արբերջան, Վոլգայի ու Միջին Ասիայի մահմեդական պետութիւնները. սուպ՝ Չեխո-Սլովակիա, Հունգարիա, Եուկո-Սլաւիա, Ալբանիա, Իրաք (Միջագետք), Իրլանդան բաժանուեց Անգլիայից, Իսլանդան՝ Դանմարքից...

Դարձեալ՝ ազգութիւնների ու ազգային հակումների աննախընթաց, ապշեցուցիչ յաղթանակըն էր սա:

Սոյն պատմական շրջանում (18րդ դարի վերջերից) զօրացաւ ու քաղաքակիրթ ժողովուրդների կեանքի մէջ գերիշխող տեղ բռնեց հին աշխարհի «երրորդ դասակարգ» — բուրժուազիան:

Այս հանդամանքը, ժամանակագրական այս զուգահիսութիւնը առիթ է տուել մտածելու, թէ ազգայնութիւնը — ազգային ինքնագիտակցութիւնն ու այդային պայքարը — բուրժուազիայի դասակարգային արտայայտութիւններից մէկն է, նրա ստեղծագործութիւնն ու զէնքը՝ ընդդէմ միջազգային պրոլետարիատի:

Պարզ թիւրիմացութիւն է կամ գիտակցական կեղծիք՝ երեւոյթների այսպիսի մեկնութիւնը:

Ազգութիւնն ու դասակարգը էապէս տարբեր երեւոյթներ են, միանգամայն անկախ մէկը միւսից: Ազգութիւնը ապադասակարգային է (ինչպէս եւ դասակարգը՝ ապազգային) — վեր է կամ դուրս դասակարգից: Կապիտալն ու նրա տէրը — բուրժուազիան — առնուապն նոյնքան միջազգային եւ, որքան եւ հսկառակ բանակը՝ պրոլետարիատն ու աշխատաւորութիւնը առհասարակ:

Շատ մեծ պատիւ արած կը լինէինք բուրժուազիայի, եթէ նրա դասակարգային հնարագիտութեանը վերադրէինք ազգային գիտակցութիւնը եւ սրա առարկայական հիմքը՝ ազգային արժէքների գոյութիւնը: Այդը հաւաքական ստեղծագործութիւն է, որի մէջ ունեն իրանց բաժինը ազգ կազմող ժողովուրդի բոլոր խաւերը: Եւ եթէ

կայ մի տարր, որը առանձնապէս աշխատած է ազգային անհատականութիւնը հաստատելու, ամէնից աւելի ստեղծագործում է ու սնուցանում ազգային արժէքներ, ամէնից աւելի վառ պահում է ազգային իդէալները — դա ոչ թէ ազգի բուրժուազիան է, այլ նրա ապադասակարգային մըտաւորականութիւնը:

Անհերքելի է, որ բուրժուազիան շահագործել է (ու ապագայում էլ կարող է շահագործել) իր դասակարգային նպատակների համար ազգային բաժանումները, ազգային հակառակութիւններն ու հակամարտութիւնները:

Բայց չէ՞ որ նոյն բուրժուազիան, նոյն դասակարգային նպատակների համար, շահագործել է նաեւ գիտութիւնը, տեքնիքան, արուեստը, մամուլն ու գրագիտութիւնը: Այս այսպէս լինելով, իրարեւի՞ է ասել, թէ ուրեմն գիտութիւնն ու արուեստը, մամուլն ու գրականութիւնը՝ բուրժուական հնարագիտութիւններ են, բուրժուազիայի դասակարգային արտայայտութիւնները ու յատկապէս նրա դասակարգային զէնքը: Չէ՞ որ նոյն զէնքը նոյնքան բանուկ ու նոյնքան զօրեղ է նաեւ պրոլետարիատի ձեռին: Մեր օրերում ուսւ բարձեւիկների օրինակը ցոյց է տալիս, թէ ի՞նչ մեծ չափերով կարող է շահագործել մարտնչող պրոլետարական կուսակցութիւնը մամուլի, գրականութեան ու արուեստի ուժը:

Գիտութիւնը ինքնրատինքեան ոչ մի առըն-

չութիւն չունի դասակարգային բաժանումների հետ: Տարբեր բան է, թէ այս կամ այն գիտնականը կարող է բուրժուական հակումներ ունենալ եւ այս կամ այն վարդապետութիւնը (մասնաւորապէս հասարակագիտութեան մէջ) կարող է գունակորուած լինել դասակարգային միտումներով ու յատուկ նպատակ ունենալ՝ արգարացնելու, ամրապնդելու, յաւերժացնելու այս կամ այն հասարակական կարգերը: Բայց սա գիտութեան յատկութիւնը չէ, այլ միայն գործադրութեան:

Գիտութիւնը մի չէզոք զէնք է, որ հաւասարապէս կարող է զարնել ե՛ւ աջ, ե՛ւ ձախ — նայելով թէ ում ձեռքն է գտնուում:

Նոյնը եւ ազգը:

Ազգային բաժանումները կարող է շահագործել (ու շահագործում է) ոչ միայն բուրժուազիան, այլ եւ աշխատակորութիւնը:

Եթէ Բապոււմ հայ բուրժուազիան շահագործում էր հայ-թաթարական հակառակութիւնը, կաշկանդելով հայ բանուորութեան գործօն մասնակցութիւնը կապիտալի տիրապետութեան դէմ ուղղուած պայքարի մէջ — չէ՞ որ վրաց սոցիալ-դեմոկրատիան իր հերթին շահագործում էր մեծապէս այն հանգամանքը, որ վրաստանի մանր ու խոշոր բուրժուազիան կազմուած էր ոյխակորապէս հայերից, իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը շահագործում էր այն հանգամանքը, որ Հայաստանում հողատիրութիւնը գտնուում էր

գլխաւորապէս թուրք ազնուականութեան ձեռին:

Եթէ Բազում հայ-թաթարական հակառակութիւնը՝ բաժանելով բանուորական բանակը ազգային հատուածների՝ հեշտացնում էր նաև թարգիւնարերողների պայքարը պրոլետարիատի յարձակումների դէմ — միևս կողմից ու դրան հակառակ, հայ-վրացական հակամարտութիւնը Վրաստանում ու հայ-թուրքական հակամարտութիւնը Հայաստանում՝ աւելացնելով դասակարգային հակամարտութեան վրայ նաև ազգայինը՝ հեշտացնում էր բանուորութեան եւ զիւղացիութեան յարձակումը գործարանատէրների, վաճառականների ու հողատէրների դէմ:

Քողարկել դասակարգային պայքարը ազգային ինքնապաշտպանութեան անունով կամ դէթ գունաւորել այն ազգային գոյներով — սա մի գործեւակերպ է, կռուի մի ձեւ, որ յատուկ է ոչ միայն բուրժուալիային, այլև պրոլետարիատին: Ռուս բոլշեւիկները վարպետօրէն շահագործեցին Միջին ու Առաջաւոր Ասիայի ժողովուրդների ազգային ու կրօնական գիտակցութիւնը, ազգային ու կրօնական կապերը կապիտալիստական Անդլիայի դէմ դժուարութիւններ յարուցանելու համար:

Ազգութիւնը՝ ինքնըստինքեան՝ ապադասակարգային է, համաժողովրդական:

Եթէ ազգային գիտակցութիւնը ուժգնօրէն հրապարակ եկաւ ու ազգային ձգտումները ամե-

նամեծ նուաճումներ արին յատկապէս նորագոյն ժամանակներում՝ Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնից յետոյ, 19րդ ու 20րդ դարերում, բուրժուազիայի դերիչխանութեան շրջանում, — դրա պատճառը այն չէ, որ բուրժուազիան իբրեւ դասակարգ աւելի «ազգայնական» է, քան որեւէ ուրիշ դասակարգ (անցեալում ազնուականութիւնն ու հողեւորականութիւնը, ներկայում պրոլետարիատը) կամ առանձնապէս շահագործուած է ազգային բաժանումներով ու ինքն է ներշնչել զանդուածներին այդ բաժանումների գիտակցութիւնը. ոչ, պատճառն ուրիշ է:

Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը, որ ազատեց քաղաքակիրթ մարդկութիւնը աւատական կարգերի մնացնորդներից, տոհմային ազնուականութեան տիրապետութիւնից ու կաղմակերպեց այսօրուայ բուրժուազիան, — նոյն այդ յեղափոխութիւնը հիմք դրեց նաև ուրիշ կարգի ազատագրումների: Մեծ Յեղափոխութեան անմիջական հետեւանքներից մէկն էր միայն, մէկը հերթական նուաճումներից, առաջին կայանը երկար ճամբու վրայ, բայց ոչ նրա վերջին նպատակը ու իդէոլոգիայի բովանդակութիւնը:

Իդէոլոգիան շատ աւելի հեռուն էր գնում. ազատել՝ յանուն արդարութեան, մարդ-էակր ու մարդկային հասարակութիւնները ամէն տեսակ կապանքներից, իրաւազրկութիւններից, ճնշումներից ու բռնութիւններից, հաստատել եղբայ-

բութիւն ու հաւասարութիւն — ահա՛ թէ ինչ էր ուսուցանում Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը: Իրաւունքների գիտակցութիւն եւ անողոք պայքար իրաւունքների համար — ահա այն մակարդը, որով մակարդուեց մարդկային հոգին նորագոյն պատմութեան շէմքին վրայ:

Մէկ անգամ սկսուած պայքարը չէր կարող սահմանափակուել կանխորոշուած շրջանակի մէջ, անհրաժեշտօրէն պիտի ունենար իր տրամաբանական զարգացումը, — նոյնիսկ եթէ նրա հեղինակները նախատեսած չլինէին թէ մինչեւ ո՛ւր է տանելու այն:

Ինչո՞ւ արքայական տներն ու տոհմային ազնուականութիւնը — մի բուռ մարդիկ, մի շնչին փոքրամասնութիւն — պիտի տիրեն աշխարհին ու բռնանան ժողովուրդների վրայ, թելադրեն իրանց կամքը, ծծեն մարդկութեան արիւն-քրտինքը, պատերազմեն երբ կամենան, դաշնակցեն ում հետ կամենան, ասեն՝ «պետութիւնը — ես եմ» եւ իրօք ծախեն ու զնեն, իրար նուիրեն ու իրարից ժառանգեն դիւղեր ու քաղաքներ: Ո՞վ են թագաւորներն ու ազնուականները, որ այդպիսի իշխանութիւն ունենան եւ ինչո՞ւ համար մենք — ես ու դու — պիտի ենթարկուենք նրանց քմահաճութիւններին:

Դժուար էր այդ հարցը դնել, դժուար էր գլխի ընկնել, թէ այդպիսի հարց էլ կարող է դրուել, — դժուար էր, որովհետեւ կային fe-

ticheներ, որոնք դարերով կաշկանդել էին մարդու միտքը ու կապել լեզուն:

Բայց երբ հարցը դրուեց, պատասխանն էլ եկաւ ինքն իրան: Այդ այդպէս է, որովհետեւ մենք — ես ու դու — թոյլ ենք տալիս այդ. որովհետեւ մենք — ես ու դու — գիտակցութիւն չունենք մեր իրաւունքների, կամք չունենք պայքարելու, կազմակերպուած չենք պայքարի համար: Ուրեմն...

Մնացածը պարզ էր:

Ու այսօր, մէկ ու կէս դեռ չանցած, քաղաքակիրթ մարդկութեան մէջ չկան այլեւս ոչ ինքնակալ թագաւորներ, ոչ իշխող ազնուականութիւն:

Բայց առաջին «ինչու»ին անխուսափելիօրէն պիտի հետեւէին եւ ուրիշ «ինչու»ներ:

Ինչո՞ւ հողի կամ գործարանի սեփականատէրը առանց աշխատանք թափելու պիտի իւրացնի աշխատաւոր մարդու վաստակի մի մասը. կամ եթէ մասնակից է աշխատանքին, ինչո՞ւ պիտի վարձատրուի անհամապատասխան մեծ չափերով: Ինչի՞ վրայ է հիմնուած սեփականատիրութեան իրաւունքը եւ ինչո՞ւ աշխատաւոր մարդը պիտի ընդունի այդ իրաւունքի անձեռնմխելիութիւնը: Ինչո՞ւ փոքրաթիւ սեփականատէրների ներկայացուցիչները (կամ նրանց վարձկանները) պիտի նստեն պարլամենտներում եւ յօրինեն օրէնքներ, որոնց ակներեւ նպատակն է՝ ապահովել փոքրա-

մասնութեան արտօնեալ դրութիւնը ու ամրացնել աշխատաւոր մեծամասնութեան կապանքները: Ինչո՞ւ օրէնսդրողը չպիտի լինենք մենք ինքներս — ես ու դու:

Պատասխանը նոյնն է. որովհետեւ մենք — ես ու դու — թոյլ ենք տալիս այդ... եւլն.:

Գուցէ դարձեալ հարկաւոր լինի մէկ ու կէս դար՝ նոր կարգեր հաստատելու համար, — այդ ես չգիտեմ: Բայց հարցը դրուած է արդէն ու լուծումը՝ կանխորոշուած:

Հետեւում են ուրիշ «ինչու»ներ (զայթակղեցուցիչ հարցերի կծիկը, որ մէկ անգամ սկսել է քանդուել, այնքա՞ն ծայրեր ունի...):

Սրանից հարիւր տարի առաջ յոյները հարց տուին իրանց. թուրքերը ինչո՞ւ պիտի իշխեն մեր երկրի վրայ, ինչո՞ւ պիտի հպատակեցնեն մեզ իրանց օրէնքներին (կամ իրանց տնօրէնութեան), ինչո՞ւ մենք չպիտի ունենանք մեր սեփական պետութիւնը, մեր օրէնքը, դատարանը, զօրքն ու ոստիկանութիւնը:

Այս «ինչու»ն նոյնքան օրինական էր, որքան եւ նախորդները, սա եւս ընդհանուր ազատագրական շարժման արտայայտութիւններից մէկն էր: Եթէ հարց էր դրուում, թէ ինչո՞ւ մի դասակարգ պիտի իշխի մի ուրիշ դասակարգի վրայ, բնական էր ու անխուսափելի, որ հարց դրուէր նաեւ, թէ ինչո՞ւ մի ազգ պիտի իշխէ մի ուրիշ ազգի վրայ:

Զէ՞ որ բոլոր ֆետիշները կասկածի տակ էին առնուած, սկսուել էր հին արժէքների ընդհանուր եւ արմատական վերադնահատման շրջան, արթնացել էր ու աննախընթաց թափով հրապարակ եկել իրաւունքի գիտակցութիւնը: Այս արթնացող գիտակցութեան արտայայտութիւններից մէկն էլ ազգային գիտակցութիւնն էր. ազգերը գլխի էին ընկնում, որ իրանք եւս ունեն ինչ որ իրաւունքներ, կարիքներ ու պահանջներ, որ բռնադատուած են...

Գիտակցութիւնից մինչեւ պայքարը՝ մի քայլ էր միայն:

Թերեւս առարկութիւն լինի, թէ յունական շարժումները 19րդ դարի առաջին քառորդում՝ ազգային բնոյթ չունէին, թէ յոյները ապստամբեցին ոչ թէ օտար տիրապետութեան, այլ պարզապէս մի բռնակալ ռեժիմի դէմ, անկախ նրա ազգային հանգամանքից: Բայց ինչո՞ւ նոյն բռնակալ ռեժիմի դէմ, չապստամբեցին Ռումելիայի ու Անատոլիայի թուրքերը, այլ ապստամբեցին յատկապէս այլազգիները՝ յոյները, ռումանացիները, սերբերն ու բուլղարները: Ինչո՞ւ ռուսական բռնակալ ռեժիմի դէմ ապստամբեցին լեհերը ու չապստամբեցին իրանք ռուսները (խօսքս 19րդ դարի մասին է):

Սխալ կը լինէր ասել, թէ ազգային դրօշակ կրող այս շարժումները բացարձակապէս ու միայն ազգային էին, առանց կողմնակի հանգա-

մանքների ու շարժումներին նպաստող ուրիշ, ոչ-ազգային պարագաների: Բայց աւելի եւս մեծ սխալ կը լինէր չտեսնել, որ հիմնական շարժառիթն ու վճռող մոմենտը՝ ազգայնօրէն ազատագրուելու պահանջն է եղել:

Սուլթանների ու ցարերի ռեժիմը բռնակալական է եղել ընդհանրապէս, սրանց հպատակները իրաւազուրկ են եղել առհասարակ: Բայց այդ ընդհանուր բռնակալութեան ու իրաւազրկութեան շրջանակի մէջ՝ եղել են նաեւ բռնութիւններ ու իրաւազրկութիւններ, որ ուղղուած են եղել յատկապէս ազգութիւնների դէմ: Եւ ահա այս կարգի իրաւազրկութիւններից ազատագրուելու համար է, որ պայքարել են (ու պայքարում են) հպատակ ազգերը: Անհերքելի է, որ սեփական պետութիւն կազմելուց յետոյ էլ յոյն ժողովուրդը մնաց ենթակայ բազմազան բռնութիւնների, — մի բան, որ անբաժանելի է պետական ռեժիմից առհասարակ ու վատ ռեժիմից՝ մասնաւորապէս: Բայց ազգայնօրէն նա ազատագրուած էր, որովհետեւ պետութիւնը այլեւս հարկադրուած կամ շահագրգռուած չէր կապանքներ դնելու նրա ազգային ձգտումների ու արտայայտութիւնների վրայ. իբրեւ ազգ՝ նա հպատակ չէր այլեւս, այլ ինքնիշխան:

Հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել այս հանգամանքի վրայ: Կան ազգային պահանջներ, որոնք իրական ու լրիւ բաւարարութիւն կարող

են դտնել միայն ազգային պետութեանց մէջ, իսկ սրանից դուրս՝ անխուսափելիօրէն կաշկանդուած պիտի լինեն կամ սահմանափակուած: Անխուսափելիօրէն ու անկախ պետական ռեժիմից, ամէնից ազատամիտ ու բարեացակամ ռեժիմն անգամ չի կարող լրիւ բաւարարութիւն տալ բոլոր ազգային պահանջներին, եթէ ինքը ազգը իշխող չէ պետութեան մէջ:

Թողնենք յոյներին, վերցնենք մի ուրիշ օրինակ — Իրլանդան: Անգլիական ռեժիմը նման չէր թուրքականին: Այն բռնութիւնները, որոնք զոյութիւն ունէին Յունաստանում սուլթանական տիրապետութեան տակ, անծանօթ էին իրլանդացիին: Անգլիական կառավարութիւնը չէր կոտորում սրանց, պարբերաբար չէր աւերում երկիրը, յաւելեալ տուրքեր չէր դնում, դատարանի առջեւ չէր տարբերում իրլանդացուն անգլիացիից... Բայց եւ այնպէս, իրլանդացիները ըմբոստացան անգլիական տիրապետութեան դէմ: Ինչո՞ւ անգլիական լորդերն ու անգլիական համայնքների ընտրեալները օրէնքներ պիտի յօրինեն Իրլանդայի համար, ինչո՞ւ իրլանդացիք իրանք չպիտի օրէնսդրեն ու կառավարեն իրանց երկիրը:

Մի օրինակ եւս, դարձեալ տարբեր բնոյթ ունեցող, — բելգիական Ֆլամանդների օրինակը: Սրանք ասում են. ինչո՞ւ Գենտի համալսարանում (որ իրանց մայրաքաղաքի համալսարանն է) պի-

տի տիրապետի Ֆրանսերէն լեզուն: Ինչո՞ւ Յը-
լանդերիայի համալսարանական երիտասարդու-
թիւնը պիտի սնուի օտար լեզուով, ինչո՞ւ Ի-
րանք՝ իրանց ծախքերով ու ի վնաս իրանց լեզ-
ուի՝ մի աւելորդ գէնք պիտի տան Ֆրանսերէնի
նուաճողական ձգտումներին... Տասը տարի ա-
ռաջ նոյն հարցը դրուած էր նաեւ բանակի վե-
րաբերմամբ. ինչո՞ւ Ֆլաման զինուորը հարկա-
դրուած պիտի լինի դիմել իր սպային ու նշանից
հրաման ստանալ Ֆրանսերէն եւ ո՛չ իր սեփական
լեզուով:

Դիտմամբ ընտրուած եմ այնպիսի օրինակներ,
որոնք շատ տարբերուած են իրարից՝ ազգային
դատը խստացնող կամ մեղմացնող կողմնակի
հանդամանքներով:

Յոյների դրութիւնը օսմանեան լուծի տակ
քնաւ նոյնը չէր, ինչ որ իրլանդացիների դրու-
թիւնը Մեծն Բրիտանիայի Միացեալ Թագաւո-
րութեան մէջ ու մանաւանդ՝ Ֆլամանդների դրու-
թիւնը Բելգիայում: Յոյները ենթարկուած էին
մի բարբարոս ռեժիմի, ուր ազգային իրաւազրկ-
ուութիւնների վրայ աւելանում էին ամէն տեսակ
քաղաքական ու քաղաքացիական իրաւազրկու-
թիւններ: Անգլիական ռեժիմը Իրլանդայում —
քաղաքակիրթ պետութեան ռեժիմ էր, որի տակ
այլազգի իրլանդացիները վայելում էին ազգային
ազատութիւններ այնչափ, որչափ դա առհասա-
րակ հնարաւոր է մի օտար պետութեան մէջ: Ինչ

վերաբերում է Ֆլամանդներին, սրանց մասին չի
էլ կարելի ասել, թէ հպատակ են օտար պետու-
թեան, որովհետեւ Ֆլամանդները՝ վալլոնների
հետ միասին ու հաւասար՝ տէր են Բելգիայի.
միայն լեզուի խնդիրն է, որ տալիս է որոշ առա-
ւելութիւններ վալլոններին եւ միայն այս խնդրի
չուրջն է, որ կատարուած է ազգային պայքարը:

Տարբեր են պայմանները: Բայց կայ մի հիմ-
նական կէտ, որ նոյնն էր թէ՛ յոյների, թէ՛ իր-
լանդացիների եւ թէ՛ Ֆլամանդների համար —
այն, որ երեքն էլ չէին բաւարարուած, գրկուած
էին ազգայնօրէն եւ երեքն էլ ձգտում էին հաս-
տատել իրանց ազգային անհատականութիւնը:

Անձանօթ չեն ինձ այն ոչ-ազգային (զլիսա-
ւորապէս՝ տնտեսական բնոյթ ունեցող) շարժա-
ռիթները, որոնք մեծապէս նպաստել են ազգային
պայքարների ծաւալման: Բայց սրանք անզօր են
բացատրելու երեւոյթի հուժիւնը, նրա միանդա-
մայն ուրոյն բնոյթը:

Յամենայն դէպս ու ո՛րքան էլ զերադնահա-
տելու լինենք տնտեսական շարժառիթների նչա-
նակութիւնը, դարձեալ չպիտի կարողանանք վե-
րագրել ազգային պայքարը յատկապէս բուր-
ժուազիայի դասակարգային դաւերին (եթէ ազ-
գային շարժումների հիմքը իրօք տնտեսական կա-
րիքն է կամ շահը, ապա ուրեմն այդ կարիքն ու
շահը ընդհանուր են ամբողջ ազգին եւ ո՛չ միայն
բուրժուազիային):

Ասե՛լ՝ թէ Բաղկանեան ազգերը ըմբոստացան թուրքերի դէմ, թէ հրեայ սիոնիստները ձգտում են մի ազգային տուն հիմնել Պաղեստինի մէջ, թէ հայերը անկախ յայտարարեցին իրանց 1918 թ. կամ Ֆլամանդները պահանջում են աքսորել Ֆլորանսական լեզուն Գենտի համալսարանից, որովհետեւ ա՛յս էր պահանջում ամենակարող բուրժուազիայի դասակարգային շահերը ու ա՛յս էր կամեցել նա, — այսպէս ասել կը նշանակէր բացասել, խեղաթիւրել կամ անդիտակցել փաստերը, չտեսնել կամ չկամենալ տեսնել իրականութիւնը:

Բուրժուազիան ինքնըստինքեան ու իբրեւ դասակարգ՝ պէտք չունի շարժման մէջ դնելու ազգերը, ազգային ինքնահաստատման իրաւունքներ պահանջելու: Նոյնիսկ կարելի է ասել, որ ազգային բնազդը շատ թուլացած է բուրժուազիայի մէջ, մանաւանդ նրա վերին խաւերում: Զտուած, բիւրեղացած բուրժուազիան, դասակարգի éliteն ու ղեկավարը (խոշորագոյն կապիտալների տէրերը կազմում են այսօր մի միջազգային կամ ապագային ընտանիք, — ճիշդ այնպէս, ինչպէս անցեալներում կազմում էին այդպիսի մի ընտանիք վեհապետական տները: Բարձր, տիրող բուրժուազիան այսօր այլասերուած է ազգայնօրէն, ինչպէս անցեալներում այլասերուած էր բարձր ազնուականութիւնը: Եւ եթէ՛ որոշ պայմանների մէջ՝ բուրժուազիան այնու ամենայնիւ հարկադրուած է լինում յենուելու ազգային գիտակցութեան

վրայ, կոչ անելու ազգասիրութեան ու հայրենասիրութեան, — նա քաղաքականութիւն է վարում, կեղծում է խոշոր չափերով (ինչպէս կեղծում էին անցեալում թագաւորները):

Եթէ իբրեւ օրինակ վերցնելու լինենք մեր սեփական իրականութիւնը ու վերլուծենք մեր ամենամօտ անցեալը, դառնութիւնով պիտի արձանաչենք, թէ ո՛րքան չնչին է եղել մեր այսպէս կոչուած «բուրժուազիա»յի մասնակցութիւնը հայ ազատագրական շարժման մէջ:

Յարական ու սուլթանական ռեժիմի տակ մեր «բուրժուաները» մի հոգս են ունեցել միայն. յարմարուել ըստ ամենայնի եղած կարգերին ու մթթութեան մէջ, խոնարհաբար, սուսիկ-բուսիկ ակնթացնել իրանց կարողութիւնները:

Պատերազմի առաջին շրջանում, կամաւորական խմբեր կազմելու ժամանակ, նրանք ոչ միայն ինայեցին իրանց զաւակների թանկագին արիւնը եւ նոյնիսկ զինուորական ծառայութեան պարտադիրներին — ամէն տեսակ ապօրինի ճանապարհներով, կաշառքով ու կեղծիքներով — պաշտօնների դրին խորը թիկունքում կամ արտասահման փախցրին, այլեւ սոսկ զրամական զոհաբերութիւնների հանդէպ ցոյց տուին ծայրայեղ ամօթայի դժուծութիւն: Իսկ յեղափոխութեան ու անկախ պետութիւններ կազմելու շրջանում՝ զգուշաբար մնացին շարժումներից դուրս, աշխատանքից հեռու, չէզոք ու սպասողական,

մտահոգուած մի մտքով միայն — սեփական կեանքն ու դոյքը փրկելու մտքով (զիտեմ փայլուն բացառութիւններ, բայց սրանք չեն հերքում, այլ աւելի եւս ընդգծում են ընդհանուր երեւոյթը) :

Ճիշդ է, եւրոպական բուրժուազիան ա՛յլ կերպ վարուեց Մեծ պատերազմի ընթացքում, չբաժանեց իրան ժողովրդական զանդուածներէց, սրանց հետ միասին կռուեց ու նահատակուեց :

Բայց մէկ որ՝ Եւրոպայում բուրժուան մասնակցեց պատերազմին ոչ իբրեւ դասակարգ, այլ իբրեւ սոսկ քաղաքացի, միւս քաղաքացիների հետ անխտիր ու հաւասար եւ նրա հայրենասիրական ոգեւորութիւնը աւելի բարձր չէր, քան օրինակ պրուստարինը :

Երկրորդ՝ Մեծ պատերազմը ազգային պայքար չէր իր էութեամբ: Եթէ մի շարք ազգեր ազատագրուեցին ու սեփական պետութիւններ կազմեցին, դա պարզապէս պատերազմի հետեւանքն էր: Պատերազմի իսկական պատճառը՝ տնտեսական մրցումն էր մեծ պետութիւնների միջեւ եւ այստեղ անդլիական, գերմանական կամ Փրանսական բուրժուազիաները իրական ու մեծ շահեր ունէին պաշտպանելու (կամ հակառակորդից խլելու): Այլ էր մեր ունեւորների դրութիւնը, քանի որ հայերի մասնակցութիւնը պատերազմի մէջ ունէր մի նպատակ միայն՝ ազատել

Քիւրքահայ վիլայէթները օսմանեան տիրապետութիւնից :

Պէտք է շփոթել միջպետական ընդհարումները ազգային պայքարի հետ, — սրանք էապէս տարբեր բաներ են, թէեւ փաստօրէն կարող են ծածկել մէկը միւսին: Եւ եթէ ժամանակակից պատերազմների մէջ խոշոր դեր է կատարում անկոպական բուրժուազիայի անյազութիւնը, նոյնը չի կարելի ասել ազգային շարժումների վերաբերմամբ :

Բուրժուազիան չէ, որ պայքարում է ազգային իրաւունքների համար, այլ ժողովուրդը: Կապիտալիզմը չէր, որ հերթի դրեց ազգային մեծ պլանքային, այլ դեմոկրատիզմը, ժողովրդավարութիւնը, եւ որքան աւելի լսելի դառնայ ժողովուրդի, դեմոսի ձայնը, որքան աւելի հաստատունն ու ամրանան իսկական դեմոկրատական կարգերը, այնքան աւելի բարձր պիտի հնչեն ազգային պահանջները :

Սրանով (եւ ոչ բուրժուազիայի դաւերով) պէտք է բացատրել այն երեւոյթը, որ ազգերն արթնացան, ինքնազիտակցութիւն ձեռք բերին ու իրանց իրաւունքները պահանջեցին յատկապէս նորագոյն պատմութեան շրջանում, Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնից յետոյ :

Աստեղ ի դէպ կը լինէր գնահատութեան առնել ազգային դաւանանքը մասնաւորապէս սոցիալիստական վարդապետութեան տեսակէտից: Պընդիրը շատ կարեւոր է, որովհետեւ տեղի է տուել (ու մասամբ շարունակում է դեռ տալ) խոշոր թիւրիմացութիւնների, մանաւանդ մեր իրականութեան մէջ, ուր ա՛յնքան պակաս է գիտակցութիւնը ու ա՛յնքան զօրեղ՝ չմարսուած ֆորմիւլաների հմայքը: Կ՛ուզենայի մի քիչ երկար կանգ առնել այս խնդրի վրայ: Բայց յօդուածիս շրջանակը թոյլ չի տալիս այդ ու ապա՝ իմ կարողութիւնից վեր կը լինէր այդպիսի մի աշխատանք: Պիտի բաւականանամ մի քանի խօսքով միայն:

Սոցիալիզմը հակառակ է ազգութեան, — ահա մի խօսք, որ յաճախ կը լսէք նոյնիսկ լաւ դրագէտ, ուսում առած ու ընդհանուր առմամբ՝ խելահաս մարդկանցից:

Իրան «ազգայնական» համարողը խեթ աչքով է նայում սոցիալիստի վրայ. սոցիալիստ ես — ուրեմն թշնամի ես ազգութեան, ապազգայնացման առաքեալ ես ու գինուոր:

Փոխադարձաբար՝ իրան «սոցիալիստ» համարողը խեթ աչքով է նայում ազգայնականի վրայ. ազգայնական ես — ուրեմն բուրժուա ես,

Թշնամի աշխատաւորութեան ու աշխատաւորական դատին:

Ի՞նչ ազգութիւն սոցիալիստի համար ու ի՞նչ սոցիալիզմ ազգայնականի համար:

Զէ՞ որ սոցիալիզմը ձգտում է «հաւասարութեան», պահանջում է, որ բոլոր մարդիկ «հաւասար» լինեն, — այսինքն՝ ապրեն հանրակացարաններում, ուտեն ընդհանուր կաթսայից միեւնոյն ապուրը, հագնեն միազոյն ու միաձեւ ըզզեստներ, ունենան ընդհանուր կիներ ու ընդհանուր զաւակներ, մտածեն ու զգան միատեսակ, մի խելքի ու մի հաւատի լինեն, սիրեն ու չսիրեն մի խելքի ու մի հաւատի լինեն, սիրեն ու չսիրեն նոյն առարկաները, զուարճանան՝ երբ հնչէ զուարճանալու դանգը ու աչքերը փակեն՝ երբ լսեն քնելու նշանը... Այս հանրակացարանային հասարակութեան մէջ այլեւս ի՞նչպէս ապրեն ու զարգանան ազգութիւնները՝ իրանց բազմազան գունաւորումներով, ուրոյն ճաշակներով ու տարբեր հակումներով: Էլ ի՞նչ հաւասարութիւն, եթէ մէկը անդլիերէն պիտի խօսի, միւսը՝ պարսկերէն. մէկը՝ սինակով պիտի դնայ աղօթելու, միւսը՝ մզկիթ, իսկ երրորդը՝ ոչ մի տեղ չաղօթի. մէկը «հորովել» երգի, միւսը «Վայնկա-տանկա». մէկը փլաֆ ու բողբոջ սիրի, միւսը մակարոնի կամ ոռզրիֆ. մէկը «ուղունդարա» պարի, միւսը՝ «չարդաչ» կամ «հարաներա»...

Մի քիչ քաշուում եմ հաւաստիացնելու իմ ընթերցողին, թէ այս տափակ ծաղրանկարը — սո-

ցիալիզմ չէ, թէ սոցիալիզմը չի ծրագրում ու չի պահանջում այդպիսի «հաւասարութիւն», թէ հաւասարութիւնը «միակերպութիւն» չէ, թէ սոցիալիզմի իդէալը՝ մեղուային կամ մրջիւնային հանրութիւն չէ, այլ մարդ-էակների լաւագոյն կենակցութիւն՝ մարդկայնօրէն կազմուած ընկերութիւնների մէջ:

Ուզում եմ յուսալ, թէ իմ ընթերցողը կարիք չունի այդպիսի հաւաստիացումների: Բայց թերեւս աւելորդ չլինի ասել մի ուրիշ բան, — այն, որ դասակարգային պայքարը — սոցիալիզմի այսօրուայ հերթական ու գլխաւոր անելիքը — չի սպառում սոցիալիստական վարդապետութեան ամբողջ իդէոլոգիան:

Սահմանափակ ու գոհնահիկ հասկացողութիւն ունեն սոցիալիզմի մասին նրանք, որոնք կարծում են, թէ նրա միակ նպատակն է՝ ազատել ընչազուրկ աշխատաւորութիւնը կապիտալի շահագործումից: Սոցիալիստական շարժումը շատ աւելի խոր ու բարդ երեւոյթ է, սոցիալիզմը մի ուրոյն ու ամբողջացած կուլտուրա է, դաւանանք է, կրօնք է, որ ընդգրկում է մարդկային կեանքի բոլոր կողմերը, գալիս է վերաշինելու ընկերային կազմը ամբողջովին, պատասխան ու բաւարարութիւն տալու մարդկային ընկերութիւնների բոլոր պահանջներին... Պրոլետարիատի դասակարգային ազատագրումը՝ սոցիալիզմի պահանջներից մէկն է միայն, — ճիշդ ամէնից աւելի հասունա-

ցածը կապիտալիստական երկիրներում, Արեւմտեան Եւրոպայում ու Հիւսիսային Ամերիկայում — բայց եւ այնպէս՝ մէկը միայն ու ոչ ամբողջը:

Եթէ սոցիալիստական պայքարը հասկանալու լինենք երեւոյթի նեղ իմաստով — իբրեւ պրոլետարիատի դասակարգային կռիւ բուրժուազիայի դէմ — ազգութիւնը կը մնայ այդ պայքարի շարժանակից դուրս, որովհետեւ՝ ինչպէս աշխատեցի բացատրել նախորդ էջերում՝ ազգն ու դասակարգը տարբեր մակերեւոյթների վրայ գտնուող էութիւններ են: Այդ դէպքում ազգային պրոպրիւմը, իբրեւ այդպիսին, գոյութիւն չի ունենայ սոցիալիստի համար — ոչ դրական, ոչ բացասական իմաստով: Սոցիալիստը կը մնայ անտարբեր ազգութեան հանդէպ ու հաշուի կ'առնի ազգերի գոյութիւնը այն ժամանակ ու այնչափ միայն, երբ ու որչափ այդ փաստը — անուղղակի կերպով — կը խանդարի կամ կ'օժանդակի իր դասակարգային պայքարին. մի տեղ կ'աշխատի չէզոքացնել, անվնաս դարձնել այն, միւս տեղ՝ օգտագործել իր դատի համար:

Իսկ եթէ սոցիալիստական վարդապետութիւնը ըմբռնելու լինենք իր լայն ու բովանդակ իմաստով — կը տեսնենք, որ սոցիալիստը ոչ միայն չի հանդիսանում ազգութեան թշնամի կամ հակառակորդ, այլ ամէնից անկեղծ, ամէնից աւելի համոզուած ու հաւատարիմ պաշտպան. ազ-

գերի ազատագրումը, ինքնորոշուելու իրաւունքը եւ ինքնահաստատուելու միջոցների ապահովումը — սոցիալիստական պահանջներից մէկն է:

Եւ հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ:

Սոցիալիզմը դալիս է քանդելու տիրող հասարակական կարգերը, որ այլեւս չեն համապատասխանում պիտակցութեան եկած դանդուածների իրաւահասակացողութեան, զինում են շահագործողներին ու զինաթափ անում շահագործուածներին, զրկանքի ու տգիտութեան մէջ պահում աշխատաւոր դասը (այսինքն՝ հասարակութեան արդիւնաբերող, շինարար ուժերը), արգելք ու խոչընդոտ են դառնում մարդկային առաջադիմութեան համար: Բայց սոցիալիզմը չի դալիս քանդելու դարերից ժառանգուած հարստութիւնները, ոչնչացնելու մշակութային արժէքները, — այն իսկ արժէքները, որոնց վրայ պիտի կառուցուի նոր ու լաւագոյն կեանքը: Ազգը պատմական արժէք է, մշակութային երեւոյթ, որ ապագայ սոցիալիստական իրաւակարգի համար անհրաժեշտ կը լինի առնուազը նոյնչափ, որչափ անհրաժեշտ է եղել աւատական ու կապիտալիստական իրաւակարգերի համար: Ազգութիւնը — հոգեկան մշակոյթի մի ուրոյն ձեւ է, որ չի կարող փոխարինուել որեւէ ուրիշ ձեւով, ինչ իրաւակարգ էլ տիրելու լինի ընկերային կեանքի մէջ:

Եւ եթէ՞ որոշ պայմաններում՝ ազգային բա-

ժանումները շահագործուել են ի վնաս պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի, — դա դեռ ապացոյց չէ, թէ ուրեմն ազգութիւնը ինքնուրուիւն արդեւ է սոցիալիզմի ճամբուն վրայ: Բայց այս մասին գրել եմ արդէն: Յիշեցնեմ միայն, որ եթէ սոցիալիստը կանգնելու լինի այդ տեսակէտի վրայ, նա թշնամի պիտի յայտարարի նաեւ զիտութիւնը, արուեստը, տեքնիքան, պետական հաստատութիւնները, հասարակական կազմակերպութիւնները, դպրոցը, մամուլը — առհասարակ՝ ամէն կարգի կուլտուրական արժէքներ, երեւոյթներ ու գործօններ: չէ՞ որ սըրանք բոլորն էլ կարող են ծառայել (ու ծառայել են) հոսեւ պէնք՝ պրոլետարիատի դէմ:

Թիւրիմացութեան գլխաւոր պատճառն այն է, — թւում է ինձ, — որ միջազգային սոցիալիստական բանակը, մինչեւ այսօր, համեմատաբար շատ քիչ տեղ է տուել՝ իր ծրարների ու մանաւանդ գործունէութեան մէջ՝ ազգային իրաւունքների պաշտպանման:

Պէտք է զարմանալ, սակայն, որ դա այդպէս է եղել:

Սոցիալիստական շարժումը ծնունդ է առել, կազմակերպուել է ու ուժգնորէն արտայայտուել այնպիսի երկիրներում, ուր ազգային պայքարը երկրորդական ու երրորդական նշանակութիւն է ունեցել՝ հանդէպ հասունացած ու շատ լարուած դասակարգային պայքարի: Հասկանալի է միան-

գամայն, որ գերմանական, բելգիական, Ֆրանսիական կամ անգլիական պրոլետարիատը շատ էլ մտահոգուած չի եղել ազգային խնդիրներով: այդ խնդիրները ունեցել են նրա համար աւելի տեսական, քան կենսական նշանակութիւն, որովհետեւ ինքը ազգայնօրէն գրկուած կամ վտանգուած չի եղել երբեք:

Գրութիւնը փոխուեց, երբ սոցիալիստական բանակի մէջ տեղ գրաւեցին ու իրանց ձայնը լսելի արին աւստրո-հունգարական եւ ռուսական սոցիալիստները: Այս բազմազգեայ կայսրութիւնների մէջ պրոլետարիատի մի խոշոր մասը (գերիշխող ազգութեան չպատկանող մասը) ինքը ապրել էր, ինքը կրել էր վրայ ազգային իրաւազրկութեան ծանրութիւնը, գիտէր, թէ ո՛րքան թունաւորուած է իր կեանքը ու ո՛րքան կաշկանդուած առաջադիմութիւնը՝ ազգային բնոյթ ունեցող գրկանքների պատճառով: Խնդիրը դարձաւ լուրջ մտահոգութեան առարկայ — մի կենսական պահանջ, որ պէտք է բաւարարուէր, սպառնալով հակառակ դէպքում սոցիալիստական բանակի ամբողջութեան:

Մրանից մօտ երեսուն տարի առաջ աւստրիական սոցիալիստները մշակեցին մի մանրակրկիտ ծրագիր՝ ազգային փոքրամասնութիւնների իրաւունքները պաշտպանելու համար բազմազգեայ պետութիւնների մէջ: Իսկ մեր օրերում ռուս բոլշեւիկները փորձ արին գործնականօրէն լուծե-

լու ազգային կնճռոտ խնդիրը, նոյնիսկ Ռուսաստանը անդամահատելու եւ ազգային անջատ պետութիւններ կազմելու գնով:

Ուշադրաւ ու խրատելի պիտի լինի այս երեւոյթը, — մասնաւորապէս նրանց համար, ով սոցիալիստներն է արել սոցիալիզմը ազգութիւնների թշնամի ներկայացնելու:

Այն հանգամանքը, որ Խորհրդային Դաշնակցութեան մէջ ազգային պետութիւնների անկախութիւնը հետո է լրիւ ու կատարեալ լինելուց, սահմանափակուած է Մոսկուայի շատ ակտիւ գերիշխանութեամբ, — այս հանգամանքը չպիտի չփոթեցնի դիտողի միտքը: Սա կարող է լինել ոչ թէ դաւանանքի, այլ պարզապէս նպատակայարմարութեան խնդիր, մի կոմպրոմիսական դրութիւն, անխուսափելի հետեւանք իրերի ու ուժերի որոշ դասաւորութեան:

Կարելի է, ի հարկէ, կասկածել ռուս բոլշեւիկների անկեղծութեանը, կարելի է ենթադրել, թէ նրանց բռնած դիրքը, ազգութիւնների հանդէպ ցոյց տուած փափկանկատութիւնը՝ դաւանանք չէ, այլ միայն ֆալաֆականութիւն: Կարելի է ենթադրել, թէ այսօրուայ բոլշեւիկները՝ երէկուայ աշխարհականներն են, որ ձգտում են հաւաքելու, վերհաստատելու նախկին կայսրութիւնը եւ թէ այն կէս-անկախութիւնը, որ տրուած է այսօր ազգութիւններին՝ ժամանակաւոր մի միջոց է միայն վերջնական նպատակներուն

հասնելու համար... Գուցէ եւ այդպէս է:

Անկեղծ են թէ ոչ ուսւ բուլլեւիկները, — էական չէ մեզ հետաքրքրող խնդիրը լուսաբանելու համար: Իսկանն այն է, որ սոցիալիստական բանակի մաքսիմալիստական թելը — այն իսկ թելը, որ ամէնից հեռու է գնում իր պահանջների մէջ, ամէնից աւելի անհաշտ է հակառակորդի հանդէպ ու ամէնից քիչ ընդունակ կոմպրոմիսների, — այսօր այդ թելը ազգութիւնների հետ է եւ ոչ նրանց դէմ: Սա՛ է էականը: *

Եթէ Մոսկուայի վարիչները անուժ են այդ հակառակ իրանց ցանկութեան — սա մի նոր ու շատ զօրաւոր ապացոյց է իմ թէզի ճշմարտութիւնը հաստատելու համար: Եթէ մի սոցիալիստական կառավարութիւն — ճիշդ այնպէս, ինչպէս բուրժուական կառավարութիւնները ու դեռ մի քիչ էլ աւելի — հարկադրուած է պաշտպան կանգնելու (կամ պաշտպանութիւն ցուցադրելու) ազգութիւնների ազգայնօրէն ապրելու իրաւունքներին, ապա ուրեմն կայ մի ուժ, որ վեր է կառավարութիւններից, նրանց անմիջական կամ հեռաւոր դիտաւորութիւններից:

Եւ այդ ուժը սոցիալիստական միտքն է ու սոցիալիստական իրիզը:

Սոցիալիստը՝ դասակարգային եռուզեո՛ւ մէջ կարող է մոռացութեան տալ, անտես թողնել ազգային դատը: Բայց ամէն անգամ, երբ հարկադրուած է լինում ուշադրութեան առնելու այն եւ

իր խօսքն ասելու, — խօսքը անփոփոխ ազգութիւններէ կողմն է:

Ով հետեւել է սոցիալիստական կոնկրետների աշխատանքներին ու որոշումներին, գիտէ որ այդպէս է: Եւ ուրիշ կերպ չի կարող լինել: Սոցիալիստի ամբողջ աշխարհահայեցողութիւնն ու իրաւահասկացողութիւնը, բարիի ու չարի ըմբռնումը, խորտակելու ներկան ու երազած ապազան, — թոյլ չեն տալիս այլ վերաբերում:

Ասել, թէ սոցիալիզմը թշնամի է ազգութեան, — նշանակում է չհասկանալ վարդապետութեան էութիւնը կամ զրպարտել այն:

Ը.

I

Ամփոփեմ մինչեւ հիմա ասածս:

Մարդկութեան բաժանումը ազգային հատուածների — անհերքելի փաստ է: Ազգը ոչ ցնորք է, ոչ մտածածին զաղափար, այլ իրական երեւոյթ:

Մեր հասկացողութիւնը այդ բարդ երեւոյթի մասին, մեր բացատրութիւններն ու մանաւանդ սահմանումները՝ կարող են լինել անբաւարար, միակողմանի, պակասաւոր ու վիճելի, բայց ե-

րեւոյթի գոյութիւնը մնում է անհերքելի :

Ազգը՝ պատմա-մշակութային դաս է, մի բարդ միութիւն, մի հաւաքական անհատականութիւն, որի մէջ մասնում են տարրեր տարրեր, տարրեր չափերով :

Ազգային միութիւնների սահմանները անկայուն են, երբուն, փոփոխական — լայնանում են ու նեղանում ժամանակի ընթացքում :

Ազգերը անսկիզբ չեն, ոչ էլ անվախճան : Ազգերը ծնունդ են առնում, զարգանում, զօրեղանում, ապա թուլանում, ձուլում ուրիշ ազգերի մէջ ու մեռնում, թողնելով իրանց ետեւ մշակութային աւելի կամ պակաս արժէքաւոր ժառանգութիւն :

Ամէն մի ազգ առանձնապէս՝ անցողական է : Բայց ազգ երեւոյթը, իբրեւ այդպիսին՝ տեղողական է ու թերեւ անջնջելի :

Ազգը — atavistական (առհաւական) երեւոյթ չէ, մնացորդ բարբարոս անցեալի : Համեմատաբար նոր երեւոյթ է ազգը, ծնունդ է առել այն ժամանակ ու այնտեղ, երբ եւ ուր մարդկային հասարակութիւնները հասել են քաղաքակրթութեան որոշ (ու բաւականին բարձր) աստիճանի :

Քաղաքակրթութիւնը չի տանում դէպի ապազգայնացում : Մինչեւ հիմա եղել է հակառակը (այսինքն՝ քաղաքակրթութեան հետ զուգընթաց զօրեղացել են նաեւ ազգային անհատական-

նութիւնները) եւ պատճառ չկայ ենթադրելու, թէ ապազայում այլ կերպ է լինելու :

Ազգային միութիւնները — ինչպէս եւ ամէն մի ուրիշ կարգի միութիւն, ամէն մի հաւաքական կամ անհատական օրգանիզմ — օժտուած են ապրելու, սնուելու ու զարգանալու զօրեղ բնագոյով : Իր գոյութիւնը պահպանելու, ինքնահաստատուելու ու ապագան ապահովելու համար՝ ամէն մի ազգային միութիւն մշտական պայքարի մէջ է ուրիշ ազգային միութիւնների հետ — պաշտպանողական՝ եթէ թոյլ է, յարձակողական ու նուաճողական՝ եթէ ուժեղ է :

Այս պայքարը մի ուրոյն գիծ է մտցնում մարդկային պատմութեան մէջ (մանաւանդ նորագոյն ժամանակներում), ազգը հանդիսանում է քաղաքական ու մշակութային գործօն շատ խոշոր չափի :

Ազգային պայքարը առընչութիւն չունի դասակարգային պայքարի հետ, ինչպէս եւ ինքը ազգը առընչութիւն չունի դասակարգային բաժանումների հետ : Ազգը ապազասակարգային է, ինչպէս եւ դասակարգը՝ ապազգային :

Պատահում է, որ դասակարգերը շահագործում են իրանց օգտին ազգային բաժանումների ու ազգային դիտակցութեան գոյութիւնը : Բայց դա չի բխում երեւոյթների էութիւնից, այլ պայմանաւորում է պատահական ու անցողական կացութիւնով : Ազգային ու դասակարգային պայ-

քարները կարող են խաչածեւել, օժանդակել կամ խանդարել իրար, բայց երբեք՝ նոյնանալ, ձուլուել իրար մէջ կամ նոյնիսկ տեւականորէն դաշնակցել:

II

Չգիտեմ, կարողացա՞յ արդեօք հիմնաւորել այս եզրակացութիւնները: Յամենայն դէպս, իմ հիմնաւորումների պաշարը սպառել եմ արդէն ու էապէս նոր բան՝ այս ուղղութեամբ՝ աւելացնելու չունեմ այլեւս:

Անցնում եմ հետեւեալ հարցին, այն է.

Դրակա՞ն երեւոյթ է ազգը, թէ՞ բացասական, ցանկալի՞ թէ՞ ոչ-ցանկալի:

Սա նոր ու տարբեր խնդիր է, որովհետեւ՝ հաստատել որեւէ երեւոյթի գոյութիւնը ու բացատրել նրա էութիւնը՝ դեռ չի նշանակում զննատեղի այն, այլ միայն հասկանալ: Իսկ հասկանալով հանդերձ կարելի է ե՛ւ ողջունել ե՛ւ դատապարտել:

Այստեղ հանդիպում ենք մի նոր դժուարութեան. ի՞նչ տեսակէտից ողջունել եւ ի՞նչ պատճառով դատապարտել, ո՞րը համարել դրական եւ որը՝ բացասական:

Պէտք է կանխապէս պարզել այս հարցը, պէտք է ընտրել ու ընդունել զնահատման մի ե-

լակէտ, մի ընդհանուր չափանիշ, որպէսզի կարողանանք հասկանալ իրար:

Սկսեմ մի քիչ հեռուից:

Մարդը սոցիալական կենդանիներից է: Իր նիւթական ու ոչ-նիւթական բազմազան կարիքները բաւարարելու համար, մարդը հարկադրուած է բարդ ու բազմանդամ միութիւններ կազմել, ընկերային կեանքով ապրել: Եւ պատմութիւնը ուրիշ բան չէ, քան այդ ընկերութիւնների աստիճանաբար զարգացումը, ձեւաւորումը ու ձեւափոխումը:

Ընկերային կեանքը հարկադրում է մարդանհատին յարմարուելու իր ընկեր-կենակիցներին, ուրեմն եւ որոշ չափով կաշկանդում է անհատի բացարձակ ազատութիւնը, զրկանքների է ենթարկում ու զոհարբութիւններ պահանջում՝ ընկերութեան գոյութիւնն ու բարգաւաճումը ապահովելու համար:

Բայց որովհետեւ ինքը ընկերութիւնը — վերջի հաշուին — ունի մի նպատակ միայն՝ հոգալ մարդ-անհատի կարիքները եւ զնահատելի է այնչափ, որչափ հասնում է այդ նպատակին, — ուստի եւ ամէնից լաւ կազմակերպուած ընկերութիւնը ա՛յն է, որը ամէնից աւելի — ըստ քանակի ու ըստ որակի — բաւարարում է իր անդամներին, մարդ-անհատներին:

Ամէն մի երեւոյթ, որ ուժեղացնում է հաւաքական օրգանիզմը, հարստացնում է հանրային

կեանքը ու լաւագոյն միջոցներ է տալիս բաւարարելու անհատին — ամէն մի այդպիսի երեւոյթ պատմութեան մէջ գրական է ու առաջադիմական: Եւ՝ հակառակը:

Մարդու համար գերագոյն արժէքը՝ ինքը մարդն է ու միակ չափանիշը գրականի ու բացասականի՝ մարդ-անհատի ապրումները, գոհութիւնն ու դժգոհութիւնը, երջանկութիւնն ու տառապանքը:

Փոխադարձ օգնութեան կարիքը տուել է ոչ միայն ծնունդ, այլ նաեւ ընթացք ու ուղղութիւն մարդկային ընկերութիւնների եւ հանրային կեանքի զարգացման:

Եւ սա՛ է, որ առաջադիմութիւն ենք անուանում:

Այդ առաջադիմական ճամբու վրայ մարդկութիւնը՝ իբրեւ ամբողջութիւն եւ մարդկային տարբեր հատուածները՝ իբրեւ կազմակերպուած հաւաքականութիւններ, շատ էլ հեռու չեն դնացել ու ինքը ճամբան էլ անվերջ է: Բայց եւ այնպէս՝ ճամբան ա՛յդ է ու որոշ կայաններ մարդկութիւնը անցել է արդէն:

Կա՛րճ է մարդու պատմական յիշողութիւնը, հազիւ ընդգրկում է չորս-հինգ հազար տարուայ անցեալ: Բայց եւ այդ շատ կարճ յիշողութիւնը բաւական է, որպէսզի համոզի որ «ոսկէ դարը» անցեալում չէր, այլ ապագայումն է (եթէ առ-

հասարակ ենթադրելի է որեւէ «ոսկէ դարը» հնարաւորութիւն):

Ճիշդ է, որ մեր դիտցած չորս-հինգ հազարամեակի ընթացքում պատմութիւնը շատ դանդաղ է շարժուել, աւելորդ զիւլկակներ ու պլտոյտներ է արել, ապարդիւն ժամանակ է կորցրել ու ապարդիւն ուժեր վատնել, յաճախ կանգ է առել ու նոյնիսկ ետ է դնացել, կորցրել է ճամբան, որոնել է, տատանուել, նոր ուղիներ բացել... բայց, ընդհանուր առմամբ, անժխտելիօրէն առաջ է դնացել:

Որքան էլ քննադատենք ու դատապարտենք ընկերային կազմակերպութիւնը այսօրուայ քաղաքակիրթ աշխարհում, այնու ամենայնիւ չենք կարող հերքել, որ մարդ-անհատը բաւարարելու տեսակէտից՝ կացութիւնը այսօրուայ Անգլիայում շատ աւելի լաւ է, քան էր Փարւսոնների ժամանակ Եգիպտոսում, Սարգանապալի ու Նարուդոդոնոսորի ժամանակ Ասորա-Բաբելոնեան կայսրութեան մէջ, Դարեհի սատրապիաներում, դասական Հելլադայում ու Հռովմում, միջին դարեան աւատական Եւրոպայում կամ Իտալական վերածնունդի այնքան փայլուն շրջանում:

Տարբերութիւնը մեծ է, փոփոխութիւնը դէպի լաւը՝ անժխտելի:

Որոնել, ձգտել, դոնել ու հաստատել մարդկային ընկերութիւնների լաւագոյն կազմակերպում՝ հանրային կեանք կանոնաւորելու եւ կա-

նոնաւորած հանրային կեանքի մէջ մարդ-անհատի կարիքները ամենամեծ չափերով հողալու համար — սա՛ է առաջադիմութիւնը, առաջադիմութեան նպատակը, բովանդակութիւնն ու չափանիշը:

Ամէն մի պատմական երեւոյթ — ուրեմն եւ ազգ երեւոյթը — պէտք է զնահատել, ողջունել կամ դատապարտել ա՛յս տեսակէտից:

III

Արդ՝ առաջադիմակա՞ն թէ յետադիմական գործօն է ազգը:

Դարձեալ մի շեղում պիտի անեմ ու նկատեմ, որ սֆոյաւտիկական հարց չէ սա, պարապ մտքի մարզանք, — ոչ, կեանքի խնդի՛ր է, որ պիտի լուծուի:

Ազգերը գոյութիւն ունեն ու մշտական պայքարի մէջ են գոյութեան համար: Ամէն մարդ ինքը պատկանում է ո՛րեւէ ազգի, ինքը անհատապէս պայքարի մէջ է, պայքարի առարկայ է ու ենթակայ, գործող ու գործի հետեւանքները կըրող — ուզի թէ չուզի:

Ամէն մի ազգային միութիւն, ամէն օր ու շարունակ, ենթակայ է — աւելի կամ պակաս չափերով — երկու կարգի ազդեցութիւնների, երկու հակադիր, միմեանց հետ մրցող ոյժերի:

Ազդեցութիւնների ու ոյժերի մի խումբ ձգտում է վերացնել կամ թուլացնել ազգային տարրերը, ապազգայնացնել ազգը. մի ուրիշ խումբ՝ պաշտպանել, հաստատել, զօրեղացնել ազգային անհատականութիւնը...

Որի՞ կողմն անցնել, ո՞ր բանակը ուժեղացնել եւ որի՞ դէմ գի՛նուել:

Կրկնում եմ՝ պարապ հարց չէ սա:

Գիտեմ, որ պատմութիւնն ու կեանքի առարկայական պայմանները ունեն իրանց սեփական օրէնքները, որ շատ աւելի զօրեղ են, քան մարդկային ոչ միայն անհատական, այլ եւ հաւաքական կամքը, ցանկութիւնները, ձգտումները: Գիտեմ, որ պատմութիւնը ունի իր ընթացքը, զարգանալու իր ուրոյն տրամաբանութիւնը, որը ոչ միայն անխորտակելի է, այլ եւ յաճախ անհասկանալի է, անհասանելի մարդկային մտքի համար:

Բայց գիտեմ եւ մի ուրիշ բան, — այն, որ մարդը երբեք չի կարող հրաժարուել իր սեփական ցանկութիւնները ունենալու իրաւունքից, իր սեփական կամքը արտայայտելու եւ հաստատելու հրամայողական պահանջից:

Մարդը գիտակից էակ է — համեմատաբար գիտակից ու աւելի գիտակից, քան որեւէ ուրիշ կենդանի էակ երկրագնդի վրայ: Մարդը ծառ չէ, ոչ էլ մրջիւն կամ ոչխար: Նա չի կարող թոյլ տալ, որ կենսաբանական օրէնքները կամ ժառան-

գած բնազդը տանեն նրան, ուր կամենան:

Ի հարկէ, կենսաբանական օրէնքը կամ ժառանգած բնազդը՝ այնպիսի հիմնական ու տարերային ոյժեր են, որոնց դոյութիւնը մարդը չի կարող վերացնել կամ ջնջել. բայց կարող է որոշ շրջանակի մէջ դնել նրանց ընթացքը, որոշ ուղղումներ մտցնել արտայայտութիւնների մէջ, հարկադրել մէկ ոյժին մի ուրիշ ոյժ (որովհետեւ գիտակցութիւնն ու կամքը — նոյնպէս ոյժեր են): Կարող է կամ կարծում է, թէ կարող է անել այդ ու ամենայն դէպս՝ ձգտում է կարողանալու:

Եւ այս ըմբոստացման, ինքնորոշուելու այս յանդիմութեան եւ իր «ես»ը հաստատելու այս յամառ կամքի մէջն է մարդու ամենամեծ արժէքը:

Մարդը ըմբոստանում է ոչ միայն պատմական ու սոցիալական, այլ եւ բնական օրէնքների դէմ, աշխատում է սանձահարել իրանից դուրս գտնուած ոյժերը, ենթարկել իր կամքին, ծառայեցնել իր կարիքներին:

Ե՛ս եմ իմ կեանքի տէրը — ասում է մարդը — եւ եթէ չեմ՝ ուզո՞ւմ եմ որ լինեմ, պէ՛տք է որ լինեմ ու կը լինեմ: Իսկ եթէ Աստուած կամ Օրէնքը կտրեն ճամբաս, կը պայքարիմ Աստուծոյ եւ Օրէնքի դէմ: Կը պայքարեմ ու կը յաղթեմ:

Գուցէ ինքնախարէութիւն է սա (ու անշուշտ

ինքնախարէութիւն է խոշոր չափերով — խոշոր չափերով, բայց ոչ ամբողջովին): Եւ սակայն այս ինքնախարէութեան մէջն է մարդու ոյժը, ապրելու ու առաջադիմելու կարողութիւնը:

Հոգով առողջ ու կեանքով լեցուն մարդը չի կարող լինել ճակատագրապաշտ, չի կարող ասել՝ ա՛յս է սահմանուած ինձ համար եւ թող օրհնեա՛լ (կամ՝ ըստ ճաշակի՝ անիծեալ) լինի Տիրոջ կամքը, որ անփոփոխելի է, անվիճելի, անխուսափելի... Մարդիկ ու մարդկային ընկերութիւնները, որոնք թունաւորուած են այս թոյնով, — մահուան են դատապարտուած, կենդանի դիակներ են արդէն:

Բայց ճակատագրապաշտութիւնը — իսկական եւ ո՛չ ֆրագիդոլոգիան — բացառիկ երեւոյթ է, հագուազիւտ հիւանդութիւն: Իսկ ընդհանուր երեւոյթն այն է, որ մարդը յամառ հաւատ ու խոր մատահուութիւն ունի իր շատ սահմանափակ կարողութեան վրայ, որոշակի տարբերում է բարին չարից, ցանկանում է ու ձգտում, ըմբոստանում է մի բանի դէմ ու ընդառաջ դնում մի ուրիշ բանի, շարունակ ծրագրում է ու կազմակերպում, պահանջում է, պայքարում եւ որոշ չափով կարողանում է կարգաւորել իր կեանքը ըստ իր ցանկութեան:

Եւ ասա՛ ինչու միեւնոյն չէ, թէ մարդը ի՞նչ հասկացողութիւն ունի կենսական այս կամ այն երեւոյթի մասին:

Որքան էլ գերազանց ու անյաղթելի լինեն մարդու գիտակցութիւնից ու կամքից դուրս գտնուող ոյժերը եւ որքան էլ սահմանափակ լինի մարդու սեփական կարողութիւնը, — այդ կարողութիւնը այնու ամենայնիւ գոյութիւն ունի: Պատմութիւնը ընթանում է ոչ միայն մարդուց անկախ օրէնքներով, այլ նաեւ մարդկային գիտակցութիւնով. աւելի ճիշդը՝ մարդկային գիտակցութիւնը այն մասնակի ոյժերից մէկն է, որոնց զումարը որոշում է պատմութեան ընթացքը:

IV

Ես հայ եմ եւ՝ հայ լինելով՝ չեմ կարող դառնալ — որքան էլ ցանկանամ — ոչ ռուս, ոչ թուրք: Սա իմ կարողութիւնից վեր բան է:

Բայց ես կարող եմ աստիճանաբար չէզոքացնել կամ թուլացնել — իմ մէջ ու իմ շուրջը — այն բոլոր առանձնայատկութիւնները, որ բնորոշում են իմ ազգութիւնը, իւրացնել որոշ չափերով ռուսի կամ թուրքի առանձնայատկութիւնները, ձուլուել մասամբ օտար ազգութեան մէջ:

Կարող եմ անել եւ հակառակը — այն է, կարող եմ արթուն պահապան կանգնել իմ ազգային անհատականութեան, խանդօրէն պաշտպանել իմ ազգային դէմքը, ոյժ տալ — իմ մէջ ու իմ շուր-

ջը — այն բոլոր տարրերին, որոնցից կազմւում է հայ ազգութիւնը, զարգացնել ու ամրացնել իմ ազգային գիտակցութիւնը, ըմբոստանալ ամէն մի ոտնձգութեան դէմ, կռուի բռնուել ամէն մի հակառակ ոյժի հետ:

Տեսականօրէն կարելի է ենթադրել եւ մի երրորդ ընթացք, — այսինքն՝ կորցնելով աստիճանաբար իմ հայկական առանձնայատկութիւնները, կարող եմ չիւրացնել ռուսական կամ թուրքական առանձնայատկութիւններ, այլ ապագայնալ բառի լայն իմաստով, միջազգայնացնալ, դառնալ սոսի մարդ, ազատ ո՛րեւէ ազգային պատկանելութիւնից:

Տեսականօրէն ենթադրելի է, բայց իրականութեամբ մէջ անկարելի բան է սա: Իրականութեան մէջ ամէն մի անհատի ու ամէն մի խմբակցութեան առաջադրանքումը ուրիշ բան չէ, քան աստիճանական ձուլում ո՛րեւէ ուրիշ ազգութեան մէջ:

Եւ ուրիշ կերպ չի կարող լինել:

Ձե՞ որ — օրինակի համար — ես պիտի խօսեմ որեւէ լեզու: Եթէ չեմ խօսում հայերէն, պիտի խօսեմ ռուսերէն, թուրքերէն կամ մի այլ լեզու, որովհետեւ միջազգային, հանուր մարդկային լեզու գոյութիւն չունի (էսպերանտոն լեզու չէ, ինչպէս կ'աշխատեմ բացատրել մի քիչ յետոյ): Կարելի է առարկել, որ ես կարող եմ խօսել ե՛ւ հայերէն, ե՛ւ ռուսերէն... Բայց, նախ որ, իմ

մասամբ հայերէն, մասամբ ռուսերէնը կը լինի միայն կէս-հայերէն կէս-ռուսերէն եւ ո՛չ ապագ-դային, հանուր-մարդկային լեզու: Երկրորդ, այդ գրութիւնը չի կարող տեւողական լինել. կամ հայերէնը պիտի յաղթի ռուսերէնին կամ ռուսերէնը՝ հայերէնին եւ կամ — վերջապէս -- կազմուի մի նոր ռուս-հայ ազգութիւն: Բայց դա կը լինի դարձեալ ազգութիւն եւ ոչ ապագայ-նալթիւն:

Տուեալ ազգութիւնը կարող է վերանալ, բայց պայմանով, որ լուծուի մի ուրիշ ազգութեան մէջ կամ նոր ազգութիւն կազմի: Միջին, ապագ-դային գրութիւն՝ իբրեւ տեւողական ու զանդ-ուածային երևոյթ՝ անկարելի բան է: Ինչպէս եւ բուսաբանական ու կենդանաբանական աշ-խարհում՝ խորթացած, կիսատ, անորոշ տիպերը չեն կարող կայուն ու կենսունակ լինել. կամ պի-տի վերադառնան մայր-տիպերին, կամ կազմեն մի նոր, որոշակի ու ամբողջական տիպ:

Երկու ճամբայ կայ առջեւ. հաստատել իմ ազգութիւնը, ամբացնել ու խորացնել իմ ազգա-յին տիպը կամ՝ աստիճանաբար կորցնելով ժա-ռանգօրէն ստացած իմ ազգային առանձնայատ-կութիւնները, իւրացնել զուրբնթացաբար օտար ազգութեան տարրեր, օտար դէմք: Երկրորդ ճամբան կարող է հասցնել ինձ մինչեւ կատարեալ ձուլում կամ մինչեւ մի նոր ազգութեան հաստա-տում: Բայց վերջի ելքը եւ ոչ կարող եմ նախա-

տեսել, ոչ էլ նախապատրաստել — իմ ընտրու-թիւնից ու այսօրուայ բռնած ընթացքից դուրս է այդ ելքը:

Երեք պրոցեսներն էլ կատարոււմ են իրակա-նութեան մէջ: Բայց ընտրութիւն եւ կարող եմ անել միայն առաջին երկուսի միջեւ, ա՛յստեղ արտայայտել իմ գիտակցութիւնն ու կամքը, յա-րել մէկին կամ միւսին, ինքնորոշուել այս կամ այն ուղղութեամբ:

Սա եւ կարող եմ անել ու որոշ չափով յա-ջողել:

Իմ գիտակցութիւնն ու կամքը եւ սրանց մանր ու խոշոր արտայայտութիւնները — կենսական գործօճներ են, որ անդրադառնում են երևոյթ-ների ընթացքի վրայ, ոյժ են տալիս այս կամ այն պրոցեսին:

Հային հայ մնալը կամ աստիճանաբար ռու-սանալու ու թուրքանալու ճամբով գնալը — կախ-ուած է մասամբ ե՛ւ ինձանից, իմ ցանկութիւնից ու ընտրութիւնից:

Փորձեմ պարզել միտքս՝ դիտմամբ խտացը-րած ու զոեհկացրած օրինակներով:

Ես կարող եմ իմ անուան «ունի» վերջաւո-րութիւնը փոխել «ուի» կամ «օղլի»: Կարող եմ ամուսնանալ ռուս կամ թուրք աղջկայ հետ, խա-որն, կէս-հայ սերունդ տալ, իմ գաւակների ա-նունը Բորիս կամ Ջումշուդ, Օլլյա կամ Նազյու-ղնել: Կարող եմ թուրքերի հետ գնալ աղօթելու

մզկիթ կամ ուսաների հետ Ծննդեան տօնը տօնել Դեկտեմբերի 25ին: Կարող եմ զլիխա Ֆէս դնել կամ ուսերիս արմեակ ձգել, բարեւելով ծանօթներին՝ «թեմէննա՛հ» ու «սելամ» անել կամ՝ բարկութեանս ժամին՝ ուսսական «երեք-յարկանին» յիշել: Կարող եմ իմ տան մէջ ու իմ բարեկամների հետ խօսել միմիայն (կամ դերադասարար) ուսերէն կամ թուրքերէն, կարգալ ուսսական զրքեր կամ հետեւել թուրք մամուլին: Նախնական կրթութիւն տալու համար՝ կարող եմ ուզարկել իմ գաւախներին մեդրէսէ կամ շիօլ, այբքենը սովորեցնել ուս կամ թուրք ձեռնարկներով: Իմ տանը, բնտանեկան շրջանում, ձմեռային երկար երեկոները հաճոյքով անցկացնելու համար, կարող եմ պատմել «Աշուղ Ղարիբի» կամ «Ծուռ Իսիանի» հեքիաթը, Մուրամցի Իլիայի քաջագործութիւնները կամ Քեօռ Օղլիի արկածները, Կոիլովի առակները կամ Նասրեղզին Հոջայի զուարճախօսութիւնները: Կարող եմ երգել «Երգել տալ «Մայր Վարդայով դէպի մար» կամ «Հէյ Գաղիլէ՛ր», նուազել ու նուագել տալ «Տէր, պահէ՛ր Յարին» կամ «Ջեղեհէր»: Իմ փոքրիկների թրթռուն սրտերը յուզելու, մտքերին ու երեւակայութեանը ուղղութիւն տալու համար կարող եմ պատմել օսմանեան կեռ թուրի կատարած նուաճումները, այս-Սոֆլայի դազաթին յաղթական մահիկ ցցելը, Մարգարէի սուրբ վերարկուի ու կանաչ դրօշակի պահապանութիւնը,

փառահեղ սուլթան Սուլէյմանի արշաւանքը մինչեւ Վիեննա, Մուսթաֆա Քեմալի հայրենասիրութիւնը, թուրք ցեղի բարձր առաքինութիւնները, նրա տոկունութիւնը, հաւատարմութիւնը իսլամին, ազնուութիւնը գործերի մէջ, ասպետական վեհանձնութիւնը, բարքերի պարզութիւնը:

Կամ՝ եթէ հայեացքս ուղղում եմ Ռուսաստանին՝ պատմել վորեագների դալը, Վլադիմիր Արեւ-իշխանի ու իր բողատիրների խնճոյքները, Մոսկովեան ցարերի աշխարհակալութիւնը, թաթարական լուծի թօթափումը, Իվան Սուսանինի մարտիրոսութիւնը, Մեծն Պետրոսի փրկարար մահակը, 12 թուականի պատերազմը, Սիբիրեան երկաթուղու կառուցումը, որ կապում է — մէկ կայսրութեան սահմանների մէջ — Հին աշխարհի երկու ծայրերը, արեւելքն ու արեւմուտքը, Պետրոպրադն ու Վլադիմիրսոսոկը (օդուուելով դէպքից, կարող եմ բացատրել, որ Վլադիմիրսոսոկ ասել է «տիրի՛ր Կովկասին» ու Վլադիմիր ասել է «տիրի՛ր աշխարհին»): Կարող եմ բացատրել, թէ մտքի ու ստեղծագործութեան ի՛նչ տիտաններ են Բուչկինն ու Տոլստոյը, դեղարուեստական ի՛նչ յայտնութիւններ են ուսսական երաժշտութիւնը, Մուսորգսին ու Շալեպպինը, Մոսկուայի թատրոնն ու Պետրոպրատի բալետը, եւ պատմական ի՛նչ մեծ երեւոյթներ են ուսսական Նիհիլիզմը ու խորհրդային իրաւակարգը: Օգտագոր-

ծելով աշխարհագրական քարտեզը, սինեման, մեծ նկարիչների գունաւոր կտաւները ու բանաստեղծների պատկերաւոր խօսքը, կարող եմ ճաշակ ու սէր ներշնչել դէպի ռուս երկրի անհուն տարածութիւնները, անծայր դաշտերը, հաղարամեայ կուսական անտառները ու հսկայ գետերը, որ հոսում են զօրեղ ու յաղթական, ինչպէս զօրեղ ու յաղթական է ինքը մեծ ազգը...

Ես կարող եմ անել այս ամէնը — եւ դեռ չա՛տ ուրիշ բան — իմ ու իմ շրջապատի մէջ հայութիւնը չէզոքացնելու եւ փոխարէնը ռուսական կամ թուրքական ոգի ներշնչելու, ռուս կամ թուրք ազգայնութիւն պատուաստելու ու ապագայ ձուլման ճանապարհները հարթելու համար:

Բայց կարող եմ անել եւ հալառակը — կարող եմ խտացնել իմ շուրջս հայկական մթնոլորտը, շնչել ու ապրել այդ մթնոլորտի մէջ:

Կարող եմ իմ «Զլիւնդարով» ազգանունը վերածել «Դարբինեանի» (ինչպէս իմ պապը իր «Իգիթիանեան» ազգանունը փոխել է «Քաջազնունիի») իմ մանչուկներին՝ փոխանակ Պետրոս ու Օհաննէսի՝ Արամ ու Աշոտ անուանել: Կարող եմ անհաշտ հակառակորդ լինել խառն ամուսնութիւնների ու սպառնանալ դաւակներին, թէ կը զրկեմ ժառանգութիւնից (կամ հայրական օրհնութիւնից՝ նայելով հանգամանքներին), եթէ օտարների հետ ամուսնանան: Կարող եմ ներշնչել, թէ հայի միակ եկեղեցին (եթէ պէտք է ո՛րեւէ եկե-

ղեցի) — Լուսաւորչականն է ու աղօթքի երգը — շարականը: Կարող եմ պայման դնել կնոջս, որ մեր տան լեզուն հայերէնը պիտի լինի ու միա՛յն հայերէնը: Իրբեւ առաջի ձեռնարկ՝ իմ փոքրիկներին կարող եմ տալ «Լուսաբերը» ու անգիր սովորեցնել Ղ. Աղայեանի ու Յ. Թումանեանի գողարիկ ոտանաւորները. իսկ հետագայում կարգալ տալ Մ. Չամչեանի «Պատմութիւնը»: Կարող եմ հաւաքել գրադարանիս մէջ հայերէն հին ու նոր գրքեր, զարդարել սենեակս Հայաստանի քարտէսներով ու լուսանկար տեսարաններով, հայ գործիչների պատկերներով, հայ արուեստի նրմոյչներով ու հայկական դրօշակներով: Պատանութեան հասած իմ զաւակների հետ կարող եմ ամիսներով շրջել Հայաստանի լեռներում ու ձորերում, որպէսզի ճանաչեն ու սիրեն իրանց հայրենիքը, գիտնան հայրենի ներկան ու անցեալը, աշխարհագրութիւնն ու պատմութիւնը: Դրական գիտութիւնը կարող եմ համեմել հայ պատմութեան առասպելներով, ազգային վէպերով ու բանաստեղծական հիւսուածքներով:

Կարող եմ պատմել ու սովորեցնել. — ահա՛ վեհափառ Մասիսը — սարերի սարը — ուր որսի էին ելնում հայ իշխանները եւ ուր մնում է մինչեւ այսօր, չղթաների մէջ, անիծեալ արքայ Արտաւազը. ահա՛ Արարատեան դաշտը, Հայաստանի սիրտը, հայ մշակոյթի որորանը. ահա՛ էջմիածնի «չողակաթ լուսոյ խորան» սուրբ տա-

ճարը, Զուարթնոցը ու Հոփփսիմէն, հայ ճարտարապետութեան սքանչելի արտայայտութիւններից մէկը. ահա՛ Մայր Արաքսը, որ մայրական անսպառ սիրով դարե՛ր ու դարե՛ր կերակրել է հայ ժողովուրդը. ահա՛ Հրազդանն ու Քասաղ գետը, որի ափերին մանուկ Վարդգէսը կոնցկոփեց Երուանդի դուռը. ահա լայնանիստ Արագածը իր գուլալ աղբիւրներով ու զմրուխտ կանաչով, որ այնքա՛ն սիրելի ու այնքա՛ն երգելի է հայ գեղջուկը. ահա՛ հացառատ Շիրակը ու Բագրատունիների Անին, իր հոյակապ պարիսպները, տաճարներն ու պալատները — միջին դարեան հայ ճարտարարուեստի ու ճարտարագիտութեան լաւագոյն կոթողը. ահա՛ Գուգարքի անտառապատ լեռները ու ջրառատ ձորերը, Իվանէ ու Զաքարիա սպասարների տունը, Հախրատի ձեմարանն ու Մազիստրոսի դամբարանը. ահա՛ սառնաշունչ Սեւանը ու իր խորհրդաւոր մենաստանը. ահա՛ Արցախն ու Սիւնիքը, լեռնային արծիւների ամպամերձ բոյնը, հայ անկախութեան վերջին ապաստանարանը. ահա՛ հեշտասէր Գողթանը, ուր հեթանոս երգիչները՝ բամբուլների նուազի տակ՝ երգել են սէրն ու գինին. ահա՛ Վանայ կապոյտ-կանաչ, ժպտուն ու պսպրղուն ծովակը, հայ երկրի անգին գոհարը. ահա՛ սէգ Սիփանը, Մեծ Մասիսի միակ ախոյեանը. ահա՛ Վարազը ու իր անմատչելի գագաթին, ըսպանալիօրէն ծառացած հսկայ ժայռերի ծայ-

րին՝ Աստղկայ բերդը, ուր արշալոյսին իջնում է հանդստանալու Արուսեակը, ինչպէս վերջալոյսին վառւում է Արագածի գլխին Լուսաւորչայ կանթեղը. ահա՛ զինեփուկների անուշ բոյրի մէջ դարերով նիրհած Վարագայ վանքը, ուր Խրիմեան Հայրիկը իր փոքրիկ մամուլն հաստատեց, երազեց ու աշխատեց Նոր Հայաստանի համար. ահա՛ Հայոց Զորը, մեր նախահայրերի առաջի իջեանը ու իր խոթող, տիտանական բերդը, որ շինեց աղոտասէր Հայկ նահապետը՝ բարեխոնեան բռնակալի դէմ. ահա՛ Նարեկը ու Առտէր կղզին, ուր ճգնեց, աղօթեց ու զրեց իր աստուաշունչ խօսքը Նարեկացի Գրիգորը. ահա՛ Գրգուռն ու կոնաձեւ Նեմրութը, ուր Աղբիւր-Սերոբը գէնք բարձրացրեց քրդական բռնութիւնների եւ օսմանեան տիրապետութեան դէմ. ահա՛ Տարօնի փարթամ հովիտը, հարաւ-արեւմտեան Հայաստանի Այրարատը, Մամիկոնեան տոհմի ու Խորենացու հայրենիքը. ահա՛ Մուրազատու Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետը, աշխարհի չորս կողմը ցրուած հայ մարդկանց ուխտատեղին. ահա՛ Կարնոյ լե՛ռնադաշտը, Հայաստանի Միջնաբերդը, Փոքր Ասիայի կտուրը, ուր ծնունդ են առնում ու տանում իրանց ջրերը — հարաւ եւ հիւսիս, արեւելք ու արեւմուտք — պատմական մեծ գետերը, հին ու հնադոյն քաղաքակրթութեան ճամբաները...

Այս էլ կարող եմ անել ես :

Երկու ճանապարհներից ո՞րը ընտրեմ ու յետոյ՝ ի՞նչ ուղղութեամբ ինքնորոշուեմ քաղաքակառուցելու:

Կարող եմ՝ միանալով ինձ պէս մտածող ու իմ ցանկութիւնները ունեցող ուրիշ հայ մարդկանց հետ, կազմել քաղաքական ու յեղափոխական կուսակցութիւններ, դաւադրել օտար տիրապետութեան դէմ, բացայայտ ու դադտնի պրոպագանդ անել, դրամ ու զէնք հաւաքել, մարտական խմբեր պատրաստել, ապստամբել ու՝ յանուն արդարութեան ու իրաւունքի՝ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը ինձ օգնութեան կանչել:

Կարող եմ անել եւ հակառակը. քարոզել իմ հայրենակիցներին ու ազգակիցներին, որ քաղաքականապէս ազատագրուելու ծրագիրը՝ խենթ ու խելառների զառանցանք է, կորստաբեր արկածախնդրութիւն է եւ որ իմաստութիւնը սուս անելու եւ հնազանդ լինելու մէջն է: Կարող եմ ընկերութիւններ կազմել, լրագրեր հիմնել ու դասախօսութիւններ անել՝ իմ այս տեսակէտը ժողովրդականացնելու համար: Կարող եմ շարադրել ամենահպատակ ուղերձներ, ինձ պէս իմաստունների ու ազգի երեւելիների ստորագրութիւնները հաւաքել, ներկայացնել բարեխնամ Յարին կամ բարեխնամ Սուլթանին, հաւաստիացնելով որ իմ ամենամեծ երջանկութիւնը ու միակ բաղձանքն է՝ ընդմիշտ հպատակ մնալ հրգոր ռուսին կամ մարդասէր, աստուածավախ

Թուրքին եւ խնդրել միաժամանակ, որ Յարը կամ Սուլթանը ողորմածաբար հրամայեն իրանց դահիճներին՝ կտրել խոովարարների յիմար դուռները...

Վերջապէս ո՞րն անեմ ես — հա՞յ մնամ, թէ՞ Թուրքանամ կամ ռուսանամ (ազգայնօրէն ու պեկանօրէն)...

V

Կեանքի անբարեյաջող պայմանները, արտաքին ոյժերն ու ճնշումները կարող են կաշկանդել կամ դժուարացնել մարդու ազատ ընտրութիւնը, մղել նրան՝ հակառակ իր կամքին, այս կամ այն կողմը:

Ես ուզում եմ հայախօս մնալ — սա է իմ ցանկութիւնը, ընտրութիւնը, պահանջը: Բայց ինձ ասում են. եթէ ուզում ես պետական պաշտօն ստանալ, պէտք է լաւ ռուսերէն գիտենաս. կամ, եթէ ուզում ես ապրանք ծախել ինձ, պէտք է ընտիր Թուրքերէն խօսես հետս:

Ռուսերէնն ու Թուրքերէնը դալիս են խեղդելու իմ հայերէնը:

Ի՞նչ անեմ ես, ի՞նչ դիրք բռնեմ — պայթաբե՞մ թէ տեղի տամ:

Պայքարը պահանջում է ոյժերի լարում ու

սպառում, հարկադրում է զրկանքների ու զոհաբերութիւնների... Յանուն ինչի՞ դժուարացնեմ իմ կեանքը կամ վտանգեմ բարեկեցութիւնս:

Յիշեցնեմ, որ ազգութեան դէմ արտայայտունուողների սովորական առարկութիւններից մէկն էլ այն է, որ ազգերի անջատ գոյութիւնը պատճառ է դառնում մշտական ու անվերջ պայքարների:

Անշուշտ այդպէս է, քանի կան տարբեր ազգեր, անհրաժեշտօրէն պիտի լինի նաեւ ազգային պայքար: Բայց մի՞թէ լուրջ առարկութիւն է սա:

Որպէսզի հետազայում հարկադրուած չլինեմ վերադառնալու նոյն խնդրին, այստեղ եւեթ ասեմ մի քանի խօսք պայքարի մասին:

Եթէ ուզենանք վերացնել ասպարէզից պայքարը, պէտք է վերացնենք կեանքը առհասարակ, որովհետեւ ինքը կեանքը ուրիշ բան չէ, քան անընդհատ պայքար: Կենսական բոլոր երեւոյթները ըստ էութեան պայքարի երեւոյթներ են: Պայքարը կեանքի հիմնական ու անհրաժեշտ պայմանն է — առանց պայքարի չկայ կեանք ու մտնաւանդ առաջդիմութիւն: Անպայքար գոյութիւնը՝ գերեզմանումն է (ու այն էլ մարդու համար միայն, որովհետեւ գերեզմանի խորքերումն էլ շարունակուում է պայքարը, թէեւ պայքարողը մարդը չէ այլեւս):

Ընկերային, կենսաբանական ու նոյնիսկ ոչօրգանական կեանքի ամէն մի երեւոյթ՝ պայքար-

րի արդիւնք է ու նոր պայքարի աղբիւր, պայքարի առարկայ ու պայքարի ենթակայ:

Մովը մշտական պայքարի մէջ է ցամաքի հետ, քամին՝ անձրեւի հետ, այսինչ բջիջը, այսինչ բոյսը, այսինչ կենդանին ու այսինչ հաւաքականութիւնը՝ այսինչ բջիջի, այսինչ բոյսի, այսինչ կենդանու եւ այսինչ հաւաքականութեան հետ:

Բայց ոչ ոք մտքով չի անցկացնում թէ լա՛ւ կը լինէր, որ ծովն ու ցամաքը անջատ գոյութիւն չունենային ու այդպիսով վերացուէր նրանց պայքարը — չէ՞ որ ծովը աշխատում է քանդել իր ափերի ժայռերը, լայնանալ ու մեծանալ ցամաքի հաշուին. իսկ ցամաքը՝ գետերի օգնութեամբ՝ աշխատում է լեցնել աւազով ծովի խորութիւնը, նուաճել ջրային տարածութիւններ: Ոչ ոք մտքով չի անցկացնում, թէ լա՛ւ կը լինէր, որ անտառի մէջ գոյութիւն չունենային՝ կողք-կողքի՝ մայրին ու կաղնին, — չէ՞ որ սրանք պայքարում են իրար հետ, աշխատում են զրաւել աւելի ու աւելի ընդարձակ տեղ, լոյս ու ջերմութիւն՝ իրանց սերունդը աճեցնելու համար: Ոչ ոք չի ասում, թէ լա՛ւ կը լինէր, որ գոյութիւն չունենային մարմնամարզական ընկերութիւնները, — չէ՞ որ սրանք պայքարում են Փիլհարմոնիական ընկերութիւնների հետ, աշխատում են շատացնել իրանց անդամների թիւը՝ ի հաշիւ երաժշտասէրների...

Ոչ ոք չի ասում, որովհետեւ դա կը նշանակէր ժխտել ու բացասել կեանքը առհասարակ:

Ազգը, պայքարի տեսակէտից, բացառութիւն չի կազմում կենսական միւս երեւոյթների շարքում:

Կարելի է ու պէ՛տք է ըմբոստանալ պայքարի այս կամ այն ձեւի, այս կամ այն արտայայտութեան դէմ (խօսքս ընկերային երեւոյթների մասին է, ի հարկէ — միւս կարգի երեւոյթները ենթակայ չեն մարդու կամքին ու ընտրութեան), բայց ոչ պայքարի դէմ առհասարակ: Մտքի կատարեալ շփոթութիւն կը լինէր՝ դատապարտելի յայտարարել այս կամ այն երեւոյթը այն պատճառով միայն, որ նա ծնունդ է տալիս պայքարի:

Ճիշդ է, ազգերի պայքարը կարող է ստանալ այնպիսի ձեւեր, որ կորստաբեր են թէ՛ պայքարող ազգութիւնների եւ թէ՛ ամբողջ մարդկութեան համար. բայց սա պատճառ է, որ դատապարտուի ազգ-երեւոյթը ինքնըստինքեան կամ ազգային պայքարը ընդհանրապէս:

Օջախի կրակը կարող է հրդեհի վերածուել ու այրել, ոչնչացնել մի ամբողջ քաղաք: Մարդիկ օրէնքներ են սահմանում ու միջոցներ ձեռնարկում՝ հրդեհի առաջն առնելու կամ նրա դէմ կռուելու համար: Սա հասկանալի է, նպատակայարմար ու անհրաժեշտ: Բայց ոչ ոք մտքով չի անցկացնում՝ հրդեհի երկիւղից՝ հանգցնել օջախների կրակը կամ դժգոհել, որ կրակը այրե-

լու ընդունակութիւն ունի. չէ՞ որ այրելու ընդունակութիւնը՝ նոյն տաքացնելու ընդունակութիւնն է, որ այնքան արժէքաւոր, այնքան անհրաժեշտ է մարդու համար:

Իթթիհատական թիւրքիան բնաջինջ արաւ կամ երկրից դուրս քէց արեւելեան լիւթայթնների ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը: Ահա՛ ազգային պայքարի մի արտայայտութիւն, պայքարելու մի ձեւ, որի որակումը վէճ չի վերցնում:

Բայց ահա եւ մի ուրիշ արտայայտութիւն. վանի մէջ գերմանական միսիոնարները հիմնեցին, ամերիկեան շատ լաւ դպրոցի կողքին, իրանց սեփական, աւելի եւս լաւ դպրոցը, հաւաքեցին հայ մանուկներին եւ — հայերէն լեզուի ու ուրիշ գիտութիւնների շարքում — սովորեցրին նաեւ գերմաներէն կարդալ-գրել ու մի քիչ խօսել: Սա եւս ազգային պայքար է. գերմանական լեզուն եկել է վան պայքարելու անգլիական լեզուի դէմ, նոր նուաճումներ անելու, լայնացնելու իր տարածման սահմանները:

Մի այլ օրինակ. ռուսական թատրոնը պայքարում է այսօր Ֆրանսիական թատրոնի դէմ, բեմադրում է նոյնիսկ Փարիզի բեմերի վրայ իր երկերն ու իր արտիստները, խաղալու ձեւը, ուրոյն ձեւը, ուրոյն ոճը եւ գեղարուեստական արտայայտութեան այնպիսի միջոցներ, որ խորթ ու անծանօթ են եղել Ֆրանսիական թատրոնին:

Արդ՝ իթթիհատականների գործը ցնցեց ամ-

րող ժարդկութիւնը, ընդհանուր զղուանք ու զայրոյթ առաջ բերեց. բայց ոչ ոք չբողոքեց գերմանական միսիոնարներէ կամ Ստանիսլաւսկու թատրոնի դէմ, թէեւ երեքի արածն էլ՝ նոյն ազգային պայքարի արտայայտութիւններն են:

Ինչո՞վ բացատրել այս տարբերութիւնը:

Պատասխանը պարզ է. որովհետեւ իթթիհատականները ոչնչացրին արժէքներ (ժարդկային կեանք ու տնտեսութիւն), մինչդեռ գերմանական միսիոնարներն ու ռուս արտիստները նոր արժէքներ ստեղծեցին:

Ջարդերը Թիւրքահայաստանում զրկեցին կեանքից մի քանի հարիւր հազար ժարդ եւ ուրիշ հարիւր հազարներին տնակեր ու տնազուրկ արին, դժբախտացրին. ապա՝ զրկեցին Մերձաւոր Արեւելքը — ուրեմն եւ ամբողջ ժարդկութիւնը — աշխատաւոր ձեռներից ու քաղաքակրթական տարրերից:

Կործանարար գործ էր սա:

Բայց ամերիկեան ու դերմանական միսիոնարները պայքարելով Վանում իրար դէմ, սովորեցրին հայ մանուկներին գերմաներէն ու անգլիերէն լեզու, մի քիչ աւելի քաղաքակրթութիւն մտցրին երկրի մէջ, մի քիչ աւելի կապեցին Վանայ հայութիւնը Եւրոպայի ու Ամերիկայի հետ, հեշտացրին հազորդակցելու ու աշխատակցելու միջոցները:

Շինարար էր այս գործը:

Շինարար է նոյնպէս ռուսական թատրոնի պայքարը Փրանսիականի՝ դէմ:

Փրանսիացուն պէտք է, որ ռուսը իր ռուսական խօսքն ստի ու հակադրի Փրանսիականին: Փրանսիական թատրոնը՝ ռուսականի ազդեցութեան տակ՝ չի ռուսանայ, ի հարկէ, չի մոռանայ Մոլիերից, Տալմայից ու Ռաչելից ժառանգած աւանդութիւնները, կը մնայ Փրանսիական: Բայց մոսկուացիների ասպարէզ դալը նոր հեռանկարներ կը ցուցադրի, նոր ճանապարհներ կը բանայ, կեանք ու աշխոյժ կը ներշնչի, կը հարկադրի ստեղծագործելու, որոնելու ու դտնելու գեղարուեստական նոր ձևեր, չի թողնի, որ քարանայ մէկ անգամ մշակուած ձևերի մէջ — ինչպէս քարացած էր դարեր շարունակ շինական գեղարուեստն ու արհեստը:

Այս պայքարից շահում է ե՛ւ Փրանսիացին, ե՛ւ ռուսը, ե՛ւ ես — որ ոչ Փրանսիացի եմ, ոչ էլ ռուս, բայց որոչ չափով մասնակից եմ համաժարդկային կեանքին, վայելում եմ քաղաքակրթութեան բարիքները:

Աւելորդ եմ համարում երկարացնել այս ուղղութեամբ: Պայքարի փաստը ինֆնրստիմֆեան՝ առարկութիւն չէ ազգերի դէմ — պայքարը կարող է լինել ե՛ւ զրական, ե՛ւ բացասական (աւելի զրական, քան բացասական): Պէտք է ուրեմն որոնել ուրիշ հիմնաւորումներ՝ ազգ-երեւոյթը գնահատելու համար:

Վերեւում փորձ արի ուրուագծելու, թէ ի՛նչ ճանապարհներով ամրապնդուած է, ինքնհաստատուում կամ ընդհակառակը կազմալուծուած, ապազգայնանում ունէ ազգ:

Պէ՞տք է արդեօք աւելացնել, որ իմ գծածը՝ սխեմաներ են միայն եւ ո՛չ կենսական ծրարքեր: Իրականութեան մէջ կարելի չէ — եւ ոչ էլ պէտք կայ — հետեւել բառացիօրէն այդ զտուած ու խիստ միակողմանի սխեմաներին:

Հասկանալի է, որ իմ տղին աստիճանաբար թուրքացնելու կամ թուրքանալու ճամբին վրայ դնելու համար անհրաժեշտ չէ, որ անունը անպատճառ Մահմէդ դնեմ (Արամը նոյնպէս կարող է թուրքանալ) եւ ոռոսացնելու համար բնաւ կարիք չկայ, որ ծննդեան տօնը անպատճառ Դեկտ. 25ին տօնել տամ (սուրբ Սարգիսի պասը պահողն էլ կարող է ոռոսանալ): Միւս կողմից, հայ մշակու համար անհրաժեշտ չէ — ոչ էլ նպատակաւորմար — որ չուրջս չինական պարիսպ քաշեմ, զրկեմ ինձ ու իմ ազգակիցներին Նասրեդդին Հաջայի ա՛յնքան համով զրոյցներից ու Ֆ. Շախտապինի ա՛յնքան զեղեցիկ երգերից:

Ասի արդէն, որ Հասանի ու Իվանի հետ կենակցելն ու գործակցելը ոչ միայն անխուսափելի, այլև շատ կարեւոր բան է հենց իրան Արամի համար, — այդ չէ խնդիրը: Ամբողջ խնդիրը նըրանումն է, թէ այդ միջազգային, հանուր մարդկային կենակցութեան մէջ ո՞րը պէտք է համարել

հիմնական, կեանքին ուղղութիւն ու բովանդակութիւն տուող եւ ո՞րը՝ օժանդակող, լրացուցիչ:

Այստե՛ղ է ահա, որ կարող են բաժանուել ճանապարհները եւ այստե՛ղ է, որ պէտք է ընտրութիւն անել (իսկ ընտրութեան հետ միասին՝ նաեւ պայքարել):

Ազդը՝ պատմական երեւոյթ է ու ազգերի գոյութիւնը՝ անհերքելի փաստ...

Այո՛, բայց ամէն մի պատմական երեւոյթ ու ամէն մի իրական փաստ սրբութիւն հօ չէ՞ ինձ համար:

Եթէ այդպէս լինէր, ես պիտի հրաժարուէի որեւէ գնահատումից առհասարակ ու խոնարհուէի ամէն մի իրականութեան առջեւ ընդհանրապէս, որովհետեւ չկայ մի երեւոյթ, որ չունենայ իր պատճառները անցեալում ու չանդրադառնայ ներկայի վրայ:

Պատճառ է սա, որ ես ցամակալի համարեմ այդ երեւոյթները, պաշտպան կանգնեմ դասակարգին ու պետութեան, պայքարեմ նրանց գոյութիւնը յաւերժացնելու համար:

Իմ պատասխանը այդ հարցին՝ բացասական է:

Երբ ես իմ մտքի մէջ պատկերացնում եմ լաւագոյն կազմակերպութիւն հանուր-մարդկային համակենակցութեան համար, ոչ դասակարգային եւ ոչ էլ պետական բաժանումները տեղ

չեն դանում այդ կաղմակերպութեան մէջ: Ի՞նչ էլ եղած լինի սրանց ղերը անցեալում եւ ո՛րքան էլ անխուսափելի ու նոյնիսկ անհրաժեշտ լինի դոյութիւնը ներկայում, ես ցանկանում եմ ու նախատեսնում այն շատ լաւ օրը, երբ մարդկութիւնը ի վիճակի կը լինի ազատագրուելու դասակարգերից (որ կաղմակերպուած չահագործութիւն է) ու պետութիւններից (որ կաղմակերպուած բռնութիւն է):

Ես հարկադրուած եմ հաշուի առնել դասակարգերի ու պետութիւնների դոյութեան փատոր: Տուեալ պայմանների մէջ ու որոշ նկատումներով կարող եմ հանդուրժել նրանց դոյութիւնը, իրրեւ ժամանակաւոր ու անցողակի, բայց անխուսափելի չարիք. կարող եմ այսօր չկռուել կամ սահմանափակել կռիւս մասնակի յարձակումներով, վերապահելով ընդհանուր զրոհը ապագային, երբ աւելի լաւ զինուած լինեմ. վերջապէս, այս կամ այն դէպքում կարող եմ նոյն իսկ պաշտպանել դոյութիւն ունեցող չարիքը, աւելի փատթար չարիքները կանխելու համար... Բայց եւ այնպէս՝ իմ գնահատումն ու վերաբերումը կը մնան բացասական:

Ի՞նչ կը կորցնեն մարդ-անհատն ու ամբողջ մարդկութիւնը, իրրեւ մարդ-անհատների մի մեծ հաւաքականութիւն, եթէ սոցիալ-տնտեսական փոխ-յարաբերութիւնները ձեւաւորուեն այնպէս, որ ասպարէզից վերանան ի սպառ դասակարգային

բաժանումները, ժողովուրդները ապադասակարգայինան կամ՝ ուրիշ խօսքերով՝ կաղմեն մի հատիկ աշխատաւոր դասակարգ: Իմ խորին համոզումով՝ ոչինչ չեն կորցնի ու շատ բան կը շահեն:

Ի՞նչ կը կորցնեն մարդ-անհատն ու մարդկութիւնը, իրրեւ հաւաքականութիւն, եթէ հնարաւորութիւն գտնուի կաղմակերպել քաղաքական կեանքը այնպէս, որ վերանան ասպարէզից բոլոր պետական բաժանումները, բոլոր պետութիւնները՝ իրանց կենտրոնացրած բարդ մեքանիզմներով, օրէնսդիր ու գործադիր իշխանութիւններով (պարլամենտներով ու կառավարութիւններով), իրանց բանակներով, դատարաններով, ոստիկանութիւններով ու բանտերով եւ տեղի տան ինքնավար համայնքների մի ընդարձակ Գաշակցութեան: Իմ խորին համոզումով՝ ոչինչ չեն կորցնի ու շատ բան կը շահեն:

Կարո՞ղ եմ ասել նոյնը եւ ազգերի վերաբերմամբ:

Կարո՞ղ եմ ասել, թէ ազգային բաժանումները նոյնպէս չարիք են — թերեւս անխուսափելի ու նոյնիսկ անհրաժեշտ պատմական որոշ պայմանների մէջ — բայց եւ այնպէս՝ չարիք:

Կարո՞ղ եմ ասել, թէ մարդ-անհատն ու մարդկութիւնը ոչինչ չեն կորցնի ու դեռ մի բան չահած կը լինեն, եթէ վերանան բոլոր ազգային բաժանումները ու ամբողջ մարդկութիւնը ձուլ-

ուի մի հատիկ ազդութեան մէջ, այսինքն՝ կլանուի մի տիպի մշակոյթի մէջ...

Այդ ես չեմ կարող ասել: Պէտք է ասեմ ճիշդ հակառակը — այն, որ՝ իմ խոր համոզումով՝ մարդ-անհատն ու մարդկութիւնը այդ դէպքում չա՛տ բան կորցրած կը լինեն ու ոչինչ չահած:

Թ.

I

Թողնեմ վերացական դատողութիւնները եւ խնդիրը լուսարանելու համար՝ փորձեմ խօսել կենդանի օրինակներով:

Ահա երկու ինքնատիպ, լրիւ արտայայտուած ու որոշակի կաղապարուած մեծ ազգեր — անգլիականն ու Ֆրանսիականը:

Ի՞նչ չահած կամ կորցրած կը լինէին իրանք Ֆրանսիացիներն ու անգլիացիները — եւ ես, որ ոչ անգլիացի եմ, ոչ Ֆրանսիացի — եթէ անցելուս գոյութիւն ունեցած չլինէր կամ ապագայում դադարէր գոյութիւն ունենալուց այս երկու ազգերից մէկը կամ միւրը:

Մօտ քառասուն միլիոն Ֆրանսիացի կազմում են այսօր Ֆրանսիական ազգը, մօտ քառասուն միլիոն անգլիացի (բարդութիւնները վերացնելու

համար հաշուի եմ առնում միայն բուն Անգլիան ու կլորացնում եմ թուերը) կազմում են անգլիական ազգը: Ի՞նչ կը լինէր, եթէ՝ փոխանակ այդ երկու անջատ ազգերի՝ գոյութիւն ունենար մէկը միայն առանց միւսի, — ութսուն միլիոնանոց մի անգլիական ազգ (առանց Ֆրանսիականի) կամ ութսուն միլիոնանոց Ֆրանսիական ազգ (առանց անգլիականի):

Կարելի է ասել առանց վերապահումների ու տատանումների, որ ամբողջ քաղաքակրթութիւնը կ'ունենար ուրիշ կերպարանք, քան ունի այսօր. այդ երկու ազգերից մէկի պակասը խորապէս անդրադարձած կը լինի հողեկան ու նոյնիսկ նիւթական մշակոյթի բոլոր երեւոյթների վրայ: Ընդդժում եմ՝ բոլոր երեւոյթների: Բայց իմ թէզը հիմնաւորելու համար բաւական եմ համարում մատնանիչ անել այստեղ մի հատիկ պակասը միայն — լեզուներից մէկի պակասը:

Պարզ է, որ եթէ պակասէր ազգերից մէկը, պակասած պիտի լինէր նաեւ լեզուներից մէկը. չէր լինի ե՛ւ անգլերէնը, ե՛ւ Ֆրանսերէնը, այլ կը լինէր կամ միայն անգլերէնը (կրկնակի ծաւալով, բայց առանց Ֆրանսերէնի), կամ միայն Ֆրանսերէնը (դարձեալ կրկնակի ծաւալով, բայց դարձեալ առանց անգլերէնի):

Եթէ պակասէր լեզուներից մէկը, պակասած կը լինէր նաեւ դրականութիւններից մէկը. մարդկութիւնը չէր ունենայ ե՛ւ անգլիական, ե՛ւ Ֆր-

րանսիական զրականութիւն, ոչ միայն անգլիական առանց Ֆրանսիականի կամ միայն Ֆրանսիական առանց անգլիականի :

Հեղինակների թիւը ու հրատարակուած գրքերի քանակը կը մնային նոյնը. բայց երկու տարբեր զրականութիւնների, — այսինքն երկու տարբեր մշակութային արժէքների փոխարէն կ'ունենայինք մէկը միայն : Տարակոյս չկայ, որ այդպէս կը լինէր, որովհետեւ ծաւալով կրկնապատկուած անգլիական զրականութիւնը կը մնար այնուամենայնիւ անգլիական ու ծաւալով կրկնապատուած Ֆրանսիականը՝ այնուամենայնիւ Ֆրանսիական :

Ձէինք ունենայ Չօսեր ու Ռարլէ, Շէքսպիր ու Մոլլեր, Սփիֆթ ու Վոլտեր, Բայրըն ու Լամարտին, Շելլի ու Բերանժէ, Վալտեր Սկոտ ու Վ. Հիւգօ, Դիկկենս ու Բալլպակ, Ուալդ ու Մոպսան... այլ կ'ունենայինք երկու Չօսեր (առանց Ռարլէի), երկու Շէքսպիր (առանց Մոլլերի) եւ այլն, կամ՝ հակառակը՝ երկու Ռարլէ (առանց Չօսերի), երկու Մոլլեր (առանց Շէքսպիրի) եւ այլն :

Իմ զրազարանի մէջ ես ունեմ այսօր մի պատմական վէպ՝ «Քվենտին Դորվարդ», որ գրել է անգլիացի Վ. Սկոտը եւ մի ուրիշ պատմական վէպ՝ «Փարիզի Աստուածամայրը», որ գրել է Ֆրանսիացի Վ. Հիւգոն : Եթէ Ֆրանսիական ազգը գոյութիւն չունենար (օրինակ՝ լուծուած լինէր

անգլիականի մէջ), ես չէի ունենայ Հիւգոյի «Աստուածամայրը», այլ կ'ունենայի մի երկրորդ «Դորվարդ», որ գրած կը լինէր մի երկրորդ Սկոտ : Իսկ եթէ գոյութիւն չունենար անգլիական ազգը (օրինակ՝ լուծուած լինէր Ֆրանսիականի մէջ), ես չէի ունենայ «Քվենտին Դորվարդը», այլ կ'ունենայի մի ուրիշ «Փարիզի Աստուածամայրը», որ գրած կը լինէր մի ուրիշ Հիւգօ (ասենք՝ մի Պ. Մերիմէ գրած կը լինէր մի «Քրոնիկոն Շարլ Գրգի Ժամանակներից») :

Բայց երկրորդ «Դորվարդը» (ինչ անուն էլ կրի նա) երբեք չի կարող լրացնել «Աստուածամօր» պակասը, ինչպէս եւ երկրորդ «Աստուածամայրը» (ասենք՝ Մերիմէի «Քրոնիկոնը») երբեք չի կարող փոխարինել բացակայող «Դորվարդը» : Ձի կարող, որովհետեւ տարբեր տիպի զրական երկեր են սրանք :

Ուշազրուութիւն դարձրէք այս խիստ կարեւոր հանգամանքի վրայ :

Ֆրանսիական վէպը՝ անկախ հեղինակից, նոյնը չէ, ինչ որ է անգլիականը. Ֆրանսիական վէպը՝ ե՛րբ եւ ո՛ւմ ձեռող էլ գրուած լինի, մընում է միշտ Ֆրանսիական ու միայն Ֆրանսիական :

Հնարաւորութիւն չունեմ ապացուցանելու այս ճշմարտութիւնը եւ ոչ էլ կարիք, քանի որ նա վաղուց արդէն ճանաչուած ու հաստատուած է : Կասկածողներին խորհուրդ եմ տալիս թերթել

գրականութեան պատմութիւնն ուսուցանող առաջի պատահած ձեռնարկը կամ — որ աւելի լաւ է — յիշել, քննութեան առնել ու վերլուծել սեփական սպաւորութիւնները: Յիշեցէք ձեզ ծանօթ Ֆրանսիական ու անգլիական հեղինակները, յիշեցէք նրանց երկերը (խօսքս մեծ հեղինակների ու գրական բարձր արժէք ունեցող երկերի մասին է, հարկաւ), համեմատութեան դրէք ձեր գիտցածը եւ կը տեսնէք — վստահ եմ, թէ կը տեսնէք, — որ կայ մի ուրոյն գիծ, մի առանձին համ ու հոտ, որ կապում է ի մի ամբողջ անգլիական գրականութիւնը եւ որոշակի բաժանում է Ֆրանսիականից:

Կորնելն ու Մոլիերը, Ռուսոն ու Վոլտերը, Լը Սաժն ու Բոմարշէն, Շատոբրիանն ու Հիւլյոն, Ստենդալն ու Բալզակը, Ֆլորերն ու Չոլան, Ռոստանն ու Ա. Ֆրանսը — տարբեր ժամանակների, տարբեր «դպրոցների», տարբեր տաղանդների ու տարբեր անհատականութիւնների վարպետներ են. բոլորն էլ սակայն ֆրանսիացի են, բոլորն էլ գրել են ֆրանսերէն լեզուով եւ այս իսկ պատճառով բոլորի երկերն էլ որոշակի դրոշմուած են նոյն ֆրանսիական ազգային դրոշմով: Տեսէ՛ք. նոյն յստակ կանոնաւորութիւնը կառուցուածքի մէջ, այսինքն՝ նոյն արհեստականութիւնն ու «վարպետութիւնը» նիւթի դասաւորման, գործողութեան զարգացման, հոգեբանական հիմնաւորումների ու նկարագրերի մէջ. ձեւի ու համաչափութեան նոյն

խիտ պահանջը, անխորտակելի բնազդը. նոյն վերացական, զուտ ուղեղային տրամաբանութիւնը, միշտ արթուն bon sensը եւ սուր, փայլուն espritն, ապա՝ կանոն, հաշիւ ու արհեստ՝ փոխարէն ազատ ու անզուսպ ստեղծագործութեան, վարպետական ձեւաւորում՝ փոխարէն կեանքի տարերային անկանոնութեան, ակադեմիական զեղեցկութիւն փոխարէն զեղանկարի, սրամտութիւն ու սրախօսութիւն փոխարէն կոմիզմի, կոմիզմ փոխարէն հումորի, հետտորական պաթոս փոխարէն հոգու ազազակի... .

Ի՛նչ խօսք, որ այս հիմնական գծերը արտայայտում են շատ տարբեր ձեւերով տարբեր հեղինակների գործերի մէջ (ժամանակը, դպրոցը ու հեղինակի անհատականութիւնը զունաւորում են իրանց յատուկ գոյներով ազգային տիպը). բայց էականն այն է, որ տիպը կայ եւ ընդհանուր է բոլորի համար: Ուշադրութիւն դարձրէք, որ մեծ ռոմանտիկ Հիւլյոն՝ ռոմանտիկական պարոֆիզմի դադաթնակէտին իսկ՝ մնում է հոգու խորքում նոյնքան զգաստ ու սառն որքան զգաստ ու սառն են դասական Կորնելն ու naturaliste (բնութապաշտ) Չոլան:

Ի՛նչ մեծ ու բնորոշ տարբերութիւն, եթէ համեմատութեան ղնէք անգլիական գրուածքների հետ... . Նոյնքան բնորոշ ու մեծ, որքան է տարբերութիւնը Վերսայլի պալատի ու Վինձորի ամրոցի միջեւ կամ Տիւլլրիի պարտէզի ու Լոնդոնի Հայդ-պարքի միջեւ:

Անգլիացիին ու Փրանսիացիին տարբեր աչքերով են տեսնում բնութիւնն ու կեանքը, տարբեր տեղեր են որոնում ու տարբեր ձեւերի մէջ զըտնում գեղեցկութիւնը: Վոլտերի համար Շէքսպիրը «վայրենի» է. իսկ Շէքսպիրը (եթէ տպրէր մինչեւ «Չայր»ի օրերը), անշուշտ կը յայտարարէր Վոլտերի ողբերգութիւնները մտածածին ու շինծու, անկենդան ու տաղտկալի:

Անգլիացիին ունի զգալու, ըմբռնելու, ու արտայայտուելու մի ուրոյն եղանակ, որ յատուկ է իրան միայն ու խորթ է, համարեա անմատչելի Փրանսիացուն: Եւ հակառակը:

Ապա՝ անգլիացու ազգային մտայնութիւնը անդրադարձել է իր լեզուի վրայ եւ անգլիերէնը միակ լեզուն է, որ ընդունակ է լրիւ ու հարազատօրէն արտայայտել անգլիացու ուրոյն մտայնութիւնը:

«Պիկվիկի արկածները» կարելի էր գրել միայն անգլիացիին ու միայն անգլիերէն լեզուով, ինչպէս եւ «Միրանօ դը Բերտերակ»ը կարելի էր գրել միայն Փրանսիացիին ու միայն Փրանսերէն լեզուով:

Ազգային հանճարների ինքնատիպ արտայայտութիւններ են սրանք, որ օրգանապէս կապուած են ազգային լեզուների հետ:

Ոչ միայն գրական երկի մէջ, այլ եւ ընդհանրապէս լեզուն անբաժանելի է մտքից: Գիտէ՞ք, որ մարդը ոչ միայն արտայայտուում, այլ եւ

մտածում է լեզուով եւ որ լեզուն՝ խոշոր չափերով՝ կաղապարում է միտքը: Պարադոքս էր լինի ասել, թէ Օգիւստ Կօստը, Հանրի Պուանկարէն ու Բերգսոնը մտածել են Փրանսերէն, իսկ Միւլը, Սպենսերը կամ Լորդ Կելվինը՝ անգլիերէն... Ի՞նչ հրաշալի գործիք էր Օ. Կոնտի ձեռին բերեղի պէս յատակ ու ածելիի չափ սրած-յղկած Փրանսերէնը՝ իր վերացական պոզիտիւլիզմը ձեւակերպելու համար. եւ ո՞վ կարող է ասել, թէ այդ գործիքը ինքը ուղղութիւն չի տուել ուսուցչի մտքին: Մի քիչ վերապահօրէն եմ ասում, բայց կարծում եմ, որ միտքը իսկապէս դիտակցում է ու ամբողջանում այն ժամանակ միայն, երբ դանում է համապատասխան խօսքը. խօսքի մէջ չձեւաւորուած միտքը — կէս միտք է միայն, մտքի սաղմ, պոտենցիա, բայց ոչ ինքը միտքը:

Լեզուն՝ ազգային անհատականութեան այդ գերագոյն արտայայտութիւնը՝ դնում է իր անջնջելի դրոշմը մարդու մտքի վրայ ընդհանրապէս, իսկ գեղարուեստական խօսքի վրայ՝ յատկապէս ու առանձնապէս:

Մարդկային խօսքը — ալքերբայական կամ քիմիական ֆորմիւլ չէ, հնչիւնների մի պայմանական դասաւորում չէ այս կամ այն վերացական գաղափարը նշանակելու համար: Խօսքը հոգեկան կեանքի մի շատ նուրբ արտայայտութիւն է, թրթուուն ու զգայուն: Խօսքը ծնում է մտքի հետ միասին, նրա հետ զուգընթացաբար զար-

գանձում է, հասունանում, զօրեղանում :

Գիտեմ, հարկաւ, որ ամէնից աւելի զարգացած լեզուն անգամ՝ շատ թերի, շատ անկատար միջոց է հաղորդակցուելու, մտքեր ու պարուններ փոխանակելու, հասկանալու եւ հասկացնելու համար: Բայց լեզուն անկատար է ճիշդ այնչափ, որչափ անկատար է ինքը միտքը. խօսքը տարտամ է ու անստոյգ այն պատճառով միայն, որ տարտամ ու անորոշ է իրան ծնունդ տուող միտքը: Երբ միտքը գիտակցուած է պարզօրէն ու ամբողջովին, նա գտնում է կամ յօրինում հարկաւոր խօսքը, — աւելի ճիշդ՝ այդ խօսքի մէջ է, որ գտնում է իր պարզումն ու ամբողջացումը:

II

Լեզուն հաւաքական ստեղծագործութիւն է եւ ստեղծագործող հաւաքականութիւնը ազգն է:

Հաւաքականօրէն ստեղծագործելու համար բաւական չէ սոսկ մեքանիքական կապակցութիւն (օրինակ՝ կենսակցութիւնն նոյն պետական կազմի մէջ). պէտք են օրգանական կապեր, հոգեկան միութիւն: Հաւաքական կեանքը (կեանքը, եւ ոչ սոսկ կենսակցութիւնը) երկար դարերի ընթացքում, սերունդից սերունդ ժառանգօրէն փոխանցուած հոգեկան տիպը, զգալու եւ մտածելու

ուրոյն եղանակը — սա՛ է, որ կազմում է ազգը եւ սա է, որ ծնունդ է տալիս լեզուներին: Լեզուները չեն շինուում գործարաններում անկենդան նիւթերից, ինչպէս շինուում է գրամֆօնը եւ չեն յօրինուում զիտնականների խուցերում, ինչպէս յօրինուում է համը-խուլերի այրբները: Ոչ, լեզուները ծնուում են կենդանի օրգանիզմներից — ազգ մարմիններից — ինչպէս ծնուում է ամէն մի կենդանի էակ:

Էսպերանտոն (միջազգային, արհեստականօրէն շինուած, պայմանական լեզուն) լեզու չէ եւ երբեք չի կարող լինել, երբեք չի կարող փոխարինել կենդանի լեզուները:

Չեմ ուզում ասել թէ՛ ուրեմն՝ աւելորդ բան է էսպերանտոն: Ոչ, նրա մեծ օգտակարութիւնը ու նոյնիսկ բացարձակ անհրաժեշտութիւնը ակնհայտ է այնտեղ — բայց այնտեղ միայն, — ուր տարբեր լեզուների մարդիկ հաղորդակցութեան մէջ են մտնում՝ բովանդակութեամբ պարզ ու գունաւորումներից զուրկ մտքեր փոխանակելու համար:

Եթէ ես ափ եմ իջել Նազասակի նաւահանգրստում ու պէտք է հարցնեմ ճափոն ոստիկանից «Նիպոն» պանդոկի ճամբան, պարզ է, որ էսպերանտոն մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել ե՛ւ ինձ, եւ ճափոն քաղաքապահին: Եթէ ես տեղեկութիւն պիտի առնեմ Բուհնոս-Այրխից, թէ ի՞նչ գնի է ցորենը այնտեղի շուկայում. եթէ

Քվերեկի մետալուրգիական կայանը (ենթադրուում եմ թէ այդպիսի մի հիմնարկութիւն պիտի լինի Կանադայի մայրաքաղաքում) նախագրուչացնելու է Ատլանտեան ովկիանում գտնուող բոլոր ազգի նաւերը, թէ Գրենլանդիայի ափերից, հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ, առաջանում է մի ահարկու փոթորիկ. եթէ էյֆելեան աշտարակի գագաթից լուր պէտք է տալ աշխարհի չորս կողմը, թէ Վերսայլում կնքուեց խաղաղութեան դաշն Գերմանիայի հետ. եթէ գերման վիճակագիրները ուզում են հովացնել իրանց հայրենակիցների այրուած սրտերը, յայտարարելով ի գիտութիւն ամէնքի, որ ծննդաբերութիւնը Փրանսիայում 1922 թուականին կէս տոկոսով պակաս է եղել, քան նախորդ տարին. եթէ... Այս «եթէ»ների շարքը ընթերցողը ինքը կարող է երկարացնել՝ յօդուտ էսպերանտոյի՝ որքան կամենայ: Ակներեւ է ու անհերքելի, որ այս կարգի պէտքերի համար էսպերանտոն միանգամայն բաւարար ու շատ նպատակայարմար միջոց է հաղորդակցութեան:

Բայց ակներեւ է եւ այն, որ որքան էլ երկարացուի շարքը, այնուամենայնիւ դուրսը կը մնայ ապրումների մի ամբողջ աշխարհ, հաղորդակցուելու մի ծով-կարիք, որի հանդէպ անգոր է էսպերանտոն:

Կարո՞ղ էր Գրիգոր Նարեկացին ուղղել Աստծուն իր սրտի ողբը էսպերանտո լեզուով: Մեր

չատ սիրելի սրբ Զօն Ֆալտաֆը կարո՞ղ էր պատմել այդ լեզուով իր քաջազործութիւնները եւ ի՞նչ կը մնար խեղճ Ֆալտաֆից, եթէ նա ներկայանար ընթերցողին էսպերանտոսներէ բառարանից քաշած, անգիր արած բառերով: Կարո՞ղ էր Հայնէն դրել իր ա՛յնքան սրտառուչ, այնքան զողտրիկ երգերը էսպերանտո լեզուով: Այդ միջազգայնականի շինծու բառերը ու արհեստականորէն կազմուած քերականութիւնը կարո՞ղ էին արտայայտել բանաստեղծի յուզումը, մտքի նրբութիւնները, պատկերների գունաւորումը ու արթնացնել մտքերի եւ պատկերների այն բարդ շղկապումները, որոնց մէջն է խօսքի ոյժն ու աղբելու կարողութիւնը...

Մի՛ ասէք, թէ սրանք բանաստեղծներ են ու իրանց խօսքը՝ բանաստեղծական է:

Կենդանի խօսքը բանաստեղծական է առհասարակ ու ամէն մի մարդ՝ խօսելիս՝ բանաստեղծում է անգիտակցաբար, աւելի կամ պակաս չափով (նայած խառնուածքին): Բանաստեղծօրէն արտայայտուելու կարիքն ու ընդունակութիւնը՝ հիմնական յատկութիւններից մէկն է մարդու, նոյնիսկ չոր գիտնականների ու տրամաբանող փիլիսոփաների, — մի թուլութիւն՝ եթէ ուզում էք՝ որից ազատ չեն նոյնիսկ ատամնարոյժերը: Ոսքը պարունակում է իր մէջ ոչ միայն վերացական դադափար, այլ նաեւ կենդանի պատկեր ու հոգեկան ապրում. յուզմունքի ծնունդ է խօսքը ու յուզմունքի աղբիւր:

Ահա մի երիտասարդ մայր, որ սեղմել է կուրծքին հիւանդ զաւակի գլուխը ու՝ աչքերը լի արտասուքով՝ աշխատում է մեղմացնել փոքրիկ ցաւը իր մայրական գուրգուրանքներով. կարող է այս կինը փոխ առնել Էսպերանսո բառարանից այն մտերիմ, այն անվերջ նուրբ, հոգուց պոկած խօսքը, որ արտայայտէր իր անհուն սէրը, վիշտն ու կարեկցութիւնը:

Մի ուրիշ երիտասարդ — այս անգամ մի այր մարդ — համբուրելու տենչից բռնկուած, երկինք ու երկիր վկայ է կանչում, որ սիրում է մի քիչ տատանուող օրիորդին աւելի, քան կարող են սիրել «քառասուն հազար եղբայրներ» միասին վերցրած եւ այդպէս սիրելու է մինչեւ վերջին շունչը... Կը հաւատա՞յ օրիորդը — թո՞ղ որ Գրեթիսնի չափ պարզամիտ ու Ջուլլետայի պէս բռնկուող լինի նա — կ'ապաւինի՞՞ այս երգման, եթէ երկինքն ու երկիրը, սէրն ու վերջին շունչը Էսպերանսո լեզուով են ասուած:

Զօրավարը — պատերազմի դաշտում, վճռական ժամին — կոչ է ուղղում զինուորայիններին՝ կանգուն մնալ, յաղթել կամ մեռնել հայրենիքի համար: Էսպերանսոն կարո՞ղ է ասել այդ խօսքը, որ պիտի զարնէ մարդկանց սրտերին ու մոռացնել տայ ապրելու անխորտակելի բնագոյրը:

Շիրակի գիւղացին կուռում է հարեւանի հետ, որ աւերել է իր արտը կամ զարկել, կոտրել է եզի ոտը, — կուռում է ու թեթեւացնում սիրտը հո-

յակապ յիշոցներով՝ մէկը միւսից պատկերաւոր, մէկը միւսից շմեցուցիչ: Կարո՞ղ է այս կատաղած մարդը յիշել իրան տունը քանդողի հօրն ու մօրը, ու եօթը պորտը — Էսպերանսո լեզուով...:

Մայրայեղ յուզումների արտայայտութիւններ են սրանք, այս՝: Բայց, կրկնում եմ, ո՞րն է այն խօսքը, որ շունի իր մէջ — աւելի կամ պակաս չափով — յուզման տարր: Կեանքը լի է մանր ու խոշոր յուզումներով, հետեւապէս յուզումնալի է — ու պիտի՛ լինի — նաեւ խօսքը: Պատկերներն են — ու սրանց շողկապումը, որ տալիս են խօսքին յուզելու կարողութիւն եւ արտայայտելու թափ:

Կրկնում եմ դարձեալ, սա այսպէս է ոչ միայն բանաստեղծական երկի կամ մեծ յուզումների, այլ եւ սովորական, հանգիստ խօսակցութեան մէջ: Ահաւասիկ՝ մի քանի տեղ վերեւ՝ ես գրեցի «իր տունը քանդող» ու «եօթը պորտ» խօսքերը: Զգիտեմ, թէ իմ տեղը ի՞նչպէս կ'արտայայտուէր Էսպերանսոյստը: Բայց գիտեմ հաստատ, որ ի՞նչպէս էլ գրելու լինէր, նրա խօսքը՝ ինձ ու իմ ընթերցողի համար՝ բնաւ չէր լինի այն, ինչ որ է հայերէն «տուն քանդողը» ու «եօթը պորտը»:

Էսպերանսոն — որքան էլ կատարելագործւի ու որքան էլ տարածուի — չի կարող փոխարինել կենդանի լեզուները:

Եւ մի կենդանի լեզու — որքան էլ հարուստ

ու ճկուն լինի այն — չի կարող փոխարինել մի ուրիշ կենդանի լեզու:

III

Լեզուները անփոխարինելի են:

Եւ անթարգմանելի:

Հայ խօսքը — հայերէն միայն կ'ասուի: Եթէ ուղեւանք թուրքերէն ասել՝ ուրիշ բան պիտի ասենք (նման, բայց ուրիշ):

Traduttore — traditore (թարգմանիչը դաւաճան է), ասում է իտալական առածը:

Եթէ լաւ թարգմանես — ասում է իր հերթին Վ. Հիւլոն — ճիշդ չի լինի: Եթէ ճիշդ թարգմանես՝ լաւ չի լինի:

Նրբութիւններ են սրանք, որ թերեւս անկարելի է վերլուծել ու բացատրել: Բայց այս նրբութիւնների մէջ է խօսքի ամբողջ համը, յաճախ նաեւ ամբողջ իմաստը:

Եթէ ձեզ ծանօթ է Վ. Բրիտովի կազմած (շուեսերէն լեզուով) «Հայաստանի պոէզիա» անունը կրող շատ պատկառելի հաւաքածուն, նրկատած կը լինէք անշուշտ, թէ ի՞նչ ողբալի այլակերպման ենթարկուած է այնտեղ խեղճ հայ բանաստեղծութիւնը: Էլ չեմ խօսում Նահապետ Քուչակի կամ Սայեաթ Նովայի մասին, — նոյն իսկ Յ. Թումանեանի պէս մատչելի բանաստեղծը

անըմբռնելի կամ անթարգմանելի է եղել ուսումնարանիչների համար:

Թերեւս Վ. Բրիտովը ու իր աշխատակիցները չեն գիտցել կամ լաւ չեն գիտցել հայերէն եւ թարգմանել են երրորդ անձերի օգնութեամբ... բայց ահա մի ուրիշ օրինակ:

Տարիներ առաջ, Ախթամարի վանքում, մի շատ տաղանդաւոր ծերունի՝ Կարճկանցի Խուրդոն թարգմանած էր ինձ համար քրդական երգեր: Անդրապէտ մարդ էր Խուրդոն, բայց մանկութիւնից վարժուած էր քրդերէնին — երկար տարիներ երգիչ էր եղել մի քուրդ ցեղապետի մօտ — իսկ հայերէնին (իր դաւաճարարբառին, հարկաւ) տիրում էր վարպետօրէն: Եւ ահա այս մարդը, որ ինքն էլ բնածին բանաստեղծ էր — բանաստեղծ «ողորմութեամբ Աստուծոյ» — մի մարդ, որի ամէն մի խօսքը բանաստեղծական էր, պատկերաւոր, հիւթալի, լիահնչիւն ու անարատ, այս երգիչ-աշուղը չէր գտնում բառեր՝ քրդի երգը հայերէնի վերածելու համար: Թարգմանում էր, ասում, ուղղում իրան, որոնում ու փոխում խօսքը, կրկին փոխում ու — յուսահատում. չէ՛, չեղաւ... այդպէս չէ... չի լինում... հայերէն չի ասուի... Մի տե՛ս, թէ ի՞նչ է ասում քուրդը: Ու մոռանալով, որ ես չեմ հասկանում քրդերէն, սկսում էր երգել ու ասել բնագիրը: Ասում էր ու ողբերում, հիանում՝ ինձ համար անմատչելի գեղեցկութիւններով: Ու ապա հարցնում էր,

շուարած. Ի՞նչպէս ասեմ սա հայերէն...

Կարճկանցի Պուղոն անգրագէտ մարդ էր, քրդահայ գեղջուկի շատ սահմանափակ բառարանով եւ թարգմանածն էլ երգ էր, այսինքն՝ գեղարուեստական խօսքի ամէնից նուրբը: Բայց վերցրէք մի լաւ գրագէտ եւրոպացի, մի հմուտ ու շնորհալի թարգմանիչ, որի տրամադրութեան տակ է իր լեզուի ամբողջ հարստութիւնը ու թարգմանածն էլ՝ բանաստեղծութիւն չէ: Երեւոյթը՝ իր էութեամբ կը մնայ նոյնը:

Ահա Լ. Տոլստոյի բարոյա-փիլիսոփայական մի գրուածք: Դէպքի բերումով, ինձ պատահել է կարդալ այդ գրուածքներէից մի-երկուսը Փրանսերէն լեզուով: Կարդացել եմ ու չեմ հաւատացել աչքերիս. մի՞թէ այս է ասել ու այսպէս է ասել Տոլստոյը... Ա՛յնքան եմ գարմացել ու ա՛յնքան հետաքրքրուել որ — Փարիզում — որոնել եմ ու գտել քնազիրը ու մի քանի գլուխ ուշի-ուշով համեմատել եմ թարգմանութեան հետ: Այո՛, կարծես քէ միշդ է. մարդը բարեխղճօրէն հետեւել է հեղինակին ու բարեխղճօրէն փոխարինել է ռուսերէն բառերը Փրանսերէններով: Փոխարինել է ու — մեոցրել, սպաննել է մեծ ծերունու կենդանի խօսքը:

Տոլստոյի անհանգիստ, միշտ որոնող, յանդուգն, խոր ու զօրեղ միտքը — այն իսկ միտքը, որ՝ ռուսերէն արտայայտուած լարում է, յուզում ու պաշարում ընթերցողի ամբողջ հոգին

(Թո՛ղ որ ըմբոստացնի, պաշարելով) — Փրանսերէնում վերածուել է մի շարք չոր ու ցամաք դատողութիւնների, շատ խեղճ ու շատ անզօր: Հանճարեղ ու խիզախ պարադոքսների փոխարէն — պարադոքսների, որ այնքա՛ն մօտ են գերանութեան մէջ ընթերցողը գտնում է միայն ողորմելի սովորներ, պարապ մտքի պարապ մարգանք: Բառերը նոյնն են, բայց խօսքը շատ տարբեր է... Եթէ թարգմանիչը (մոռացել եմ անունը) ունենար կարճկանցի Պուղոյի նրբազգացութիւնը, անպատճառ պիտի ձգէր գործը կիսկատար, պիտի մտածէր՝ յուսահատ. չէ՛, այսպէս չէ... Փրանսերէն չի ասուի:

Ռուս է Տոլստոյը, ռուսերէն է մտածում եւ իր միտքը արտայայտելու համար պէտք է ռուսերէն լեզուն, — Փրանսերէնն անզօր է:

Պտացնում եմ, անշուշտ: Իրականութիւնը ճշգրտէն ներկայացնելու համար՝ մի շարք ուղղումներ ու վերապահումներ պէտք է մտցնէի խօսքիս մէջ: Բայց մասնակի ուղղումները չէին խախտի հիմնական փաստի ոյժը — այն, որ լեզուները անթարգմանելի են:

Եւ սա շատ հասկանալի է, — ուզում եմ ասել՝ շատ հասկանալի է ինձ համար: Եթէ ես ճիշդ եմ ըմբռնել ազգի եւ լեզուի էութիւնը, եթէ թզգային հաւաքական անհատականութիւնը ունի իր ինքնատիպ հոգեբանութիւնը եւ եթէ լեզուն

ազդային ստեղծագործութիւն է, որ կաղապար-
ւում է իր հեղինակի առանձնայատուկ կաղապար-
րով, — ապա ուրեմն պարզ է, որ թարգմանու-
թիւնը անխուսափելիօրէն պիտի աղաւաղի միտ-
քը, զրկի նրբութիւններէց, այսինքն՝ մի բանից,
որ թերեւս ամէնից արժէքաւորն է կենդանի խօս-
քի մէջ:

Ահա իմ սեղանի վրայ են Շէքսպիրի «Օտել-
լո»ն, «Համլէտ»ն ու «Վենետիկի Վաճառականը»,
որ թարգմանել է Հայերէն Յովհաննէս խան Մա-
սէհեանը: Գիտեմ, թէ ի՞նչ մեծ խնամքով կա-
տարել է իմ մեծարդոյ բարեկամը այս խիստ կա-
րեւոր գործը, թէ ո՞րքան մանրակրկիտօրէն ու-
սումնասիրել է բնագիրը եւ թէ ո՞րքան վարպետ
է Հայերէնի մէջ: Բայց ես ճանաչել եմ ու սիրել
Շէքսպիրը ոուսերէն եւ Մասէհեան խանի Հայե-
րէն թարգմանութիւնը ձգում է ինձ ծանր տարա-
կուսանքների մէջ. իմ գիտցած Շէքսպիրը չէ
սա...

Ծիշոց նոյն զգացումն ունեցել եմ եւ այն ժա-
մանակ, երբ կարդացել եմ Փրանսերէն թարգմա-
նութիւնները: Բնագիրը — իսկական Շէքսպիրը
— անմատչելի է ինձ: Բայց չեմ կասկածում, որ
եթէ մի անգլիացի կարդար իմ կարդացած ու սի-
րած ոուսերէն թարգմանութիւնները, պիտի ասէր
անպատճառ, որ ոուսերէնն էլ նոյնքան իր Շէ-
քսպիրը չէ, որքան եւ Փրանսերէնն ու Հայերէ-
նը:

Traduttore — traditore...

Նկատեմ անցողակի, որ այս ճշմարտութիւ-
նը վերաբերում է ոչ միայն դրական երկերին:
Ահա երկու օրինակ բեմական արուեստից:

Տեսել եմ, ինչպէս Սարա Բերնարը ներկա-
յացնում է Շէքսպիրի «Կլէոպատրան» ու չեմ ճա-
նաչել ինձ ա՛յնքան ծանօթ եգիպտական թաղու-
հուն. տաղանդաւոր դերասանուհին ֆրանսիա-
կանացրել էր անգլիական ստեղծագործութիւնը
ու դրանով իսկ դաւաճանել էր հեղինակին: Սան-
ձարձակ, անզուսպ վայրի, էստետիկական օ-
րէնքներից ու կանոններից դուրս Շէքսպիրը ան-
ընդունելի է Փրանսիացու համար: «Մեծ Սարան»
չէր կարող ներկայացնել իսկական Շէքսպիրը, —
պէտք է անպատճառ կոկէր, սանտրէր, ներկէր...
Իսկ եթէ կարողանար էլ, չպիտի համարձակէր:
Զպիտի համարձակէր՝ օրինակ՝ ծեծել բեմի վրայ
ստրուկին. ունկնդիր սրահը իսկոյն կ'ըմբոստա-
նար այդպիսի զոեհկութեան, այդպիսի «տը-
գեղութեան» դէմ, որ թոյլատրելի է — ծիծա-
ղեցնելու համար — Փարսի մէջ, բայց երբեք՝
ողբերգութեան:

Տեսել եմ Օտէոն թատրոնում Գէօթէի «Փա-
ուստը», մեծ ծախքերով ու մեծ խնամքով բեմա-
դրուած: Եւ ի՞նչ: Գերման հանճարի տիեզերա-
կան ողբերգութիւնը բեմի վրայ իրբեւ մի չքեղ
դիւթանք, շատ հաճելի աչքի համար, բայց —
այդքան միայն: Գէօթէի շուռչը չկար, մնացել

էր նրա ստեղծագործութեան անկենդան կմախքը, մի շատ հարուստ լիբրետոյ, որ առատ նիւթ էր տուել բեմական ամէն տեսակ effeւների ու truceների համար:

IV

Փրանսիացի դերասանն ու Փրանսիական բեմը չեն կարող ներկայացնել անգլիական կամ գերմանական ողբերգութիւն — ճիշդ այնպէս, ինչպէս Փրանսիացին չի կարող խօսել անգլիերէն կամ գերմաներէն:

Ի՞նչպէս թէ չի կարող... Չէ՞ որ հազարաւոր ու հազարաւոր Փրանսիացիներ խօսում են իրանց հարեւանների լեզուները:

Այո՛, խօսում են: Բայց խօսում են այնպէս, ինչպէս պարսիկ սազանդարները նուագում են Շտրաուսի վալսերը ու ինչպէս հանդուցեալ Արզուլ Բաղին երգում էր Թիֆլիսում մովալաֆներին համար ռուս-ցիղանական ոտմաններ:

Պարադոքս է թւում սա: Բայց եթէ մի քիչ մտածէք, թերեւս համաձայնէք ինձ հետ, որ օտար լեզուն իսկապէս անմատչելի է մարդու համար, որ սովորելով չի կարելի իւրացնել ուրիշ լեզուն:

Ես մեծացել եմ ու ապրել այնպիսի հայ շըրջանի մէջ, ուր տիրապետողը եղել է ռուս լեզուն:

Ճանաչում եմ հայեր — ինքս էլ մէկն եմ նրանցից — որոնք «չատ լաւ» խօսում են ու գրում ռուսերէն: Բայց մեր «չատ լաւը» այնուամենայնիւ չի եղել ռուսերէն. մեզ պակասել է այն ուրոյն ոգին, որ ա՛յնքան բնորոշ է, այնքան հրապուրիչ ու այնքան արտայայտիչ իսկական ռուս մարդու խօսքի մէջ:

Մի ժամանակ ռուս պահպանողականները վայնասուն էին բարձրացրել հրեայ հրապարագիրների դէմ, որ մեծ քանակով հեղեղել էին պարբերական մամուլը ու խորթ, օտար տարրեր էին մտցնում ռուսերէնի մէջ: Եւ իրաւունք ունէին պահպանողականները. հրեաները իրօք վըչացնում էին, այլասերում Պուչկինի ու Տուրգենևի լեզուն:

Ճանաչում եմ հայեր, որ մանկութիւնից խօսել են ռուսերէն ու միայն ռուսերէն, ուրիշ լեզու չեն դիտեցել: Բայց նոյնիսկ սրանց ռուսերէնը՝ ռուսերէն չի եղել:

Լսել եմ ու հաւատում եմ, որ Կեսարիայի կամ Ադանայի հայերը խօսում են անարատ թուրքերէն — թուրքի պէս ու թուրքի չափ: Բայց այս յաջողութեան հասնելու համար պէտք էր, որ մի քանի սերունդ անընդհատ ու անխառն թուրքերէն խօսէին, ինչպէս խօսել են Անատոլիայի այդ հայերը:

Գիտութիւն չէ լեզուն, որ երեսնան սովորում է ընտանիքի մէջ կամ դպրոցում, այլ — խոշոր

չափերով — ժառանգութիւն է, որ իր հետ բերում է աշխարհ ծնած իսկ օրից: Թո՛ղ որ դեռ չկարողանայ թոթովել բառեր ու կապել նախադասութիւններ. ապագայ լեզուի էական տարրերը, հոգեբանական հիմքը պինդ նստած են նրա փոքրիկ ուղեղի մէջ: Խօսելու կարողութիւնը ու լեզուային առանձնայատկութիւնները նա ժառանգում է ծնողներից ճիշդ այնպէս, ինչպէս ժառանգում է ուրիշ հոգեկան ու մարմնական առանձնայատկութիւններ:

Գիտական հոգեբանութիւնը մի օր կը բացատրի անշուշտ (գուցէ եւ բացատրել է արդէն) այս շատ հետաքրքրական երեւոյթը: Եւ ես ամենեւին չեմ զարմանայ, եթէ գիտութիւնը գայ ապացուցանելու, որ ուղեղային որոշ կենտրոնների կամ սրանք կազմող բջիջների անատոմիական անվերջ — մանր տարբերութիւնները ու ֆունկսիոնների անչափ նուրբ առանձնայատկութիւնները — տարբերութիւններ ու առանձնայատկութիւններ, որ անցնում են ժառանգաբար յերունդից սերունդ — բնորոշում են մարդու լեզուն:

Ինչո՞ւ պիտի զարմանամ: Ժառանգականութեան երեւոյթները շատ հարուստ են նման օրինակներով: Ահա մէկը: Իմ հօր նայուածքը մի առանձին արտայայտութիւն էր ստանում, երբ նա հետեւում էր ուշադրութեամբ որեւէ խօսակցութեան կամ ընկնում էր մտածումների մէջ: Ունեքերի մի աննշան շարժում կերպարանափոխում

էր դէմքը, մտցնում էր մի փոփոխութիւն, որ անկարելի է նկարագրել բառերով, բայց որը շատ բնորոշ էր իր համար: Նոյն արտայայտութիւնը ունեմ ես, ունեն եւ իմ տղաները: Մտածեցէ՛ք. մկանունքային մի չնչին շարժում, որ հետեւանք է այսինչ նեարդների ուրոյն գրգռման եւ ուղեղային ուրոյն թելադրանքի — այս շատ բարդ, անչօշափելի մանր ու աննկարագրելի նուրբ գործողութիւնը անցնում է ժառանգաբար պապից թոռներին:

Սա պակաս առեղծուած չէ, քան իմ ենթադրած լեզուային առանձնայատկութիւնների ժառանգումը:

Ահա մի ուրիշ օրինակ, որ աւելի մօտ է մեզ հետաքրքրող խնդրին: Խօսելիս կամ գրելիս՝ ես կազմում եմ ընդհատ կարճ-չունչ, կէտադրութիւնով ծանրաբեռնուած նախադասութիւններ, սա իմ ոճն է: Նոյն առանձնայատկութիւնը — շատ խոշոր չափերով — ունեն նաեւ իմ զաւակները: Սխալ կը լինէր վերագրել այս երեւոյթը դաստիարակութեան կամ երեխաներին յատուկ բնօրինակելու յատկութեան: Սխալ կը լինէր, որովհետեւ ընդօրինակելու համար կային շատ աւելի գայթակղեցուցիչ օրինակներ. մօր, աւագ ընկերների, ուսուցիչների, դասադրքերի ու ընթերցանութեան գրքերի օրինակները: Մնում է ենթադրել, որ իմ զաւակները ոչ թէ ընդօրինակել, այլ ժառանգել են ինձանից՝ նախադասու-

Թիւններ կազմելու, խօսելու ու գրելու ոճը:

Երեւակայեցէք, թէ այդպիսի ժառանգութիւն ունեցող երեխան փակուած է մի գիշերօթիկ դպրոցի մէջ, ուր իշխում է հակառակ ոճը, ուր սովորեցնում են ու պահանջում՝ երկար ու սահուն պարբերութիւններ: Ի՞նչ կը լինի հետեւանքը: Այն, որ երեխան, լեզուի վերաբերմամբ անընդունակ ու յետամնաց աշակերտ կը նկատուի: Նրա դպրոցական շարադրութիւնները «վատ» կը լինեն գրուած, չեն գոհացնի ուսուցիչներին: Եւ իրօք վատ կը լինեն. ժառանգութիւնն ու դպրոցը՝ փոխանակ օգնելու իրար, կռուի կը բռնուեն, կը խանգարեն ու կը կաշկանդեն մէկը միւսին: Երեխան բնազդային պահանջ ունի՝ կտրել խօսքը, շուտով կէտ դնել: Բայց չի դնում, աշխատում է երկարացնել ու կլորացնել պարբերութիւնը, որովհետեւ իրան ներշնչել են թէ ա՛յդ է «լաւը»: Ու բնականօրէն չի յաջողում՝ ոչ «լաւի», ոչ «վատի» մէջ:

Նման մի երեւոյթ տեղի է ունենում, երբ մարդ հարկադրուած է իւրացնելու օտար լեզու. հինն ու նորը, սեփականն ու օտարը, բնածինն ու արհեստականը խառնուած են իրար, չէզոքացընում ու անզօրացնում միմեանց:

Ասել եմ արդէն ու կրկնում եմ դարձեալ, որ չի կարելի մտածել հայերէն ու իսուել ռուսերէն. ռուսերէն լաւ խօսելու համար պէտք է որ մարդ նաեւ մտածի ռուսի պէս — այսինքն՝ ռուս լինի:

Ահա թէ ինչու հայը — որչափ նա հայ է — չի կարող խօսել ռուսերէն:

Ռուսերէնը իւրացնել չի կարող, բայց կորցընել կամ փչացնել իր սեփական լեզուն՝ կարող է հեշտօրէն:

Ես չեմ կարող խօսել ու գրել ռուսի պէս. իմ հայ լինելը անդրադառնում է լեզուիս վրայ ու խանգարում ռուսերէնին: Միւս կողմից՝ երկար տարիների վարժութիւնը եւ ռուսերէն խօսելու սովորութիւնը փչացրել են անդարմանելիօրէն իմ հայերէնը: Ռուսերէն խօսում եմ հայաՎարի, հայերէն գրում եմ ռուսավարի: Իմ տիպի ու իմ դպրոցի մարդիկ՝ կէս-լեզուի մարդիկ են: Մի մեծ դժբախտութիւն է սա, — է՛լ աւելի մեծ այն իսկ պատճառով, որ մնում է սովորաբար աննկատելի: Մենք այնքան ենք վարժուել այդ շինծու անզօր ու անարտայայտիչ կէս-լեզուին, որ կորցրել ենք (կամ կորցնելու վրայ ենք) առողջ լեզուի բնազդը: Դժբախտութիւն է, որովհետեւ զրկուած ենք արտայայտուելու ամէնից զօրեղ միջոցից՝ կենդանի, հարազատ ու լիահնչուն խօսքից:

Այս կէս-լեզուն՝ անմիջական հետեւանքն ու ամէնից բնորոշ արտայայտութիւնն է սկսուած ապազլայնացման, ալլային այլասերման: Այնտեղ, ուր նկատուած է այդ երեւոյթը՝ ազգը վճռանդուած է լրջօրէն: Զարգանալով, նա տանելու է անխուսափելիօրէն դէպի ոչնչացում...

Եւ ահա մենք վերադարձանք նոյն սկզբնական կէտին ու նոյն հարցին. ինչո՞ւ չօչնչանան ազգերը... Թո՛ղ օչնչանան: Ո՞ւմ եւ ինչի՞՞ համար հարկաւոր է նրանց դոյութիւնը:

Յիշեցնեմ.

Ազգը — մշակոյթ է: Ազգի կորուստը — մի ուրոյն մշակոյթի ու ամէնից առաջ մի ուրոյն լեզուի կորուստ է: Իսկ լեզուի կորուստը — գրականութեան կորուստ է, այսինքն՝ մտածելու, զգալու եւ արտայայտուելու մի յատուկ ձեւի կորուստ:

Կորցնելով այս կամ այն ազգութիւնը, մարդկութիւնը կորցնում է մշակութային տիպերից մէկը, մարդկութիւնը ազգառուսում է:

Մշակութային առաջադիմութիւնը պայմանաւորում է զլիսաւորապէս բազմազանութեան աճումով ու բազմազանութեան մէջ ներդաշնակութիւն գտնելու կարողութիւնով: Որքան աւելի բազմազան է ոեւէ հաւաքականութիւն ու ներդաշնակ իր բազմազանութեան մէջ, այնքան աւելի հարուստ է ներկայում ու այնքան աւելի բեղմնաւոր կարելիութիւններով՝ ապագայի համար:

Ազգային հաւաքականութիւնները — համա-

մարդկային ընկերութեան մէջ գոյութիւն ունեցող բազմազանութեան արտայայտութիւններից մէկն են, շատ կարեւորը, անփոխարինելին: Ազգերի վերացումը (որքան դա տեղի է ունենում պատմութեան մէջ) յետադիմական երեւոյթ է եւ ո՛չ առաջադիմական:

Պարզից դէպի բարդը, միակերպութիւնից դէպի բազմապիսութիւն — սա է տիրող օրէնքը ե՛ւ բնախօսական ե՛ւ ընկերային կեանքում:

Պարսիկը երգում է միաձայն: Նոյնը եւ հընդիկը, նոյնը եւ հայ գեղջուկը: Եթէ քառասուն պարսիկ երգեն խմբովին, բոլոր քառասունն էլ կ'երգեն ունիսոն (նոյնիսկ պարզ օկտաւի գործադրութիւնը անծանօթ է այս երգիչներին): Զայների բաժանումը ու բաժանուած ձայների ներդաշնակը նրանց ակորդը խորթ է ու անմատչելի պարսիկի ականջի համար: Նա գիտէ միայն մի ներդաշնակութիւն, ամէնից պարզը՝ ունիսոն:

Բայց իտալացին, գերմանացին կամ ռուսը ունեն ու սիրում են բազմաձայն երգեցողութիւն, մելոդիան բարդացնում են հարմոնիայով. հիմնական մելոդիայի վրայ աւելացնում են զուգընթաց մելոդիաներ:

Արդ, ամէն կասկածից վեր է, որ գերմանական երաժշտութիւնը՝ իրրեւ տիպ կամ իրրեւ զարգացման աստիճան՝ աւելի բարձր է, քան պարսկականը, — աւելի հարուստ է արտա-

յայտուելու միջոցներով, աւելի լրիւ է ու բազմակողմանի:

«Չարգահն» ու «Մաուրը» կարելի է երգել մի ձայնով կամ նուազել մի գործիքի վրայ (թէեւ այստեղ էլ մարդկային ձայնը կարիք ունի նուագի օգնութեան եւ թառը՝ քամանչի ընկերակցութեան): Գանի դեռ մարդու երաժշտական զարգացումն ու պահանջը կանգնած են «Չարգահի» բարձրութեան վրայ, միաձայն երգն ու նուազը կարող են գոհացնել նրան: Բայց երբ անցնում է այդ սահմանը՝ անհրաժեշտ են դառնում արտայայտուելու աւելի բարդ ձեւեր ու միջոցներ: Եւ ահա soloի կողքին զարգանում է ու հաստատում duo, trio quartetto ու աւելի բազմաձայն խմբաւորումներ, իսկ թառին փոխարինում է լիահնչուն ակորդների ընդունակ դաշնամուրն ու օրգը:

Բայց սրանք էլ անգոր են բաւարարելու միշտ աճող պահանջը: Ծոպէնի սոնատները ու Լիստի ռապսոդիաները նուազելու համար դաշնամուրը միանգամայն ձեռնհաս գործիք է: Բայց Բեթհովենի սիմֆոնիաները ու Վագների օպերաները պահանջում են արդէն մեծ օրֆեստրներ, բազմադան ու բազմահնչուն գործիքներով — «Պարսիֆալի» հսկայական շինուածքը չի կարելի տեղաւորել ոչ դաշնամուրի, ոչ իսկ օրգի մէջ:

Մարդկութիւնը — օրֆեստր է, որ նուագում է միշտ աճող ու միշտ բարդացող կեանքի մեծ

սիմֆոնիան: Ազգութիւնները — այդ օրֆեստրը կազմող գործիքներն են: Ազգութիւնները՝ ամէն մէկը իրան յատուկ ձայնով ու իր առանձին մետաղախով՝ պէտք է լրացնեն իրար, որպէսզի հասանելի անեն երաժշտութեան ամենավեհ բարձունքները:

Գործիքները պիտի լինեն ոչ միայն բազմաթիւ, այլ եւ անպատճառ բազմատեսակ:

Երեւակայեցէք մի շատ մեծ օրֆեստր, որ բաղկացած է մի տեսակի գործիքներից միայն — թո՛ղ այդ գործիքը լինի ամէնից կատարեալը, ասենք՝ ջութակը: Երկու հարիւր ջութակ ու երկու հարիւր ջութակահար... Պարզ է, որ սա օրֆեստր չէ կամ շատ անկատար օրֆեստր է, որովհետեւ երաժշտական մտքի բազմակողմանի ու լրիւ արտայայտութիւնը մնալու է անմատչելի սրան. ջութակը — հարիւր ջութակը, հազար ջութակը միասին — անգոր է այնտեղ, ուր պէտք են տրոմբոնների պղծեայ կոչը, յաղթական ֆանֆարը, կոնարթասերի խուլ մռնչիւնը կամ թմբուկների որոտը:

Լսել եմ մի անեկդոտ, որ յիշելու է այստեղ:

Մի հացկերոյթի ժամանակ, ինչ որ բարձրաստիճան ուս հոգեւորական իր թէ՛ ակնարկներ է արել Խրիմեան Հայրիկին՝ եկեղեցիները միացնելու մասին: Ի՞նչ լաւ կը լինէր, ասել է, եթէ մի օր վերանար դաւանանքների տարբերութիւնը եւ բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիները

հաւաքուէին ընդհանուր Մայր Եկեղեցու ծոցը (հասկանալի է, որ այդ «մայրը» — ուստի օրթոդոքս եկեղեցին է. «միութեան» իդէոլոգները միշտ իրանց միացնելու քարոզիչներ են): Ու իրիմեանն էլ իբր թէ պատասխանել է, ցոյց տալով սեղանի վրայ մի շքեղ ծաղկեփունջ. նայեցէ՛ք այս փունջին: Տեսէ՛ք, որքան բազմազան են Աստուծոյ ծաղիկները — տարբեր գոյների, տարբեր ձևերի, տարբեր բուրմունքի... Մի՞թէ փունջը աւելի գեղեցիկ կը լինէր, եթէ ունենայինք միայն կարմիր վարդեր կամ միայն ճերմակ շուշաններ...

Ըստ իտալական առածի՝ եթէ ճիշդ էլ չէ, շատ լաւ է յորինուած այս անկողտը:

VI

Այո՛, բայց ի՞նչ արժէք ունեն ինձ համար այս աւելի կամ պակաս սրամիտ համեմատութիւններն ու անկողտները, ծաղկեփունջն ու օրթոքստը, վարդն ու շուշանը, ջութակն ու թրմբուկը, — նոյնիսկ մարդկութիւնն ու մարդկային հանրութիւնը... Ես ոչ ծաղիկ եմ, ոչ երաժշտական գործիք ու բնա՛ւ ցանկութիւն չունեմ տրամադրելու իմ անձը՝ գերագոյն ներդաշնակութիւնների հասնելու նպատակին:

Թո՛ղ համամարդկային հաւաքականութիւնը կարիք ունենայ տարբեր ազգութիւնների, ինչպէս օրթոքստը կարիք ունի տարբեր գործիքների: Թո՛ղ մարդկութեան շահերը պահանջեն, որ ես լինեմ ու մնամ հայ...

Ես ինչո՞ւ պիտի յարգեմ այդ կարիքը կամ ենթարկուեմ պահանջին: Ես ապրում եմ ինձ համար, ծանրաբեռնուած ու մտահոյուած իմ անձնակաւ հողսերով եւ — ներեցէ՛ք — բաւական անտարբեր եմ մարդկութեան ապագայի հանդէպ:

Ես մի հայ մարդ եմ ու ուրիշ երկու-երեք միլիոն հայ մարդկանց հետ կազմում եմ հայ ազգը: Թերեւս ճիշդ է, որ այս ազգի գոյութիւնը հարկաւոր է համամարդկային ամբողջութիւնը լրացնելու համար, ինչպէս օրթոքստի մէջ հարկաւոր է կոնտրապասը՝ առաջի ջութակներին ձայնակցելու համար: Բայց ես՝ իբր կոնտրապաս ինչո՞ւ պիտի ձգտեմ յաւերժացնելու իմ կոնտրապասային գրութիւնը: Ինչո՞ւ պիտի մնամ կանգնած օրթոքստի յետին շարքերում ու շարունակ «վր՛Փ-վըՓ, վը՛Փ-վըՓ» անեմ... Աւելի լաւ չէ՞ — ինձ համար աւելի լաւ չէ՞, որ խառնուեմ ջութակներին ու նրանց հետ միասին նուագեմ առաջնորդող մելոդիան:

Անշուշտ, պարապ բան կը լինէր պահանջել ինձանից, որ գիտակցօրէն ու կամովին հրաժարուեմ իմ սեփական, իմ անմիջական կարիքներից՝ համամարդկային հեռաւոր նպատակների սիրոյն:

Չանդուածային եւ տեւողական երեւոյթները չեն կարող ու չպիտի հիմնուած լինեն անհատների կամ հաւաքականութիւնների զոհարեթեան վրայ — այնչափ, որչափ դա կախուած է անհատի կամ հաւաքականութեան ազատ ընտրութիւնից (իսկ մեղ հետաքրքրողը հենց այդ ազատ ընտրութիւնն է) :

Ոչ մի ներքին ոյժ — բացի բնախօսական կամ ընկերային բնազդից — չի կարող հարկադրել մարդուն այդ կարգի ինքնամոռացութեան: Իսկ արտաքին ոյժի, այսինքն բռնութեան գործադրութիւնը ե՛ւ շատ դժուար է, ե՛ւ ոչ միշտ արդիւնաւոր: Ճիշդ է, հանրային կեանքը պահանջում է իր անդամներից մանր ու խոշոր զոհարեթութիւններ: Բայց այդ պահանջը իրականանում է — տեւականօրէն ու կամովին — այնչափ միայն, որչափ զոհարեթողը ինքը օգտուում է հանրութիւնից ու գիտէ այդ:

Տուողը պիտի ստանայ: Հակառակ դէպքում՝ չի տայ կամ — յամենայն դէպս — չի տայ յօժարակամ, կը դիմադրէ, կ'որոնի ու կը դռնի միջոցներ՝ չտալու համար:

Ո՞վ կարող է ստիպել, որ ես մնամ հայ, եթէ գերադասում եմ լինել անգլիացի կամ գերմանացի: Եւ ինչո՞ւ պիտի մնամ հայ, եթէ տեսնում եմ, որ գերմանացի կամ անգլիացի լինելը աւելի լաւ է, քան հայ լինելը:

Այս հարցը — որ ա՛յնքան օրինական է թը-

ւում — իրօք հիմնուած է պարզ քիւրիսացութիւնների վրայ:

Առաջի ու ամենամեծ թիւրիմացութիւնն այն է, թէ ես իբր թէ կարող եմ, ըստ ցանկութեան, փոխել իմ ազգութիւնը — ոչ թէ ապաղդայնանալ, ազդայնօրէն այլասերուել այս կամ այն չափով (նպաստաւոր պայմաններում կարող եմ անել այդ), այլ սեփականացնել մի օտար ազգութիւն, իմ «վատը» փոխարինել ուրիշի «լաւով»:

Այո, շատ կ'ուզենայի, որ գերմանացի լինեմ, — Գէօթէի, էմմանուէլ Կանտի, Վադների ու Բիսմարկի ազգակիցը եւ լիակոկորդ գոռամ ահարեկուած մարդկութեան երեսն ի վեր. Deutschland, Deutschland uber alles !

Գայթակղեցուցիչ է երզը, ի՛նչ խօսք...

Բայց իր ժամանակին ոչ ոք դիտի չի ընկել հարցնելու իմ ցանկութիւնը եւ, երբ բաց արի աչքերս, տեսայ որ — հայ եմ, անբուժելի հայ: Ի՞նչ անեմ այս անջնջելի փաստի հանդէպ:

Շատ կ'ուզենայի, որ մազերս դեղին լինեն — Լոհենդրինի ոսկեթել մազերի պէս: Բայց իմ մազերը սեւ են (աւա՞ղ էին...): Ի՞նչ անեմ, ո՞ր ջուրն ընկնեմ: Կարող եմ, հարկաւ, մի քիչ դեղին ներկ առնել հարեւան խանութպանից ու ամէն առաւօտ-երեկոյ խնամքով ներկուել: Բայց տեսէ՛ք, որ դիտից քսած ոչ մի ներկ — ամէնից թանկագինն անդամ — չի կարող տալ իմ մազերին այն հաճելի գոյնն ու բնական փայլը, որ յա-

տուկ են Լոհենգրինի մազերի անբիւն pigmentationին եւ որ ա՛յդքան գայթակղեցրել են ինձ :

Շատ կ'ուզենայի, որ օրֆեստրի մէջ նուազեմ առաջի ջութակը: Բայց՝ մանկութիւնից՝ իմ հօր տան մէջ գտել եմ մի փոքրիկ սրինդ միայն, ջութակ չի եղել այնտեղ: Ի՞նչպէս անեմ: Կարող եմ, ի հարկէ, դէնը ձգել իմ պապենական գործիքը ու արտասահմանից մի հատ լաւ ջութակ բերել տալ: Այդ կարող եմ անել:

Բայց խնդիրը դրանով չի լուծւում. բաւական չէ ջութակ ունենալը, պէտք է նաեւ կարողանամ խօսեցնել այդ փայտի կտորը, շունչ ու կենդանութիւն տամ նրան, հնչեցնեմ իր մէջ թաքնուած մեղեդիները: Եւ ահա ա՛յդ է, որ չի յաջողւում ինձ:

Մեր թաղում, սերունդից սերունդ, շարունակ սրինդ են նուազել մարդիկ, սրինդով է սրնուել իմ ականջը ու մատներս էլ շինուած են սրբինգի ծակերի համար, չեն յարմարւում ջութակի լարերին... Արտասահմանեան թանկագին գործիքը իմ ձեռում կորցնում է կարծես իր շնորհքը, երաժշտական ամբողջ կարողութիւնը, ողբալիօրէն ճոռում է ու ճշում՝ ինչպէս արարանցու վաղուց չիւզած սայլը: Նուազելիս՝ ես տանջում եմ ինձ, տանջում եմ ջութակը, տանջում եմ հարեւաններիս, որոնք չգիտեն ո՛ւր փախչեն իմ երաժշտութիւնից:

Ահաւաստիկ մի հանգամանք, որ բարդացնում

է խնդիրը ու ծանր տարակուսանքների մէջ ձըգում ինձ:

Գերմանացի չեմ կարող դառնալ ես, որքան էլ ցանկանամ — իմ կարողութիւնից վեր բան է դա: Շատ որ աշխատեմ — ու լաւագոյն դէպքում — մի տեսակ imitation պիտի յաջողեցնեմ, ոչ աւելին:

Արդ՝ որքան էլ նախանձեմ շիկաներ ասպետ Լոհենգրինին, պէտք է հասկանամ — եթէ մի պատառ խելք ունեմ գլխումս — որ իմ բնական սեւը աւելի լաւ է, քան խանութից առնուած դեղինը: Աւելի լաւ է թէկուզ այն մի հատիկ պատճառով, որ իմ կեղծ ոսկերաչով չպիտի կարողանամ գրաւել ոչ մի տառապող իշխանուհու սիրտ, որովհետեւ իշխանուհին իսկոյն կռահելու է, որ ես Լոհենգրին չեմ, այլ միայն անբկուած եմ ըստ Լոհենգրինի. իշխանուհիները այնքա՛ն խորամանկ են...

Ես՝ իմ սեւ մազերով, շատ աւելի խելացի կը վարուեմ, եթէ կեանքի մեծ բեմի վրայ բաւականանամ Ռոմէոյի դերով ու իմ հոգու դանձեւը Զուլլետտային նուիրեմ: Այդ է իմ անելիքը: Պէտք չէ, որ ներկեմ մազերս — կորած աշխատանք ու անյուսալի գործ է դա, — այլ որոնեմ ու դանեմ գեղեցկութիւն հենց իմ սեւի մէջ՝ խրնամեմ, կոկեմ, փայլեցնեմ ու աճեցնեմ այն, ինչ իրօ՛ք իմն է եւ իրական արժէք ունի թէ ինձ, թէ ուրիշների համար:

Շա'տ աւելի գերադասելի է, որ ես լաւ նը-
ւագեմ իմ սրինգը, քան վատ՝ ուրիշի ջութակը:
Ճիշդ է, իմ սրինգի diapasonը ուզածիս չափ ըն-
դարձակ չէ, ձայնն էլ մի քիչ սուր է, չունի ջու-
թակի թաւիչը... բայց եւ այնպէս՝ երաժշտա-
կան է ու հաճելի ականջի համար: Վերջապէս՝
մի բան կարող եմ նուագել սրինգի վրայ, մինչ-
դեռ ջութակի առջեւ մնում եմ շուար ու անօգ-
նական:

Գերադասելի է ե'ւ օրփեսայի, ե'ւ անձնապէս
ինձ համար:

Որքան էլ համեստ լինի իմ գործիքը, այնու
ամենայնիւ նա անհրաժեշտ է օրփեսային, — ա-
ռանց սրինգի օրփեսայը օրփեսայ չէ: Այստեղ է
իմ ու իմ գործիքի հանրային արժէքը: Միւս կող-
մից, որքան էլ սահմանափակ լինի (ջութակի հետ
համեմատած) սրինգի երաժշտական կարողու-
թիւնը՝ նա միակ գործիքն է, որ ընդունակ է հա-
րազատօրէն ու լրիւ արտայայտելու իմ հոգեկան
ուրոյն ապրումները, որովհետեւ իմ հոգին ինքը
կազապարուած է «սրինգային» կազապարում:
Այստեղ է իմ գործիքի արժէքը ինձ համար —
սրինգից զրկուած՝ վատ ու անպէտք երաժիշտ
եմ ես:

Իմ սրինգը — այսինքն՝ ազգային մշակոյթն
ու ինքը ազգը — ժառանգական հարստութիւն է,
մի մեծ կապիտալ, որ պէտք է զործի մէջ դնեմ
ու շահեցնեմ հենց իմ օգտի համար: Իմ հոգեկան

կարողութիւնները ամբողջովին ու լայնօրէն յայտ
բերելու, զարգացնելու եւ օգտագործելու հա-
մար՝ ամէնից մատչելի ու ամէնից ձեռնհաս մի-
ջոցը — ազգային մշակոյթն է: Ազգային մշա-
կոյթը — հետեւապէս եւ ինքը ազգը — պէտք են
ինձ հենց իմ եսը հաստատելու համար:

Թիւրիմացութիւն է, թէ հայը կարող է գեր-
մանացի դառնալ, եթէ նոյնիսկ սրտանց ցանկա-
նայ ու շատ աշխատի: Ապա թիւրիմացութիւն է,
թէ հայի համար «լաւ» է գերմանանալ — ո'չ,
գերմանացի լինելը լաւ է գերմանացու համար,
իսկ հայը իր լաւը պիտի որոնի հայութեան մէջ:

Մատնանշելու է եւ մի երրորդ թիւրիմացու-
թիւն — այն, թէ օրփեսայի մէջ սրինգ նուագելը
գրկանք ու գոհաբերութիւն է ուրիշի օգտին: Սը-
խալ բան է դա: Սրինգը ոչ միայն նուագում է,
այլ եւ լսում է նուազը, ինքն էլ վայելում է ե-
րաժշտական երկը: Նրա համար միեւնոյն չէ՝
լաւ է կազմուած թէ վատ, լրիւ է թէ պակասա-
ւոր օրփեսայը: Նա ինքը շահադրդուած է, որ
ամէն գործիք իր տեղում լինի, հնչեցնի իր ձայ-
նը, լրացնի հարեւանի պակասը, ոյժ եւ արտա-
յայտութիւն տայ խմբական նուազին: Օրփես-
այրը՝ իրրեւ ամբողջութիւն՝ պէտք է սրինգին,
որովհետեւ սրինգը ինքն էլ սպառող է երաժշտա-
կան արժէքների:

Աշխատանքի բաժանման ու համագործակ-
ցութեան խնդիր է սա, — մի խնդիր, որի մէջ

չահագրգռուած է ամէն մի աշխատաւոր անձնապէս :

Հանուր-մարդկային կեանքն ու առաջադիմութիւնը՝ վերացական դադափար չէ, այլ իրականութիւն — մի իրական արժէք, որով պայմանաւորուած է նաեւ իմ անհատական կեանքը: Ես պէտք է լրացնեմ — իմ գոյութիւնով ու ինձ յատուկ ստեղծագործութիւնով — այն մեծ ամբողջութիւնը, որի մի մասն եմ ես: Ես պէտք եմ ամբողջութեան, բայց է՛լ աւելի ինքս կարիք ունեմ օգտուելու ամբողջութիւնից, ուստի եւ անմտադառնութիւն չէ ինձանից պահանջուածը, այլ պարզ ինքնօգնութիւն:

Գիտեմ, հարկաւ, որ այս կարգի դատողութիւնները անզօր են ղեկավարելու մարդու անհատական կեանքը. անմիջական կարիքները շա՛տ են զգալի, իսկ հանրութեան կապը այնքա՛ն անշուշտի է, այնքան մութ ու անհասկանալի, հետեւապէս եւ անարժէք (անհատի գիտակցութեան սահմաններում): Չկան այն զգացողական նեարդները, որ կապեն ինձ մարդկային ամբողջութեան հետ, ալներեւ անեն իմ ու հանրային շահերի փոխադարձ պայմանաւորումը...

Մարդը՝ իր աչքում անհատ է, ինքնամփոփ ու ինքնարժէք:

Աղաղակող «ես»ը սանձահարելու համար հարկաւոր են ընկերային բնագոյներ, — որոնք

կան, անշուշտ, բայց որոնց ոյժն ու տարածողութիւնը անսահման չէ:

Մարդը ունի ընտանեկան ու թայֆայական, իսկ զարգացման բարձր աստիճանների վրայ՝ նաեւ ազգային ու պետական բնագոյ (կամ գիտակցութիւն). բայց «հանուր-մարդկայնական» բնագոյ չունի նա: Նրա աչքը այդքան հեռու չի տեսնում, նրա եսականութիւնը չի հասնում այդ լայն սահմաններին, հետեւապէս եւ անելիքը չի կարող պայմանաւորուել՝ իր շրջահայեցողութիւնից դուրս գտնուած նպատակներով կամ կարիքներով:

Մարդկութեան ներկայ ու ապագայ կարիքների հոգսը չէ, անշուշտ, որ պահում է ինձ ագութեան մէջ:

Բայց ազգը պէտք է նաեւ ինձ, իմ սեփական ետը հաստատելու համար:

Ու ապա, ազգութեան հետ ես կապուած եմ շատ աւելի անմիջականօրէն, շատ աւելի սերտ ու դիւրամբունելի կապերով: Ես ապրում եմ ազգի հետ ու ազգի մէջ — շատ աւելի զգալիօրէն, քան մարդկութեան հետ ու մարդկութեան մէջ: Ազգը շատ աւելի սահմանափակ ու շատ աւելի կոնկրետ հաւաքականութիւն է, քան լայնատարած, անտեսանելի, անդիմազիծ «մարդկութիւնը»: Ազգը իմն է ու ես՝ իրենը, մեր կարիքներն ու շահերը ընդհանուր են ու յաճախ անբաժանելի:

Ունե՞մ, սակայն, այդ գիտակցութիւնը, եւ այդ գիտակցութիւնն է արդեօք, որ կեանք ու յարատեւութիւն է տալիս ազգերին: Ուրիշ խօսքով՝ եսի այդքան լայն ըմբռնումը (տարածումն ու մասամբ ձուլումը ազգային ամբողջութեան մէջ) մատչելի ու յատուկ է արդեօք ազգ կազմող անհատներին — յատուկ այն աստիճանի, որ կարողանայ անդրադառնալ նրանց աօրեայ անելիքների վրայ:

Հնդհանուր առմամբ՝ ոչ:

Յամենայն դէպս՝ ոչ միշտ ու ոչ հարկաւոր չափերով:

Ասի արդէն, որ զարգացման բարձր աստիճանների հասած ազգութիւններն են միայն, որ գիտեն ազգային արժէքների իսկական գինը, հետեւապէս եւ շատ արթուն ու շատ խանդոտ պահպաններ են իրանց հաւաքական եսի: Յիշում եմ Թ. Կարլեյլի հետեւեալ խօսքը (որ սոսկ խօսք չէ, անշուշտ)․ եթէ մի օր անգլիական ազգը հարկադրուած լինի ընտրութիւն անելու Հնդկաստանի ու Շեքսպիրի միջեւ, ասում է Կարլեյլ, նա չի տատանուի ոչ մի րոպէ․ աւելի լաւ կը համարի կորցնել Հնդկաստանը իր բոլոր հարստութիւններով, քան զրկուել Շեքսպիրից:

Այսպէս է ասում անգլիացին:

Պակաս հասունացած ազգերը չունեն այդ բարձր գիտակցութիւնը․ նրանք ապրում են — ինչպէս եւ ծնունդ են առել — աւելի կամ պակաս

չափով անգիտակցօրէն, ենթարկուելով ամբողջովին կեանքի արտաքին պայմաններին ու պատմութեան ուրոյն ընթացքին: Եւ հեշտութեամբ ապագայնանում են, երբ փոխուում են առարկայական պայմանները:

Ազգերի կենսունակութիւնն ու դիմադրական կարողութիւնը՝ առարկայական հաւասար տրեւանքների մէջ՝ համաչափ է նրանց ազգային գիտակցութեան, իսկ այս վերջինը՝ ընդհանուր զարգացման աստիճանին:

Չանդուածօրէն ապագայնացնել այսօր անգլիացուն, Փրանսիացուն կամ գերմանացուն — անկարելիութեան չափ դժուարին ձեռնարկ է: Մինչդեռ շերքէզը Պոլսում կամ Անատոլիայում հեշտօրէն կորցնում է իր ազգային դիմագիծը եւ երկու-երեք սերունդ անցած՝ անճանաչելի է դառնում:

Իդէոլոգիան չէ, հարկաւ (կամ միայն իդէոլոգիան չէ), որ ապահովում է թոյլ ու անգիտակից ազգերի գոյութիւնը, այլ կենսական պայմանների այն շատ բարդ գումարը, որը՝ ընդհանուր խօսքով՝ միջավայր է անուանուում (նիւթական ու հոգեկան):

Դժուար չէ հասկանալ, որ ազգայնօրէն այլասերուելու համար հարկաւոր են նպաստաւոր պայմաններ, իսկ սրանք տրամադրելի են մարդուն ոչ ամէն տեղ, ոչ ամէն ժամանակ ու ոչ միշտ պատշաճ չափերով: Միրակի հայ գիւղացին՝ իր գիւղում նստած չի կարող ապագայ

նանալ, — նրան կը պակասեն անհրաժեշտ միջոցները: Բայց նոյն շիրակեցին՝ մեծ զանգուածներով Գալիցիա փոխադրուած՝ «լեհացել» է ժամանակէն ընթացքում այն աստիճանի, որ այսօր գիտնականների գրքերից միայն կարող է իմանալ, թէ ինչը դարեր առաջ հայ է եղել:

Ընկերային աշխարհում — ինչպէս եւ բնափոսական աշխարհում — տիպերը կազմւում են ու հաստատուում անկախ անհատների կամ խումբակցութիւնների գիտակցութիւնից, կամ քից ու ընտրութիւնից: Գիտակցութիւնն ու իդէոլոգիան գալիս են հետագայում միայն, post factum:

Իդէոլոգիան կարող է ողջունել գիտակացած փաստը կամ խոնարհուել իրականութեան առջեւ: Բայց կարող է եւ ըմբոստանալ նրա դէմ:

Պրկնում եմ՝ ըմբոստանալու կարողութիւնը — մարդ անհատի ու մարդկային խմբակցութիւնների ամենամեծ առաւելութիւնն է ու առաջինութիւնը: Մարդը համեմատաբար գիտակից է, — աւելի քան ոեւէ ուրիշ կենդանի էակ երկրազնդի վրայ: Նա ընդունակ է, որոշ չափերով, քննադատելու ու գնահատելու կենսական երեւոյթները իր, մարդկային տեսակէտից, զանազանել ցանկալին ոչ-ցանկալիից եւ՝ որոշ սահմաններում՝ ուղղումներ մտցնելու իր անհատական ու խմբական կեանքի մէջ:

Եւ այստեղ մեզ հետաքրքրողը՝ յատկապէս

գիտակցութեան ու գիտակցութիւնից բխող գնահատման խնդիրն է:

Եթէ մենք հարցնում ենք՝ պէ՞տք են արդեօք ազգերը, ո՞ւմ են պէտք եւ ի՞նչի համար, — պարզ, որ հարցը զուտ իդէոլոգիական բնոյթ ունի:

Թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս են գոյացել ազգային բաժանումները անցեալում, ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս պահել են գոյութիւնը մինչեւ այսօր ու պիտի վերանա՞ն ապագայում թէ ոչ, — այդ փաստային դրութիւնները չեն (անցեալում, ներկայում ու հաւանական ապագայում), որ զբաղեցնում են մեր միտքը, այլ այն թէ ի՞նչ արժէք պէտք է տալ փաստին («լաւի» ու «վատի» մեր ըմբռնումով) եւ հետեւապէս ի՞նչ դիրք բռնել նրա հանդէպ (մեր կարողութեան սահմաններում):

Եւ հայ եմ ու միւս հայերի հետ միասին կազմում եմ հայ ազգը — սա պատմական փաստ է, ակնբերել ու անհերքելի իրողութիւն:

Մենք — հայ ազգը կազմող հայ մարդիկս — կարող ենք (ինչպէս ցոյց է տալիս պատմութիւնը, մեր եւ ուրիշ ազգերի անցեալն ու ներկան) ամբանալ ու ինքնահաստատուել ազգայնօրէն. բայց կարող ենք ե՛ւ տկարանալ, չէղոքանալ, ապագայանալ աստիճանաբար: Կարելիութիւն է սա, — կարելիութիւն, որի մէջ ուրիշ բազմազան գործօնների շարքում՝ որոշ տեղ ունի նաեւ մեր հաւաքական ցանկութիւնն ու կամքը:

Իսկ թէ ի՛նչ ուղղութեամբ են արտայայտուելու մեր կամքն ու ցանկութիւնը, — սա անմիջապէս կախուած է նրանից, թէ ի՛նչ արժէք ենք տալիս փաստին եւ թէ կարելիութիւններից ո՛րն ենք գերադասում. մեր իդէոլոգիան է սա:

Իդէոլոգիան՝ ինքնըստինքեան՝ չի կարող ընդորոշել կեանքի ընթացքը, սպառել բոլոր կարելիութիւնները. նա անխուսափելիօրէն բախուելու է իրականութեան հետ: Իրականութեան մէջ — մեզանից դուրս — հանդիպելու ենք մեզ նպաստող ու մեզ խանգարող, ընդդիմադիր ոյժերի: Առաջինների հետ բնականօրէն պէտք է դաշնակցենք ու գործակցենք, իսկ վերջինների դէմ՝ զինուենք, պաշտպանողական դիրքեր բռնենք կամ յարձակողական գործողութիւններ ձեռնարկենք:

Բախման հետեւանքը՝ ամէն մի անջատ դէպքում՝ կարող է անյայտ լինել մեզ: Հաւատում ենք, սակայն (առանց այդ հաւատի անկարելի է որեւէ իդէոլոգիա), որ վերջի հաշուին ու ընդհանուր առմամբ՝ յաղթանակը մերն է լինելու, որովհետեւ մեր հասկացողութիւնով մեր իդէոլոգիան է նշմարիտը, — այսինքն՝ կեանքից բխածն ու կեանքն առաջնորդողը, ցանկալին ու կարելին:

Ո՞րն է «ճշմարիտն ու բարին» մեր դէպքում — ազգերի կո՞ղմն է, թէ ազգերի դէ՞մ:

Ընթերցողը գուշակում է անշուշտ իմ պատասխանը. ազգերի օգտին է այն:

Այն բոլոր հիմնաւորումները, որ այնքա՛ն երկարօրէն աշխատեցի պարզել նախօրդ էջերում — եւ շա՛տ ուրիշները, որ անկարելի է սպառել որեւէ գրութեան մէջ — վաղուց արդէն բերել են ինձ այն անխախտելի համոզման, որ ազգ-երեւոյթը՝ դրական երեւոյթ է պատմութեան մէջ:

Ինչ չափանիչ էլ ընդունելու լինենք զնահատման համար՝ հանրային կարիքների թէ անհատական պահանջների չափանիշը, — եզրակացութիւնը նոյնն է. ազգային միութիւնները պէտք են ե՛ւ հանրութեան, ե՛ւ անհատին:

Ազգութիւնը — հոգեկան մշակոյթի ամէնից յստակ աղբիւրն է ու ինքը մշակոյթ է արդէն: Հոգեկան մշակոյթի լաւագոյն նուաճումները կատարուել են մինչեւ այսօր ազգային շրջանակի մէջ ու ապագայումն էլ աներեւակայելի են այդ շրջանակից դուրս: Այն բոլոր առարկութիւնները, որ թիւրիմացութեամբ արւում են ազգերի դէմ — չեն բխում ազգի էութիւնից, այլ միայն արտայայտութիւնների մեծից, որ կարող են փոխուել ու կը փոխուին անշուշտ առաջադիմութեան գալիք՝ աւելի բարձր աստիճանների վրայ:

1923 թ. Մայիսից սկսած, մինչև 1924 թ. Յունուար, ամսե-ամիս, «Հայրենիք» ամսագրում լոյս տեսա Յովհ. Քաջազնունիի «Ազգ եւ Հայրենիք» յօդուածաշարքը: Զ. Յ. Գաշնակցութիւնից հրատարակուց յետոյ, Քաջազնունիին խզեց իր աշխատակցութիւնը «Հայրենիք»ից, եւ յօդուածաշարքը մնաց անաւարտ:

Քաջազնունիի անտիպ թոգած ձեռագիրներէ մէջ մնացել էր նաեւ «Ազգ եւ Հայրենիք»ի վերջին մասը՝ երկու գլուխ, որ տալիս ենք այստեղ:

Հաւամբար, այդ մասը Քաջազնունին գրել է Գաշնակցութիւնից հեռանալուց յետոյ: Քաջազնունիին առաջ էլ իրեն համարում էր համայնավարական — գրեթէ անիշխանական — փիլիսոփայութեան հետեւող: Իր եզրակացութիւնները ազգի մասին տարբեր չէին նրա համար առաջ էլ:

Ինչպէս միւս գրուածքները, այս յօդուածն էլ ներկայացնում ենք անփոփոխ, առանց որեւէ սրբագրութեան կամ յաւելումի բնագրին մէջ:

Ս. Վ.

Մարդկութիւնը, իր ամբողջութեան մէջ, կարելի է նմանեցնել մի մեծ ու բարդ օրգանիզմի...

Բայց այստեղ պիտի ընդհատեմ խօսքս՝ մի շատ կարեւոր նկատողութիւն անելու համար:

Ասի՛ր՝ նմանեցնել, բայց ոչ հոյնացնել: Եւ նրմանեցնել որոշ տեսակէտներից միայն ու խոշոր վերապահումներով: Անցեալ դարում, բուրժուական իդէոլոգիա դաւանող ընկերաբանները ի չարն են գործադրել այն նմանութիւնը, անալոգիայի ճամբով զնայել են շատ աւելի հեռու, քան թոյլ

է տալիս երեւոյթների էութիւնը ու յանդէլ են սխալ կամ միտումնաւոր եզրակացութիւնների:

Այսպէս՝ նոյնացնելով հաւաքական ու անհատական օրգանիզմները, փոխանցելով Ֆրիդրիխ Վեյմարի կեանքի օրէնքները ընկերային կեանքի աշխարհը ու չփոթելով — դիտակցօրէն կամ անդիտակցօրէն — աշխատանքի բաժանման սկզբունքը դասակարգային բաժանումների հետ, — ուրեմն եւ դասակարգերը օրգանների հետ, — այդ կարգի ընկերաբանները արդարացրել են դասակարգերի գոյութիւնը անցեալում ու քարոզել նրանց անհրաժեշտութիւնը՝ ապագայում:

Բայց դասակարգերը օրգաններ չեն — Ֆրիդրիխական իմաստով, — ինչպէս եւ մարդանհատները՝ բջիջներ չեն:

Համամարդկային հաւաքական օրգանիզմը կազմող բջիջների մէջ կայ մի շատ էական տարբերութիւն, — այն որ հաւաքական օրգանիզմի մէջ մարդանհատը գիտակցում է իր անհատական գոյութիւնը, ընդունակ է անհատօրէն ցանկանալու ու ձգտելու, անհատօրէն ապրելու գոնութեան ու դժգոհութեան ապրումները, մինչդեռ բջիջը չունի այդ յատկութիւնները, ինչպէս չունի այդ յատկութիւնը նաեւ համամարդկային հաւաքական օրգանիզմը — մարդկութիւնը:

Չընկենք մեթաֆիզիքայի մութ աշխարհը — բիոլոգիան ու ընկերաբանութիւնը եւս ազատ չեն մեթաֆիզիքական անեզր ընդհանրացումնե-

րից — ու մանաւանդ չչահագործենք մարդկային լեզուի անճշդութիւնը, որ, յաճախ, արտայայտում է նոյն բառերով տարբեր գաղափարներ: Այո՛, դուցէ՛ բջիջն էլ ունի իր բջիջային ինքնագիտակցութիւնը եւ մարդկութիւնն էլ՝ իրրեւամբողջութիւն՝ ունի իր գերմարդկային կամ համամարդկային ինքնագագացութիւնը... Գուցէ՛: Բայց ես այդ չգիտեմ ու չեմ կարող գիտնալ: Գիտեմ միայն — եւ ինձ համար ա՛յս է կարեւորը — որ իմ ինքնագիտակցութիւնն ու ինքնագագացութիւնը ոչ բջիջային է, ո՛չ գերմարդկային, այլ պարզապէս ու յստակօրէն մարդկային: Հետեւաբար եւ իմ իդէոլոգիան կարող է լինել միայն մարդկային, — ոչ աւելի, ոչ պակաս: Մընացածը պարապ խօսքեր են, մտքի պարապ մարդանքներ:

Դառնալով անալոգիաներին, պէտք է նկատել ամենից առաջ, որ օրգանիզմի մէջ բջիջների փոխադարձ կապը օրգանական է, մինչդեռ անհատի կապը հաւաքականութեան մէջ՝ ընկերային է:

Տարբերութիւնը մեծ է:

Բջիջը կապուած է օրգանիզմի հետ շատ աւելի սերտօրէն, քան անհատը՝ ընկերային հաւաքականութեան հետ — խօսքս այնպիսի բարդ օրգանիզմների մասին է, ինչպիսին է մարդկայինը: — Միւս կողմից, օրգանիզմը՝ իր ամբողջութեան մէջ՝ շատ աւելի կախում ունի բջիջներից:

րից: Օրգանիզմը անբաժանելի ամբողջութիւն է, ամենատ է: Այդպէս չէ ընկերութիւնը: Եթէ մարդկային օրգանիզմը կազմող մօտ երեսուն միլիաո բջիջներից մեռնի այս կամ այն խումբը — առանց անմիջապէս փոխարինուելու նոյն կարգի նոր բջիջներով, — կը մեռնի նաեւ օրգանիզմը — այսինքն՝ կը մեռնին նաեւ բոլոր միւս բջիջները: մէկ բջիջը կամ բջիջային մի խմբակցութիւն չի կարող ապրել առանց միւսների: Այդպէս չէ անհատների ընկերային հաւաքականութեան մէջ: Եթէ մեռնի — առանց փոխարինուելու — մարդկային հաւաքականութիւնը կազմող մարդ-անհատների կէսը՝ երեք քառորդը, իննը տասներորդը — մարդկութիւնը կը շարունակէ ապրել: Տեսականօրէն՝ եթէ երկուքուկէս միլիաո մարդ անհատներից, որ այսօր չէնացնում են երկրագունդը ու կազմում մարդկութիւնը, մնաց մի զոյգ միայն — անկարելի չէ, որ այդ մի զոյգ էգ ու արուն ապրեն, սերունդ տան, բազմանան ու անկախ թուից՝ մարդկութիւն կազմեն: Մարդկային օրգանիզմ կազմելու համար հարկաւոր է անբաժանելիօրէն կապուած երեսուն միլիաո բջիջների սերտ աշխատակցութիւնը, մինչդեռ «մարդկութիւնը» կարող է կազմուած լինել մի հատիկ ընտանիքից միայն:

Նոյնքան մեծ է տարբերութիւնը նաեւ օրգանիզմը կազմող օրգանների ու մարդկութիւնը կազմող հասարակական այն բաժանումների մի-

ջեւ, որոնք դասակարգ են անուանում:

Մարդկային հաւաքականութեան մէջ դասակարգերը բնորոշում են ոչ միայն աշխատանքի բաժանման սկզբունքով, այլ նաեւ — ու գլխաւորապէս — սպառման խնդիրով: Սրա՛ դէմ է, որ ըմբոստանում է մարդու խիղճն ու միտքը եւ սա՛ է, որ անկարելի է անում՝ առանց խոշոր վերապահումների՝ անալոգիան հաստատել օրգանի ու դասակարգի միջեւ:

Օրգանիզմի մէջ — խօսքս առողջ օրգանիզմի մասին է, հարկաւ — բոլոր օրգանները աշխատում են եւ սպառում են ընդհանուր պահեստից այնքան միայն, որքան անհրաժեշտ է իրենց գոյութիւնը պահպանելու ու աշխատանքի ընդունակութիւնը ապահովելու համար: Այդպէս չէ դասակարգայնօրէն կազմակերպուած մարդկային հաւաքականութեան մէջ. այստեղ կան դասակարգեր, որոնք սպառում են առանց արդիւնաբերելու կամ սպառում են շատ աւելի՝ քան արդիւնաբերում: Եթէ որոնենք անալոգիաներ՝ այսօրուայ մարդկութիւնը պէտք է նմանեցնել հիււանդ օրգանիզմի՝ անպտուղ ու չահադործող, իսկ դասակարգերը — այն ատաւիստական կամ rudimentaires օրգաններին, որոնք ծանրաբեռնում են վատ կազմուած օրգանիզմները եւ որոնք ոչ միայն անպէտք են ու աւելորդ, այլ եւ ուղղակի վնասակար, այն աստիճանի, որ մարդիկ յաճախ դիմում են վիրաբուժական գործողու-

Նստած ձախէն աջ՝

Լ. Շանթ, Յ. Քաջապունի եւ Ս. Վրացեան:

Ոտքի, կեդրոնը՝

Յովհ. Տէվէճեան, որուն երկու կողմերը Աղեքսանդրիոյ ընկերներէն Կարապետ Յակոբեան, Աւետիս Արեւեան, Երուանդ Սէֆէրեան եւ Աբրահամ Աբրահամեան:

1922ին, Աղեքսանդրիա

Թիւնների՝ այդ պարադիտներից ազատուելու համար — օրինակ՝ կտրում, դէն են ձգում appendice: :

Մի ուրիշ շատ էական տարբերութիւն. օրգանիզմի մէջ սպառելու հաճոյքը — ինչպէս եւ աշխատելու նեղութիւնը — չեն յատկացուած որոշ օրգանների միայն, այլ տարածուած են ամբողջ օրգանիզմի վրայ: Օրգանիզմի մէջ չի կարելի բաժանել հաճոյքը նեղութիւնից, աշխատանքը՝ սպառումից — անբաժանելի դործողութիւններ են սրանք. աշխատելը սպառել է արդէն ու սպառելը՝ աշխատել: Չի կարելի ասել նաեւ, թէ աշխատանքը ինքնըստինքեան նեղութիւն է ու սպառումը՝ անպատճառ հաճոյք... Յամենայն դէպս՝ հաճոյք թէ տհաճութիւն, — սրանք չեն պատկանում որոշ օրգանների միայն, այլ ընդհանուր են ամբողջ օրգանիզմի համար:

Եթէ ձևերը յոյնել է աշխատելուց, յոյնութեան տհաճութիւնը զլում է ոչ թէ ձևեր կամ ոչ միայն ձևեր — ձևերի մկանունքները, — այլ օրգանիզմը ամբողջովին: Միւս կողմից՝ եթէ բերանը ծծում է մի կտոր շաքար կամ ստամոքսը մարսում է խորոյած կաքուի միս կամ աչքը տեսնում է մի դեղանկար տեսարան կամ ականջը լսում է երաժշտական նուազ, — բերանը, ստամոքսը, աչքն ու ականջը չեն որ միայնելում են ճաշակելու, մարսելու, տեսնելու եւ լսելու հաճոյքը, այլ օրգանիզմը իբրև ամբողջութիւն:

Այդպէս չէ մարդկային հաւաքականութեան մէջ:

Եթէ ես ծամուժ եմ կաքաւի քնքոյշ միւսը ու դոհունակութեամբ լիղում եմ ճարպոտ շրթունքներս, — որսորդը, որ այդ կաքաւը որսալու համար լոյսը չբացուած դուրս է եկել տնից, ժամերով քայլել է լեռներում, մաղլցել է ժայռերի վրայ, յոյնել է երկար որոնումներից, տառապել է ցրտից ու տաքից, — այդ որսորդը ոչ մի հաճոյք չի զգում, ամենեւին չի բաժանում իմ ուտելու վայելքը: Ես չեմ կարող ասել, թէ ես ու որսորդը բաժանեցինք աշխատանքը. նա որսաց, ես կերայ... Նոյն օրգանիզմի պատկանող ձեռքն ու ստամոքսը կարող են ասել այդ, որովհետեւ նրանց համար գոհութեան ու դժգոհութեան ըզզացումը ընդհանուր է, անբաժան, մինչդեռ ես ու որսորդը ունենք յստակօրէն բաժանուած անհատական ապրումներ: Եւ որքան էլ աշխատեմ համոզել յոգնած ու քաղցած որսորդին, թէ նա պէտք է երջանիկ լինի, որովհետեւ ես մեծ ախորժակով կերայ նրա որսած կաքաւը, — որսորդը չի հաւատայ ինձ եւ իրաւացիօրէն կ'անուանի կեղծաւոր ու խաբեբայ:

Եթէ փափկասուն տիկինը՝ Պարիզի Մեծ Օպերայի ամենամեայ պարահանդէսում՝ զարդարել է իր մարմարեայ կուրծքն ու ուսերը գեղեցիկ ժանեակներով, թոքախտից հիւժուած այն աղջիկը, որ իր ցուրտ մանասարտում երկար ցե-

րեկներ ու երկար դիչերներ կուրացրել է իր աչքերը ժանեակը գործելիս՝ այդ աղջիկը մասնակից չէ տիկնոջ երջանկութեան, տիկնոջ յաղթական գեղեցկութիւնը չի լցնում հպարտութեամբ նրա արիւնաքամ սիրտը:

Եթէ նաւթարդիւնաբերութեան «թագաւորները» մէկը՝ նիցցայում կամ Բիարրիցում՝ վճարում է հարիւր հազար Ֆրանկ այդ օրուայ հերոսուհի demi-mondaineի մի համբոյրի համար, — բանուորը, որ հեռաւոր Բագուայ կամ Պենսիլուանիի ցեխի ու մուրի մէջ հանել է գետնի խորքերից այդ հարիւր հազարը, բնաւ չի զգում այդքան թանկագին համբոյրի քաղցրութիւնը. համբոյրը մնում է «խօզէին»ին, իսկ բանուորին՝ ցեխն ու մուրը...

Ասել, թէ մարդկային հասարակութեան մէջ աշխատաւոր, արդիւնաբերող դասակարգերը նոյնն են ինչ որ օրգանիզմի մէջ ձեռներն ու ոտները, իսկ իշխող ու վայելող դասակարգերը՝ ուղեղն ու ստամոքսը — սա կամ շատ խոշոր թիւրիմացութիւն է, կամ փարիսեցիութիւն կամ լրբեւի ծաղրանք:

Այս այսպէս լինելով հանդերձ — վերսկսում եմ ընդհատած խօսքս՝ — կայ այնուամենայնիւ որոշ նմանութիւն անհատական ու հաւաքական օրգանիզմների միջեւ եւ մարդկութիւնը կազմող որոշ խմբաւորումները կամ բաժանումները իրօք կարելի է նմանեցնել օրգանների: Եւ այս կարգի

անալոգիաների մէջ առաջին տեղը պիտի տրուի ազգային խմբաւորումներին, որ կարելի է նկատել իբրեւ մի ուրոյն ու շատ կարեւոր օրգան համամարդկային օրգանիզմի մէջ, — հոգեկան կեանքի եւ հոգեկան մշակոյթի օրգան:

Ազգ-օրգանը պարագիտ չէ: Նա ոչ միայն սպառում է, այլ եւ առատօրէն արտաբերում՝ կուտակում է, խտացնում, զարգացնում եւ անընդհատ ստեղծագործում հոգեկան արժէքներ, — արժէքներ, առանց որի մարդը մարդ չէ:

Եւ ազգը համատարդկային օրգան է այն մտքով, որ ամէն մի ազգային ստեղծագործութիւն ոչ միայն ազգային է, այլ նաեւ համամարդկային, որովհետեւ ազգային արժէքների սպառողը ոչ միայն ազգն է, այլ եւ մարդկութիւնը իր ամբողջութեամբ:

Միտքս պարզելու համար դիմեմ մի անզամ եւս լեզուի օրինակին:

Ասել եմ արդէն, որ լեզուները անփոխարինելի են ու անթարգմանելի... բնականօրէն հարց է ծագում. եթէ ճիշդ է իմ ասածը, ապա ուրեմն ի՞նչ համատարդկային արժէք կարող են ունենալ այդ անթարգմանելի ազգային լեզուները: Օրինակ՝ ի՞նչ արժէք կարող են ունենալ ռուսի համար անգլիական լեզուի հարստութիւնները, եթէ ռուսը չի հասկանում անգլիերէնն ու անգլիացու խօսքն էլ չի կարելի թարգմանել ռուսերէնի...

Հակասութեան մէջ չե՞մ ընկնում արդեօք:

Ոչ, հակասութիւն չկայ:

Անգլիերէն ասուած խօսքը չի կարելի թարգմանել ռուսերէն, — դա ճիշդ է: Բայց դա չի նշանակում, թէ անգլիերէնից թարգմանուած կամ անգլիական ազդեցութեան տակ կազմուած ռուսական խօսքը չի պարունակում իր մէջ անգլիական տարրեր: Պարունակում է անպայման, անհրաժեշտօրէն — չի կարող չպարունակել: Որքան էլ թարգմանութիւնը ռուսերէն լինի, այնուամենայնիւ թարգմանական ռուսերէնի վրայ մնում է բնազրի կնիքը — ինչ որ մի բան, որ թերեւս անկարելի լինի բացատրել, բայց որ ըզզացում է յստակօրէն: Երբ ես կարդում եմ՝ ռուսերէն լեզուով՝ անգլիերէնից թարգմանուած մի վէպ — առանց գիտենալու հեղինակի ազգութիւնը եւ անկախ վէպի բովանդակութիւնից — գլխի եմ ընկնում — համարեա առանց վրիպումների, — որ կարդացածս անգլիական գրուածք է. բնագրի լեզուն կարծես թափանցում է թարգմանութեան տողերի տակից: Անուշադիր, անպատրաստ կամ լեզուային նրբութիւնները նկատելու անընդունակ ընթերցողը կարող է չտեսնել, չհասկանալ տարբերութիւնը, բայց տարբերութիւնը այնուամենայնիւ կայ եւ անխուսափելիօրէն ազդում է ընթերցողի մտքի վրայ, ընդարձակում է ու զօրացնում խօսելու կարողութիւնը, լեզուային նոր կարելիութիւններ է պատրաստում նրան:

Յովհ. Թումանեանը թարգմանել է ռուս ժողովրդական «բիլինաներից» մէկը — «Մուրոմի Իլիան Վլադիմիր իշխանի պալատում»: Արտահարգ յաջողութեամբ է կատարել այս խիստ դժուար գործը, լեզուն անվիճելիօրէն հայերէն է — ինչպէս եւ առհասարակ Թումանեանի ամէն մի ասած կամ գրած խօսքը, — բայց եւ այնպէս սա այն լեզունն է, որով նոյն Թումանեանը պատմած է, օրինակի համար, Սասմայ ծուռ Դաւթի վէպը:

Երկուսն էլ հայերէն են, մի քիչ տարբեր տեսակի... Եւ եթէ մեր տաղանդաւոր բանաստեղծը գիտենար անգլիերէնն ու թարգմանած լինէր նաեւ անգլիական «բալլադ»ներից մէկը — այս նոր թարգմանութեան լեզունն էլ, իր հերթին՝ չէր նմանի ոչ Մուրոմցի Իլիայի, ոչ Սասմայ Մուռի լեզուին. մի նոր բան կը լինէր սա՛ միշտ հայերէն մնալով հանդերձ:

Եւ մեր լեզունն շատ բան շահած կը լինէր անգլիական «բալլադ»ի թարգմանութիւնից, ինչպէս շահել է ռուսական «բիլինայ»ի թարգմանութիւնից. թարգմանիչը, չփման գալով անգլիական լեզուի հետ, նոր գծեր ու նոր շեշտեր կը մտցնէր իր հայերէնի մէջ, ինչպէս մտցրել է՝ չփման գալով ռուսերէնի հետ:

Թերեւս անգլիտակցօրէն ու ակամայից, բայց անխուսափելիօրէն անելու էր այդ:

Հայ լեզուն, որ արդէն իր կազմակերպման չըջանում բարդ է եղել, կրել է դարերի ընթաց-

քում շատ զօրեղ ազդեցութիւններ դրսից. պարսկական, յունական, քրդական, վրացական, արաբական, թուրքական, իսկ վերջերս նաեւ ռուսական լեզուները դրել են յաջորդաբար իրենց դրոշմը մեր խօսքի վրայ:

Եւ դա լա՛ւ է եղել. մենք հոգեպէս հարստացել ենք, առնելով օտար լեզուներից այն, ինչ պակասել է մերինին — ընդարձակել ենք, զօրեղացրել ու բազմացրել արտայայտուելու մեր սեփական միջոցները:

Դարձեալ պիտի հրաւիրեմ ընթերցողի ուշադրութիւնը. մի որոնէք հակասութիւն՝ այստեղ ու նախընթաց ջջերում ասածներին մէջ — երբ խօսքս բազմալեզուանի կամ կէս-լեզուանի մարդկանց մասին էր. — օտար լեզուներից օգտուելը չի նշանակում անպատճառ կորցնել կամ փչացընել սեփականը, — ամբողջ խնդիրը նրանում է, թէ ի՞նչ է փոխ առնում դրսից, ինչպէս եւ ինչ ֆառակով:

Եղիչէն, Նարեկացի Գրիգորը, Նահապետ Քուչակը, Սայաթ Նովան ու Գ. Սուեդուկեանը — սրանք բոլորն էլ հայերէն են դրել ու երգել, թէեւ բոլորն էլ մեծապէս ազդուած են եղել օտար լեզուներից եւ այդ պատճառով է նաեւ, որ նրանց խօսքը այնքան լիահնչուն է, այնքան արտայայտիչ ու ազդու:

Տարբեր բան է՝ իւրացնել, օրգանապէս կապելով իւրացրածը սեփականի հետ, եւ տարբեր

բան է՝ մեքանիֆորէն խառնել իր լեզուին օտար բառարան, օտար քերականութիւն, օտար ու խորթ ոճ: Առաջի դէպքում լեզուն սնուում է, մինչդեռ երկրորդ դէպքում՝ հիւանդացուում է ու այլասերում:

Ես ընկեւ եմ ոռւսերէնի տիրական աղղեցութեան տակ այն հասակում, այնպիսի պայմաններէ մէջ, երբ իւրացնել՝ պահելով հանդերձ իմ սեփականը՝ անկարող եմ եղել: Բայց այդ մի օրինակի կողքին կարող եմ դնել իսկոյն մի ուրիշ օրինակ — իմ հանդուցեալ բարեկամ Թումանեանի օրինակը: Թումանեանը մօտեցել է ոռւսերէնին այն ժամանակ միայն, երբ անխորտակելիօրէն հաստատուած է եղել հայերէնի մէջ եւ միանգամայն տարբեր արդիւնք է ստացել. այնտեղ, ուր ես ունեցել եմ ողբալի կորուստ, Թումանեանը շահել է մեծապէս. ես փչացրել եմ՝ ընդմիջտ իմ լեզուն, Թումանեանը աւելի եւս դինել է իրենը:

Ռուսի լեզուն թշնամի չէ իմ հայերէնին, ոչ էլ վտանգ կամ սպառնալիք:

Վտանգ ու սպառնալիք դառնում է այն դէպքում միայն, երբ ես չզիտեմ նրանից օգտուելու ձեւն ու չափը կամ երբ ոռուսը յարձակողականի է դիմում եւ, օգտուելով կողմնակի ոյժերից ու հանգամանքներից, արգելքներ է դնում իմ լեզուի ազատ զարգացման ու արհեստականօրէն պատուաստում է ինձ իր ոռուսերէնը:

Հարկաւ, այդ դէպքում վտանգ կայ եւ ինձ չի մնում ուրիշ բան, քան տէր կանգնել իմ ժառանգական սեփականութեան, դիմել ինքնապաշտպանութեան ամէն հնարին միջոցի ու թոյլ չտալ, որ թալանեն ինձ:

Բոլոր լեզուային կամ, ընդհանրապէս, ազգային պայքարի այդ ձևը չի բխում երեւոյթների էութիւնից եւ եթէ իրականութեան մէջ յաճախ տեղի է ունենում, պայմանաւորում է կողմնակի պատճառներով:

Ինչպէս՝ ոռուսը բնաւ չի շահագրգռուած, որ խեղդուի կամ արմատախիլ արուի իմ հայերէնը: Ընդհակառակը, մեծապէս շահագրգռուած է, որ իմ լեզուն էլ — միւս լեզուների շարքում — ապրի ու զարգանայ: Շահագրգռուած է, որովհետեւ ինքն էլ կարող է մի բան սովորել, մի բան փոխ առնել ու իւրացնել իմ լեզուից — այնպիսի մի բան, որ չի կարող տալ ոչ իր ոռուսերէնը, ոչ գերմաներէնը, ոչ ֆրանսերէնը: Որքան էլ համեստ ու աղքատ լինի այսօրուայ Հայ դրականութիւնը, այնուամենայնիւ նա ունի այնպիսի էջեր, որ ոռուսը չի գտնի իր սեփական շատ ճոխ գրադարանի մէջ: Ի՞նչ շահ ունի նա ցամաքացրնելու այդ ինքնայատուկ ստեղծագործութեան աղբիւրը, եթէ ինքն էլ կարող է խմել — ու խումում է — նոյն ջրերից:

Աղղերն ու լեզուները — իբրեւ այդպիսիներ — թշնամիներ չեն, այլ բնածին դաշնակիցներ,

որ մեծ կարիք ունեն համադործակցներու եւ, փոխադարձաբար, միմեանց պակասը լրացնելու:

Կայ անշուշտ մի յատուկ պայքար, որ բնական է ու անխուսափելի նաեւ ազգերի միջեւ: Դա նոյն պայքարն է, որով առաջնորդուում է — եւ առաջադիմում — կեանքն առհասարակ, բոլոր կենդանի էակներն ու հաւաքականութիւնները ընդհանրապէս. — պայքար, որը բխում է ապրելու, ինքնահաստատուելու եւ դարդանալու, մեծանալու առողջ բնազդից: Հարկաւ, այստեղ լինելու են յաղթողներ ու յաղթուածներ. թոյլերը, անպէտքները, անկենսունակները բնաջնջուելու են ու տեղ են տալու աւելի ուժեղներին, աւելի կենսունակներին, աւելի օժտուածներին:

Այդ պայքարը ոչ միայն անխուսափելի է, այլ եւ ցանկալի, քանի որ «բնական բնորութեան» ճանապարհով հաստատուում են միշտ աւելի ու աւելի բարձր ազգային տիպեր:

Մի պայմանով սակայն, պայքարը պէտք է կատարուի ազատ մրցման շրջանակում, պէտք է պայքարեն իրօք ազգային տարրերը, որպէսզի յաղթութիւնը տանի իրօք ազգայնօրէն ուժեղ ու պարտուի իրօք ազգայնօրէն անպէտքը: Ուրիշ խօսքով՝ պէտք է պայքարեն, յաղթեն ու յաղթուէին մշակույթները, զինուած մշակութային միջոցներով եւ ոչ ուրիշ կարգի գէնքերով:

Բնագիտական աշխարհում կեանքի կոիւր կենդանական կամ բուսական տեսակների մէջ զե-

կավարուում է՝ միմիայն ու ամբողջովին՝ բնական օրէնքներով. ամէն բան տարերային է այնտեղ կամ դուտ բնազդային. չկայ ոչ գիտակցող միտք, ոչ գիտակցած կամք: Ուրիշ բան է սոցիալական աշխարհը. այստեղ մարդ ձգտում է ու ղէթ մի փոքր չափով, կարող է հակադրել բունութեան կոյր ոյժերին իր գիտակցութիւնն ու կամքը:

Սոցիալական աշխարհում կատարուող երեւոյթների վերաբերմամբ մարդը պէտք է ու ղէթ մասամբ կարող է ունենալ իր պահանջները, արտայայտել իր կամքը, տարբերել ցանկալին ոչ ցանկալիից, բարին չարից:

Պատմամշակութային խմբաւորումների միջեւ տեղի ունեցող անխուսափելի պայքարը պէտք է դրուի ու ղէթ մասամբ կարող է դրուել այնպիսի պայմանների մէջ, որ ապահովուած լինի լաւագոյն ելքը — լաւագոյնը՝ մարդկային հասկացողութեամբ, հարկաւ: — Եւ որքան աւելի բարձր ու յստակ է զիտակցութիւնը, որքան աւելի կազմակերպուած է մարդու հաւաքական կամքը — այնքան աւելի զինուած է նա՝ իր իդէալները իրականացնելու համար:

Պէտք է տարբերել պայքարի գէնքն ու ձեւերը, յաղթելու ու պարտուելու պայմանները:

Եթէ հայ լեզուն այնքան թոյլ է ներքուստ, կարելիութիւններով այնքան աղքատ, զարգանալու անընդունակ ու այնքան անկենսունակ, որ

յաղթուում է, բախման գալով ոուս կամ թուրք լեզուների լեզուային կարողութեան հետ, — բրնական է ու լաւ, որ մեռնի աստիճանարար ու ասպարէզը թողնի թուրքերէնին կամ ոուսերէնին կամ նոր կազմակերպուող մի լեզուի:

Բայց եթէ հայ լեզուն մեռնում է, իսկ ոուս կամ թուրք լեզուն յաղթանակում է այն պատճառով միայն, որ ոուսը կամ թուրքը փակում է հայ երեխայի առջեւ իր մայրենի դպրոցի դռները ու բռնի դնում ձեռքը ոուսերէն կամ թուրքերէն դասագիրք, — սա արդէն հիւանդ կամ անկենսունակ հայերէնի բնական մահը չէ, այլ մի պարզ տախտաթիւն: Դպրոց փակել կամ ոստիկանական միջոցներով օտար լեզու պատուաստել, մի լեզու իրաւազուրկ անել, իսկ միւսը մենաշնորհ կամ արտօնեակ դիրքի մէջ դնել. սա ազգային — այսինքն՝ մշակութային — պայքար չէ, այլ բոլորովին տարբեր բան:

Եւ այսպիսի պայքարի մէջ կարող է յաղթուել, բնաջնջուել լաւագոյնը, աւելի արժէքաւորը՝ յօգուտ պակաս արժէքաւորի: Որովհետեւ ժողովուրդների ազգային կարողութիւնը ոչ միշտ համաչափ է իրանց միւս կարողութիւնների, — օրինակ՝ պետական կամ գինուորական կարողութեան:

Ահա մի օրինակ.

Եթէ համեմատութեան դնէք հայկական ճարտարապետութիւնը միջին դարերում եւ մեր օրե-

րում — ասենք՝ համեմատէք Անիի Մայր Եկեղեցին Ալեքսանդրապոլի Սուրբ Փրկիչ Եկեղեցու հետ, — կը տեսնէք, որ մեր ազգային արուեստը ութը հարիւր տարուայ ընթացքում ոչ միայն չի արել որեւէ յառաջդիմութիւն, այլ ակներեւօրէն յետադիմել է — թէ՛ դեղարուեստի եւ թէ՛ նոյնիսկ արհեստի տեսակէտից —:

Ի՞նչու է եղել այդպէս, ի՞նչ պատահեց Անին կառուցանող մեծ վարպետների ժառանգներին, ի՞նչու սրանք չչարունակեցին — անընդունակ եղան շարունակելու — հայրերի սկսած այնքան գեղեցիկ գործը: Թերեւս հայկական ճարտարապետութիւնը ԺԱ.—ԺԲ. դարերում ասել էր արդէն իր վերջի խօսքը, սպառել էր բոլոր կարողութիւնները — ինչպէս ասենք սպառել են իրենց ժամանակին եգիպտական կամ գոթական ճարտարապետութիւնները — սնանկացել էր ներքուստ, ուրեմն եւ բնականօրէն պիտի մեռնէր, տեղ տար աւելի կենսունակ մի արուեստի...

Ոչ, ԺԱ. դարում հայկական ճարտարապետութիւնը դեռ նոր էր գտել իրեն, դեռ շատ բան ունէր ասելու, լի էր կարողութիւններով, առողջ էր ու կենսունակ:

Բայց դրսից մի ոյժ — թուրքերի զինուորական ոյժ որ իր ձիերի սմբակները տակ տրորեց հայ մշակոյթի ծաղիկները ու դարերով կասեցրեց ամէն մի յառաջդիմութիւն:

Մշակոյթների պայքար չէր սա, այլ մշակոյթի բնաջնջում:

Թուրքերի երկարատեւ տիրապետութեան տակ հայ ազգը վայրենացաւ, զրկուեց նախորդ սերունդների ջանքերով կուտակուած մշակութային բոլոր արժէքներից եւ իր հոգու անթափանցելի խորքերում հազիւ կարողացաւ փրկել պայնական հոխ ժառանգութեան բեկորներն ու սաղմերը միայն՝ հեռաւոր ապագայում նոր ծիւեր տալու համար:

Թուրքերից առաջ Հայաստան տեսել է ուրիշ աշխարհակալներ՝ պարսիկներ, յոյներ, հռովմէացիներ, արարներ... Սրանք եւս ոյժի մարդիկ էին, որ զէնքով տիրացան մեր երկրին ու երկար ժամանակներ պահեցին մեզ իրենց իշխանութեան տակ: Բայց սրանք բերել էին, զինական ոյժի հետ միասին, նաեւ մշակոյթի ոյժ եւ սրանց ձեռով ներմուծուած մշակութային նոր արժէքների շնորհիւ բեղմնաւորուել ու լաւագոյն պրտուղներ էր տուել մեր սեփական ազգային մշակոյթը: Անին՝ գերազանցօրէն հայկական լինելով հանդերձ՝ ունի իր մէջ ե՛ւ պարսկական, ե՛ւ յունական, ե՛ւ արաբական տարրեր:

Որքան էլ կորստաբեր եղած լինի մեր երկրի համար այս օտարների տիրապետութիւնը, անհերքելի է, սակայն, որ նա ունեցել է եւ դրական հետեւանքներ: Կորցնելով քաղաքական անկախութիւն, մենք հարկաւ զրկուել ենք ազգային մշակոյթը դարդացնելու շատ կարեւոր միջոցներից: Բայց, միւս կողմից, չիման գալով օտար

մշակոյթների հետ, մենք շատ բան ենք սովորել, ընդօրինակել ու իւրացրել:

Այսպէս չի եղել թուրք-թաթարական ցեղերի յաղթանակն ու տիրապետութիւնը. սրանք ամէն բան քանդել են եւ փոխարէնը չեն տուել ոչինչ: Չեն տուել, որովհետեւ ոչինչ չեն ունեցել տալու: Ո՛չ միայն մի նոր բան չեն սովորեցրել մեզ, այլ եւ ծանր փականքներ զրել մեր սեփական ստեղծագործութեան վրայ, զրկել են յառաջդիմելու ամէն հնարաւորութիւնից: Իսկ ով չի յառաջդիմում՝ արդէն յետադիմում է: Եւ ահա՝ Անիի ճարտարապետական դոհարներից ութ դար յետոյ մենք չենք կարողացել չինել մի ուրիշ բան, քան Ալեքսանդրապոլի կոպիտ ու տրձեւ Սուրբ Փրկիչը, իսկ Տրդատ ճարտարապետի այլասերուած ժառանգները կառուցել են Բոսֆորի ափերին այնքան զոհհարկէն հոխ ու զեղարուեստականօրէն այնքան սնանկ, այնքան անհեթեթ պալատներ...

Մենք շատ բան կորցրինք թուրքական լուծի տակ:

Բայց կորուստը մերը չէր միայն. թուրքական տիրապետութիւնը հայ երկրի վրայ, կործանելով հայ ազգային մշակոյթը — միաժամանակ — եւ այդ իսկ պատճառով — թուլացրեց նաեւ համամարդկային օրգանիզմը, որովհետեւ անգործութեան եւ յետադիմութեան մատնեց նրա ստեղծագործող օրգաններից մէկը:

Ահա մի հանգամանք, որ լրջօրէն հաշուի պիտի առնուի ամէն անգամ, երբ դրոււմ է ազգային պայքարի խնդիրը:

Եթէ ազգերի մէջ տեղի ունեցող պայքարի ելքը որոշոււմ է միմիայն Ֆիդիքական ոյժի դերագանցութեամբ, յաղթանակը կարող է լինել — ու յաճախ լինում է — կորստաբեր ամբողջ քաղաքակրթութեան համար առհասարակ, ուրեմն, նաեւ հենց իրեն՝ յաղթողի համար:

Պէտք է մի քայլ էլ առաջ դնալ:

Կորուստը տեղի է ունենում ոչ միայն այն ժամանակ, երբ ստորին աստիճանի կամ անպըտուող մշակոյթը զայլիս է խեղդելու աւելի բարձր աստիճանի մշակոյթ, այլ եւ այն ժամանակ, երբ խեղդուողը՝ աւելի թոյլ լինելով հանդերձ՝ ինքնրստինքեան կենսունակ է ու առողջ, ընդունակ է զարգանալու եւ իր ուրոյնութիւնը հաստատելու:

Այսօր ոուս ազգը շատ աւելի զօրեղ է, քան հայ ազգը, — եւ ոչ միայն Փիզիքապէս — իր ծաւալով, նիւթական կարողութիւններով, պետական կազմով ու զինուորական ոյժով, — այլ նաեւ ազգայնօրէն, այսինքն՝ իր ազգային մշակոյթով: Այսպէս՝ ոուսական դրականութիւնը շատ աւելի զօրեղ է — եւ ըստ քանակի, եւ ըստ որակի — քան հայկականը: Բայց եթէ — ինչ-ինչ պատճառներով ու ինչ-ինչ միջոցներով, նոյն իսկ զուտ մշակութային միջոցներով, առանց ու-

տիկանական, տնտեսական կամ օրէնսդրական ճնշումների — ոուսական դրականութիւնը զարխեղդելու հայկականը՝ սա եւս կը լինէր կորուստ, անպայման կորուստ:

Որովհետեւ այն հանգամանքը, թէ ոուսականի հետ համեմատած հայ դրականութիւնը պակաս ուժեղ ու պակաս հարուստ է — դեռ ապացոյց չէ, թէ նա ինքնրստինքեան անկենսունակ է, անպէտք ու անարժէք, անպտուղ... Եթէ այս ճամբու վրայ կանգնելու լինէինք, պէտք է մահուան դատապարտէինք նաեւ ոուս դրականութիւնը, որովհետեւ սա եւս իր հերթին պակաս զօրեղ ու պակաս հարուստ է անգլիականի հետ համեմատած:

Համամարդկային տնտեսութեան ու յառաջդիմութեան տեսակէտից, հայ դրականութեան — ուրեմն եւ հայ լեզուի, ուրեմն եւ հայ ազգի — մահը ողջունելի կը լինէր այն դէպքում միայն, երբ նա սպառած լինէր իր բոլոր կարողութիւնները, ստեղծազործելու ամբողջ ընդունակութիւնը եւ իրբեւ մի պարագիտ քաշտայիս լինէր կէս-կենդան դոյութիւն: Կենդանի դիակներ կամ դիակացած կեանքեր հարկաւոր չեն մարդկութեան — եւ իսկ դիակներին իրենց — ու որքան շուտ յանձնուած հողին — այնքան լաւ:

Ազգերը անմահական չեն: Եւ եթէ մի ազգի մահուան պատճառը իր իսկ ներսից է — ասենք՝ օրգանական է, — ոչ վրդովուելու, ոչ էլ ցաւե-

լու պատճառ ունենք. մազը այն մեծ սանիտարն է, որ մաքրում է երկրագունտը անպէտքացած էակներից ու տեղ պատրաստում նոր կեանքի համար:

Ուրիշ բան է, երբ կատարում է սպանութիւն:

Այստեղ արդէն շատ բան ունենք ասելու, որովհետեւ սա ամենից պիղծ ոճիրն է՝ ոչ միայն սպանուողի, այլ եւ ամբողջ մարդկութեան համար:

Եւ եթէ մարդկութիւնը անտարբեր ականատես է մնում կատարուող ոճիրին կամ փորձ չի անում պատասխանատուութեան կանչելու ազգասպանին՝ մարդկութիւնը ինքը արդէն ոճրագործ է ու մեծ կարիք ունի ինքնաբուժման:

Իսկ եթէ մարդկութիւնը չունի միջոցներ՝ ազգերի կեանքը ապահովելու կամ նրանց դէմ կատարուած ոճիրները պատժելու համար — ինչպէս պետութիւնները՝ օրէնքի, դատարանի ու զինուած ոյժերի միջոցով՝ ապահովում են քաղաքացիների կեանքը ու պատժում ոճրագործներին -- ապա ուրեմն մարդկութիւնը վատ է կադմակերպուած ու պէտք ունի հիմնովին վերակազմուելու՝ լաւագոյն սկզբունքներով:

Պահանջը ուտոպիական չէ:

Ինքնապաշտպանութեան ու փոխադարձ օգնութեան անհրաժեշտութիւնը, որ ծնունդ է տրւել ու կազմակերպել բոլոր կարգի հաւաքակա-

նութիւնները առհասարակ, — այդ նոյն անհրաժեշտութիւնը տանելու է անխուսափելիօրէն դէպի միջազգային մի մեծ կազմակերպութիւն: Հարկաւոր է միայն մի քիչ աւելի լայն տեսութիւն, մի փոքր աւելի խոր գիտակցութիւն ու կազմակերպուելու աւելի մեծ կարողութիւն, քան ունի մարդկութիւնը այսօր: Այդ գիտակցութեան եւ կարողութեան օրը դալու է անշուշտ ու թերեւ այնքան էլ հեռու չէ...

Ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը, որ բարձրաձայն յայտարարուեց Մեծ Պատերազմի ընթացքում եւ ազգային փոքրամասնութիւնների խնդիրը, որ դրուեց խաղաղութեան դաշնագիր մշակելու շրջանում, — սրանք առաջին քայլերն են այդ ճամբու վրայ — թող որ հեղինակները կողմնակի կամ յետին մտքեր ունեցած լինէին... յայտարարման փաստը ինքնըստինքեան ապացոյց է արդէն, որ խնդիրը հասունացած է ու լուծում է պահանջում —:

Եւ «Ազգերի Լիգա» կոչուած մարմինը, որ այսօր մի դատարկ հնչիւն է միայն, — վաղը դառնալու է իրական ոյժ, փոխադարձ ապահովագրութեան մի հզօր կազմակերպութիւն...

Բայց ի՞նչպէս որոշել, թէ ո՞ր ազգն է կենսունակ ու, հետեւաբար, իրաւունք ունի ապրելու եւ ո՞րը՝ անբուժելի հիւանդ ու, հետեւաբար, լաւ է որ մեռնի:

Ես այդ չգիտեմ եւ չկայ մէկը, որին վստա-

հեմ յանձնել հանելուկի լուծումը :

Առաջին ենթադրութիւնը պէտք է լինի այն, որ ամէն մի ազգ, որ ունի ազգային գիտակցութիւն ու ազգայնօրէն ապրելու կամք — ամէն մի այսպիսի ազգ, միանգամայն անկախ իր այսօրուայ կարողութեան չափից — կենսունակ է ու պիտանի, հետեւաբար, պէտք է ունենայ ապրելու հնարաւորութիւն :

Հակառակը կարող է ապացուցանել մահուան փաստը միայն :

Եթէ մի ազգ՝ ունենալով հանդերձ ապրելու օրեկտիւ բոլոր պայմանները՝ այնուամենայնիւ չապրեց, մեռաւ, — ահա այդ ժամանակ միայն, եւ ոչ դրանից առաջ — կարելի կը լինի ասել, թէ նա սնանկ էր, ապրելու անարժան եւ հանգիստ սրտով դադաղը դնել :

Եթէ ես, մի անհատ, ուզում եմ ապրել — ոչ ոք իրաւունք չունի զրկել ինձ օդից, արեգակի լոյսից ու սնունդից՝ պատճառաբանելով, թէ անընդունակ եմ ապրելու : Ունենալ ապրելու տարրական միջոցներ — սա իմ իրաւունքն է : Զրկել ինձ այդ միջոցներից — նշանակում է սպանել ինձ :

Նոյնն է եւ ազգերի վերաբերմամբ :

Անշուշտ, ազգերը, ինչպէս եւ անհատները, պայքարում են կեանքի ու ապրելու միջոցների համար : Եւ պայքարի հետեւանքը բնականօրէն լինում է ուժեղների յաղթանակը՝ ի հաշիւ թոյ-

լերի : Բայց մարդկայնօրէն կազմակերպուած մարդկային հաւաքականութիւնների մէջ ոյժի եւ թուլութեան դադափարը մի քիչ տարբեր իմաստ ունի — եւ պէտք է ունենայ, — քան բիւռոգիական աշխարհում : Մարդիկ կազմակերպուած են հենց նրա համար, որ սահման դնեն բիւռոգիական կռուի մարդկայնօրէն անհանդուրժելի ձեւերին, փոխանակեն կոյր ու բիրտ ոյժերը աւելի բարձր կարգի ոյժերով, տնտեսն մարդկային կեանքերը՝ ընդհանուր շինարարութեան համար :

Եթէ փողոցում մի մարդ, իմ քսակին կամ վերարկուին տիրանալու համար, սպանում ու կողոպտում է ինձ, սա եւս պայքար է եւ ուժեղի յաղթանակ թոյլի հաշուին — յարձակուողը ատրճանակ է ունեցել ձեռին — այսինքն՝ ուժեղ է եղել : — Իսկ ես վերարկուիս տակը պողպատեայ զրահ չեմ ունեցել — այսինքն թոյլ եմ եղել : — Բայց այս ձեւի պայքար եւ այսպիսի յաղթանակ չի հանդուրժում մարդկային հասարակութիւնը, անթոյլատրելի ու վնասակար է համարում եւ արգիլելու համար՝ զինուած պահակներ է կանգնեցնում փողոցների անկիւններում : Իսկ եթէ սպանութիւնն ու թալանը այնուամենայնիւ տեղի են ունենում՝ հետապնդում է ու գտնում ոճրագործին, ձերբակալում է, դատի է տալիս ու կախաղան հանում :

Ճիշդ նոյն միջոցները — ու ճիշդ նոյն պատճառներով — պէտք է ունենայ կազմակերպուած

մարդկութիւնը նաեւ ազգերի կեանքը ապահովելու համար:

Մարդասպանը չի կարող արդարացնել իր արածը այն առարկութիւնով, թէ ինքը ուժեղ է եղել, իսկ ես թոյլ — ապացոյց, որ ինքը կարողացել է ինձ սպանել, իսկ ես չեմ կարողացել պաշտպանել իմ կեանքն ու գոյքը: Իմ այս կարգի թուլութիւնը դեռ ապացոյց չէ, թէ ես անպէտք եմ եղել կեանքի համար, ընդունակ չեմ եղել ու, հետեւապէս, իրաւունք չեմ ունեցել ավրելու: Եւ հակառակը՝ աւազակի յաղթութիւնը դեռ ապացոյց չէ, թէ նա իրօք աւելի կենսունակ է, աւելի պիտանի է կեանքի համար եւ ուրեմն իրաւունք ունի ապահովելու իր գոյութիւնը՝ իմ հաշուին:

Նոյնը եւ ազգերի միջեւ տեղի ունեցող պայքարի վերաբերմամբ:

Ազգերի մշակութային կարողութիւնը — հետեւապէս եւ ազգային արժէքը — ոչ միշտ համաչափ են իրենց ֆիզիքական կարողութեան — քանակային, պետական կամ ռազմական ոյժին: — Փոքր կոչուած ազգերը յաճախ մեծ դեր են խաղացել ու անդնահատելի ծառայութիւններ են մատուցել մարդկութեան: Պատմութիւնը փայլուն ապացոյցներ է տալիս այս ուշադրաւ ճշմարտութեան:

Երբայեցիները շատ փոքրիկ ու շատ անկադմակերպ ազգ են եղել, բայց տուել են մարդկու-

թեան Հին ու Նոր Ուխտը, Միաստուածութեան գաղափարը: Հելլադայի յոյները հազիւ մի քանի դաւառակի տէր ազգ են եղել, բայց արել են քաղաքակրթութեան համար աւելի, քան մարդկային այնպիսի ովկիաններ, ինչպիսի էին ու են չինական ու հնդկական ազգերը — էլ չեմ խօսում թուրք-թաթարական ցեղերի մասին: — Անգլիական ազգը՝ կէս-վայրենի ցեղերից հազիւ կադմակերպուած՝ տուել է մարդկութեան Շէքսպիրի թատրոնը ու այսօրուայ լուսաւորեալ պետութիւնների քաղաքական կազմը: Նիդերլանդները, որ ԺՁ. դարում եղել են սպանական հզօր կայսրութեան ծայրագաւառներից մէկը միայն, տուել են հետեւեալ դարում այնպիսի մի ճոխ գեղարուեստ — նկարչութիւն, — որին հաւասարը թերեւս միայն Իտալիան տուած լինի: Նորվեգիական փոքրիկ ազգը տուեց մեզ մեր օրերում այնպիսի համաշխարհային դէմքեր, ինչպիսի են Իրսենն ու Կնուտ Համսունը...

Դիտմամբ ընտրում եմ այնպիսի օրինակներ, որոնց ազգային բնոյթը՝ անվիճելի է. երբայեցիների կրօնը, հելլէնների քաղաքակրթութիւնը — դիտութիւնը, փիլիսոփայութիւնը եւ արուեստը, — Շէքսպիրի թատրոնը, անգլիական պետական սահմանադրութիւնը, Նիդերլանդների նկարչութիւնը, Իրսենի ու Համսունի դրական երկերը — սրանք բոլորն էլ անկասկածելիօրէն ազգային ստեղծագործութիւններ են:

Ազգերի վերաբերմամբ «մեծի» ու «փոքրիկի», ուժեղի ու թույլի, պիտանիի ու անպէտքի խնդիրներ պէտք է որ դրուեն. բոլորն էլ ցանկալի են, բոլորն էլ պիտանի — ամէն մէկը իր յատուկ սահմաններում եւ իր կարողութեան չափերով :

Քանի կենդանի է ազգը, ոչ ոք չի կարող ասել, թէ ինչ կարելիութիւններ, ինչ թագնուած, ներկայումս դեռ անյայտ գանձեր սնուցանում է նա ապագայի համար :

Քանի կենդանի է ազգը — ամենից փոքրն իսկ, ամենից համեստը — նա իրաւունք ունի ապրելու, ինքնահաստատուելու ու զարգանալու, իրաւունք ունի իր տեղն ունենալու արեւի տակ :

Ազգերի պահպանումը — մշակութային տեսակների պահպանումն է :

Վերացական արդարութեան կամ անառողջ սանդիսմնտալիզմի խնդիր չէ սա, այլ լայնօրէն գիտակցած իրական շահերի պահանջ, ոյժերի տնտեսութեան ու աշխատանքի լաւագոյն բաժանման պահանջ :

Ազգային իրաւազրկութիւնների ու ազգային ճնշումների պատճառով, մարդկութեան կէսը անդամալոյծ է այսօր, անպտուղութեան դատապարտուած : Սա ոչ միայն ոճիր է, այլ եւ բացարձակ յիմարութիւն :

Պահանջը հասունացած է, գիտակցուած ու հրապարակ հանուած : Մենք ապրում ենք մի

պատմական շրջան, ուր սոցիալական — դասակարգային — մեծ պրոպրիետի կողքին ծառայել է նոյնքան մեծ ազգային պրոպրիետը : Երկուսն էլ պէտք է դտնեն բաւարար ու անյապաղ լուծում : Աշխարհի տէրերը — իշխող դասակարգերն ու իշխող ազգերը — պէտք է հասկանան դրութիւնը ու հարթեն ճամբան պատմութեան առջեւ : Հակառակ դէպքում հին ու հնացած աշխարհին ըստպանում է այնպիսի մի աղէտ (catastrophe), որի նմանը գուցէ դեռ չի տեսել մարդկութիւնը Հռովմի անկումից յետոյ :

Ազգայնօրէն կազմակերպուելու, ինքնահաստատուելու, զարգանալու, յառաջդիմելու եւ լըրիւ արտայայտուելու համար՝ ազգ կազմող մարդիկ պէտք է ունենան իրենց Հայրենիքը :

Ի՞նչ ասել է Հայրենիք :

Նկատեցէք մի շատ բնորոշ հանդամանք. որքան սովորական են մեր լեզուի մէջ «ազգ» ու «ազգասիրութիւն» բառերը, նոյնքան անսովոր, օտարոտի ու խորթ են «հայրենիք» ու «հայրենասիրութիւն» բառերը : Տասնեւիններորդ դարում տեղի ունեցած մեր վերածնունդի շրջանում այնքան ենք խօսել «ազգից» ու «ազգասիրութիւնից», խօսել ենք տեղի ու, մանաւանդ, անտեղի, ճիշդ ու, մանաւանդ, սխալ իմաստով, անկեղծօրէն ու, մանաւանդ կեղծաւորաբար — ու բառերը մաշուել են մշտական գործածութիւնից, կորցրել են արժէքը ու խոշոր չափերով վարկաբեկ-

ուել... Մինչդեռ «Հայրենիքն» ու «Հայրենասիրութիւնը» այն աստիճանի խորթ են եղել մեր լեզուին ու ականջին, որ՝ օրինակ՝ եւրոպական patriotismeը թարգմանել ենք «ազգասիրութիւն» բառերով:

Եթէ շարձային հայ մարդու բերանից լսում էք ստէպ-ստէպ «Հայրենիք» բառը, եթէ դրագէտ մշեցին «Հայրենիք» է անուանում Տարօնի հովիտը, կարնեցին՝ Կարնոյ Բարձրաւանդակը, երեւանցին՝ Արարատեան դաշտը, զանգեզուրցին, Սիւնիքի ձորերը — այստեղ բառը ունի սոսկ «ծննդավայր»ի իմաստ, ոչ աւելին:

Բայց ծննդավայրը դեռ Հայրենիք չէ եւ նոյն իսկ ոչ միշտ Հայրենիքի մի մասը, ինչպէս եւ «ազգասիրութիւն»ը patriotisme չէ. տարբեր բովանդակութեան ու տարբեր ծաւալի գաղափար են սրանք:

Ի՞նչու է եղել այսպէս, ինչո՞վ պէտք է բացատրել բառերի այս չիտթումը մեր մէջ «ազգ»ի ժողովրդականութիւնը եւ «Հայրենիք»ի անժողովրդականութիւնը:

Պատասխանը դժուար չէ գտնել:

Դարերից ի վեր մենք կազմել ենք Ազգ, դրեր շարունակ — աւելի կամ պակաս ուժգնօրէն — ապրել ենք ազգային կեանք, ունեցել ենք հրնուց ու այսօր էլ ունենք շատ շեշտուած ազգային գիտակցութիւն: Եւ բնական է ու հասկանալի, որ մտքերէլ ենք մեր ամէնօրեայ բառարանի մէջ

այդ գիտակցութիւնն արտայայտող բառը:

Իսկ Հայրենի՞ք:

Հայրենիք վաղուց է որ չունենք: Աւելին — բառի իսկական իմաստով դուցէ երբեք էլ չենք ունեցել: Եւ եթէ ունեցել ենք հեռուոր անցեալում Հայրենիքի նման մի բան՝ այդ Հայրենիքը եղել է այնքան թերի, անկայուն ու անցողակի, իսկ գաղափարը — այնքան աղօտ, այնքան սաղմնային, որ չի ձգել ամուր արմատներ մեր հաւաքական գիտակցութեան խորքում ու չի ձուլուել անջնջելի բառի մէջ: Իրի ու գաղափարի անդուծութեան կամ երկարատեւ բացակայութեան պատճառով, մենք մոռացել ենք բառը — եթէ միայն գիտցել ենք երբեւիցէ — մոռացել ենք այնքան հիմնովին, որ այսօր վերստին սովորելու կարիք ունենք:

Հարկաւ, գործածութեան մէջ մենք ունեցել ենք «Հայաստան» բառը: Բայց — մինչեւ երէկուայ օրը — ի՞նչ բովանդակութիւն ենք դրել այդ բառի մէջ:

Մինչեւ երէկ մենք հասկացել ենք «Հայաստանը» իբրեւ աշխարհագրական, պատմական կամ, առ առաւելն՝ իբրեւ ցեղագրական (ethnographie) դերմին: Հայրենիք չէ դա: Անշուշտ, Հայրենիքը պարունակում է իր մէջ անհրաժեշտօրէն ե՛ւ աշխարհագրական, ե՛ւ պատմական, ե՛ւ ազգագրական տարրեր, բայց իր ամբողջութեան մէջ մի բան աւելի է, քան այդ տարրերը — էա-

պէս քաղաքական գաղափար է Հայրենիքը: Եւ ահա այդ էականն է, որ պակասել է մեր ըմբռնողութեան, որովհետեւ պակասել է մեր պատմական կեանքին:

Քաղաքացիի համար Հայրենիքը այն երկիրն է, որի տէրն ու տնօրէնը ինքն է, իր համաքաղաքացիների հետ միասին:

Ազգի համար Հայրենիքը — ազգային Պետութիւնն է:

Հայրենիք կազմելու, այսինքն՝ մի երկրի տէր ու տնօրէն լինելու միակ միջոցը պետութիւն հաստատելն է: Այսպէս է եղել անցեալներում, այսպէս է ներկայում եւ, հաւանօրէն, ու, դժբախտարար, այդպէս է լինելու դեռ երկար ժամանակ:

Տեսականօրէն դժուար չէ պատկերացնել մարդկային համակեցութեան այնպիսի մի ձև, որի մէջ զանազան կարգի խմբաւորումներ — սրբանց թուում նաեւ ազգեր, իբրեւ պատմա-մշակութային ուրոյն միութիւններ, — կազմեն արտապետական — անիշխանական — հայրենիքներ — այսինքն՝ այնպիսի հայրենիքներ, որոնք կապուած չեն պետական կառուցուածքից անբաժան բռնութեան հետ: Այդպիսի մի կացութիւն ոչ միայն դժուար չէ պատկերացնել, այլ եւ լուրջ տուեալներ կան ենթադրելու, թէ այդ ուղղութեամբ է ընթանում պատմութիւնը եւ այդտեղ է բերելու ի վերջոյ:

Անհերքելի է, սակայն, որ անիշխանական ապագայի հնարաւորութիւնները ենթադրում է այնպիսի խոր, այնպիսի արմատական փոփոխութիւններ թէ մարդու անհատական հոգեբանութեան եւ թէ գոյութիւն ունեցող ընկերային փոխարարութիւնների մէջ, որ պետութիւնների իրաւասութեան աստիճանական սահմանափակումը կատարում է շատ դանդաղօրէն եւ ի սպառ վերացումը պահանջելու է շատ երկար ժամանակ: Եւ ինչ հեռանկարներ էլ զուշակի կամ ծրագրի ապագայի համար անիշխանականը, անհերքելի է, որ պատմական ներկայ շրջանում պետութիւնն է — ու միայն պետութիւնը — որի մէջ կարող է մարմնանալ — գէթ մասամբ — քաղաքացիի ու ազգի Հայրենիքը:

Ասում եմ՝ գէթ մասամբ, որովհետեւ անցեալ ու ներկայ պետութիւններից եւ ոչ մէկը չի եղել իսկական ու լրիւ Հայրենիք պետութիւնը կազմող բոլոր անհատների ու ամբողջ ազգի համար:

Պետութեան կազմի մէջ լինելը — ինքնըստինքեան — դեռ չի նշանակում տէր լինել այդ պետութեան, ուրեմն, եւ չի նշանակում՝ Հայրենիք ունենալ: Պետութիւններ կազմող ազգերն ու մարդ-անհատները միշտ բաժանուած են եղել — եւ դեռ այսօր էլ մնում են բաժանուած — երկու տարբեր դասերի, իշխողների ու իշխուածների, իշխանութեան տէրերի ու իշխանութեան ենթա-

կանների: Մի կողմից՝ աւելի կամ պակաս իրաւատէր «քաղաքացիներ», միւս կողմից՝ աւելի կամ պակաս իրաւագուրկ «հպատակներ» — իսկ հին աշխարհում նաեւ ճորտեր — ահա պետութեան կազմը:

Քաղաքացին քաղաքացի է եւ, հետեւապէս, ունի Հայրենիք այն չափով միայն, ինչ չափով տէր է երկրին: Պարզ հպատակը, այսինքն՝ քաղաքականապէս իրաւագուրկ մարդը Հայրենիք չունի, ինչպէս չունի Հայրենիք նաեւ քաղաքականապէս իրաւագուրկ ազդը:

Չունի, բայց ձգտում է ունենալու եւ, ժամանակի ընթացքում, մեծ նուաճումներ է կատարել — ու շարունակում է կատարել — այս ուղղութեամբ:

Անշուշտ, այսօրուայ ամենից աւելի ազատաշունչ պետութիւններն մէջ առկամ — այն պետութիւնների, որ «աւակալար» հանրապետութիւններ են անուանում եւ ուր, բոլոր օրէնքի, բոլոր քաղաքացիները ու քաղաքացիների բոլոր կարգի խմբաւորումները մայելում են հաւասար իրաւունքներ — այդ պետութիւնների մէջ անգամ փաստօրէն շարունակում է գոյութիւն ունենալ իշխողների ու իշխուածների դրութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ հայրենատէրների ու հայրենագուրկների դրութիւնը:

Բայց, այս այսպէս լինելով հանդերձ, եթէ համեմատենք ժամանակակից հանրապետութիւն-

ները՝ Ռամսէս Բ.ի, Նաբուգոդոնոսորի, Ասուրբանիքալի, Վշտասպեան Դարեհի, Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Օկտաւ Աւգուստոսի, Յուստինիանի, Շարլեմանի, սպանական Կարլոս Ե.ի, Մեծն Լուի ԺԴ.ի կամ Մեծն Պետրոսի կայսրութիւնների հետ, չենք կարող շտեմել, թէ որքան մեծ տարբերութիւն կայ ներկայի ու անցեալի մէջ, եւ պետական հին ու նոր իրաւակարգերի, իշխելու եւ իշխուած լինելու ձեւի ու չափի միջեւ: Եթէ պետութիւնը դեռ այսօր էլ լրիւ հայրենիք չէ բոլոր քաղաքացիների համար հաւասարապէս, այնուամենայնիւ այդ դրութեան շատ աւելի մօտ է, քան եղել է հին ժամանակներում — եւ նոյնիսկ մօտակայ անցեալում, օրինակ՝ դեռ երէկ գոյութիւն ունեցող Հարսուրդների կամ Ռոմանովների կայսրութեան մէջ: — Նոյնն է եւ ազգերի վերաբերմամբ. որքան էլ հեռու են գոյութիւն ունեցող պետութիւնները «ազգային տներ» կամ «ազգային հայրենիքներ» լինելու պահանջից, այնուամենայնիւ շատ աւելի ազգային են, քան եղել են երբեւէ:

Մի կողմից՝ ազգայնացնել պետութիւնները ու պետականացնել ազգութիւնները, իսկ միւս կողմից՝ պետութեան ներսը բարձրացնել նախկին «հպատակ»ը իրաւատէր «քաղաքացու» աստիճանի — ահա այն ճամբան, որի վրայ կանգնել է վճռականօրէն պատմութիւնը, եւ չկայ ոչ մի պատճառ կարծելու, թէ ապագայում պիտի

շեղուի այդ շիտակ ճամբից կամ կանգ առնի, չգնայ մինչև վերջը:

Ազգերը, ինչպէս եւ անհատ քաղաքացիները, սկսել են հասկանալ իրենց կարիքները, հետեւապէս եւ իրաւունքները — որովհետեւ իրաւունքը ուրիշ բան չէ, քան գիտակցած կարիքի ձեւակերպումը: Ազգերը ուզում են ապրել ազգայնօրէն եւ գիտեն — կամ գիտենալու վրայ են, — որ դրա համար պէտք է ունենան Հայրենիք — մի տուն, մի անկիւն, ուր կարողանան կենտրոնացնել իրենց ստեղծագործական կարողութիւնը եւ ազատօրէն կարգաւորել հաւաքական կեանքը — ուրիշ խօսքով՝ պէտք է կազմեն Ազգային Պետութիւն:

Պէտք է կազմեն պետութիւն, որովհետեւ՝ ներկայ պատմական շրջանում՝ ուրիշ ոչ մի կազմակերպութիւն չի կարող ապահովել ազգային կեանքի իսկապէս աղատ, իսկապէս անկաշկանդ զարգացումը: Ազգայնօրէն ապրելու ու զարգանալու համար ազգը պէտք է շնչի ազգային մըթնոյտի մէջ: Դպրոց, լեզու, առօրեայ ու պետական կեանքի մէջ, ու գիտական հաստատութիւններ, պատմական ու հնագիտական ուսումնասիրութիւններ, գրադարաններ ու թանգարաններ, թատրոն ու լսարան, գրականութիւն ու մամուլ, արուեստ ու ղեղարուեստական արդիւնաբերութիւն — սրանք են, որ սնունդ են տալիս հոգեկան մշակոյթին, այսինքն՝ սրանք են, որ

ապրեցնում են Ազգը: Իսկ այս ամէնը ունենալու համար հարկաւոր են այնպիսի միջոցներ — նիւթական ու ոչ-նիւթական, — որ մատչելի են միմիայն պետութիւններին:

Եթէ ազգը չի կազմում պետութիւն, եթէ չառնի իր տրամադրութեան տակ պետական միջոցներ, այնպիսի դժուարութիւնների է հանդիպում յառաջդիմութեան ճամբի վրայ: Եւ ուրիշ ոչ մի կազմակերպութիւն չի կարող փոխարինել պետութիւնը, որովհետեւ ուրիշ ոչ մի կազմակերպութիւն չի կարող ունենալ պետութեան իրաւասութիւնն ու կարողութիւնը:

«Հպատակ» ազգը օտար պետութեան մէջ — նոյնիսկ ամենից աւելի ազատամիտ ու լայնախոհ պետութեան մէջ — անխուսափելիօրէն մնալու է զրկուած սնունդից: Եւ սրա համար անհրաժեշտ չէ, որ իշխող ազգը — պետութեան տէրը — անպատճառ անբարեացակամ լինի իշխուածի հանդէպ. զրկանքը առաջանալու է ինքնստիճեան, իբրեւ բնական հետեւանք քաղաքական աննպատկացութեան: Իշխող ազգը շատ բնականօրէն — նոյնիսկ ակամայից — պիտի ձգտի հաստատելու իր սեփական սպոյսային դէմքն ու ծաւալուելու ազգայնօրէն: Բնագրի պահանջ է սա: Ապա պիտի ձգտի ազգայնացնելու իր պետութիւնը, որովհետեւ կեանքը ամէն օր նոր սպացոյցներ է տալիս, թէ որքան օտար տարրերի գոյութիւնը պետութեան ներսում բարդացնում ու դժուարա-

ցնում է պետական մեքանիզմի աշխատանքը, որքան թուլացնում է մեքանիզմը: Բնազդն ու կարիքը՝ լրացնելով միմեանց ու յենուած ոյժի վրայ՝ կաշկանդելու են իշխուած ազգերի զարգացումը յօգուտ իշխողի: Սա անխուսափելի է: Ու կը մնայ անխուսափելի, քանի դոյութիւն ունեն ազգայնօրէն բարդ պետութիւններ:

Պետութիւնը շատ զօրեղ գործօն է՝ իշխող ազգի անհատականութիւնը հաստատելու համար: Եւ նոյնքան զօրեղ գործօն է՝ իշխուած ազգերը ապազգայնացնելու կամ — առնուազն — նրանց բնական զարգացումը նեղ ու խեղդիչ շրջանակների մէջ սահմանափակելու համար:

Ահա մի պարզ — շատ պարզ, բայց եւ շատ կարեւոր խնդիր — լեզուի խնդիրը:

Ահա մի պետութիւն ունի իր պետական լեզուն, որով օրէնսդրում է, դատում, կարգադրում, վարում պետական բազմաթիւ ու բազմազան գործերը: Քաղաքացին ամէն օր ու ամէն մի քայլափոխին շփուում է այդ լեզուի հետ, որովհետեւ ամէն օր ու ամէն մի քայլափոխին շփուում է պետութեան հետ — գործ է ունենում պետական հաստատութիւնների մէջ, հարկադրուած է լինում դիմելու պետութեան գործակալներին կամ նրանց հրամանները լսելու, կարգալու: Եւ որքան աւելի զարգացած է պետական կեանքը, այնքան աւելի մեծ է պետական լեզուի շրջառութիւնը, հետեւապէս, եւ ազդեցութիւնը: Կարելի

է ասել առանց չափազանցութեան, որ քաղաքակիրթ երկրներում քաղաքացին շարունակ ապրում է ու շնչում պետական լեզուի մթնոլորտի մէջ:

Արդ՝ պետական լեզուն իշխող ազգի լեզուն է:

Սա շատ բնական է: Բայց այս մի հատիկ հանգամանք արդէն ինքնըստինքեան՝ նոյնիսկ անկախ պետութեան ցանկութիւնից ու դիտաւորութիւններից՝ բացառիկօրէն արտօնեալ դրութեան մէջ է դնում իշխող ազգութիւնը ի հաշիւ իշխուածների, նրա լեզուին տրուում է գործադրութեան մի շատ կարեւոր ասպարէզ, որից միւս լեզուները մնում են զուրկ: Իսկ գործադրելու անհրաժեշտութիւնը բնականօրէն տանում է դէպի զարգացում — ինչպէս եւ անգործադրութիւնը կամ սահմանափակ գործադրութիւնը տանում է դէպի անկում, — որովհետեւ կարիքը ամէն մի ստեղծագործութեան հիմնական պայմանն է, նրա դիտաւոր խթանը:

Հայաստանի Հանրապետութեան հաստատման օրից, շատ կարճ ժամանակամիջոցում, հայ լեզուն մտաւ զարգացման այնպիսի մի շրջանի մէջ, որը դարեր շարունակ մնում էր փակ իրեն առջեւ: Հայաստանցի հայր հարկադրուած է մը շակելու իր լեզուն, որովհետեւ այդ լեզուով պէտք է վարէր իր պետական կեանքը: Օրէնքներ սահմանադրէր, մեղադրէր ու պաշտպանէր դատական տեսանկերում, բանախօսէր պետական

խնդիրներ Վրայ, տեսակէտներ ձեւակերպէր ու գեկուցումներ կազմէր, հրամայէր ու կարգադրէր, հաշիւ պահէր ու հաշիւ տար:

Մինչեւ երէկուայ օրը այս բոլորը կատարուում էր կամ ուսներէն կամ թուրքերէն լեզուով, հայերէնը մնում էր պետական շրջառութիւնից դուրս եւ այս իսկ պատճառով չէր զարգանում ուսներէնի կամ թուրքերէնի հետ հաւասար թափով: Ընդհակառակը՝ տեղի էր տալիս, տկարանում էր ու նոյնիսկ մոռացուում: Չեմ ուզում ասել, հարկաւ, թէ պետական կեանքից դուրս՝ սնուելու ուրիշ աղբիւր չունի լեզուն: Եթէ այդպէս լինէր, շատ լեզուներ — սրանց թւում նաեւ հայերէնը — շատոնց արդէն անհետացած պիտի լինէին: Ո՛չ, ուզում եմ ասել միայն, որ լեզուի զարգացման համար պետական կեանքը խիստ կարեւոր դործօն է — ամենակարեւորներից մէկը: Առանց սրան լեզուն չի կարող զարգանալ հարկաւոր թափով ու մանաւանդ չի կարող գրտնել իր լրիւ, ամբողջական արտայայտութիւնը: Միշտ մնալու է մի բաց, մի խոշոր պակաս, որը չի լրացուի ուրիշ ճանապարհներով, որովհետեւ ընկերային կեանքի տարրերը տարրեր պահանջներ են դնում լեզուին, հետեւապէս եւ տարրեր ուղղութիւններով են մղում նրա զարգացումը: Պետական խօսքը, ուրոյն բնոյթի խօսքը, պահանջում է լեզուից այնպիսի յատկութիւններ եւ այնպիսի կարողութիւններ, որ չունի ո՛չ ընտա-

նիքում կամ շուկայում զործադրուող առօրեայ խօսակցութիւնը, ո՛չ լրագրական, ո՛չ գեղարուեստական եւ ոչ իսկ դիտական լեզուն: Սրանց բառարանը, ոճը, նոյնիսկ քերականութիւնը — որքան էլ զարգացած լինեն — բաւական չեն պետական գործերը վարելու եւ պետութեան ասեւրիքը ձեւակերպելու համար: Բառարանը պէտք է լրացուի նոր կամ մոռացուած բառերով, ոճը պէտք է ազատուի անճշգուծութիւնից ու անորոշութիւնից, կտրուկ ու աներկրայելի շեշտ առնի, քերականութիւնը պէտք է շրջառութեան մէջ դնի յատուկ ձեւեր...

Համեմատեցէք ուշադրութեամբ որեւէ պետական դրութիւն — մի օրինագիծ, կառավարական մի յայտարարութիւն, մի գեկուցադիր, դատական մի որոշում, վարչական մի հրաման կամ կարգադրութիւն — ուրիշ կարգի գրութիւնների հետ — օրինակ՝ լրագրական յօդուածի, վիպական պատմուածքի, բարեկամական նամակի կամ քարոզների ժողովածուի հետ — եւ կը տեսնէք, թէ որքան տարբեր են սրանց լեզուները:

Լեզուի այս ուրոյն կողմը չի կարող մշակուել պետական կեանքից դուրս, հետեւապէս, ոչ-պետական լեզուները դատապարտուած են մնալու առնուազն կիսատ ու պակասաւոր:

Արդէն այս մի հատիկ հանդամանքը — կըրկնում եմ խօսքս, — արտօնեալ դրութեան մէջ է դնում իշխող լեզուն՝ ի հաշիւ իշխուածների:

Բայց սրանով դեռ չի սահմանափակուում անհաւասար դրուժիւնից բխող ամբողջ վտանգը. կան եւ ուրիշ վտանգներ, աւելի սպառնալի, աւելի մահաբեր: Պետութեան մէջ ոչ միայն օրէնքադրական, դատական ու վարչական գործառնութիւնները, այլ եւ ընկերային կեանքի բոլոր արտայայտութիւնները ընդհանրապէս կրում են իրենց վրայ, — աւելի կամ պակաս մեծ չափով, աւելի կամ պակաս ստիպողականութեամբ, — պետական լեզուի ազդեցութիւնը: Դպրոցը, մամուլը, գրականութիւնը, թատրոնը, արդիւնաբերութիւնը, առեւտուրը եւ նոյնիսկ ընտանեկան կեանքը — սրանք բոլորը կապուած են հազար ու մի կապերով պետական կեանքի հետ, հետեւապէս բոլորն էլ ենթակայ են պետական լեզուի գերիշխանութեան: Քաղաքացին հարկադրուած է գիտենալ ու գործադրել պետական լեզուն ոչ միայն պետական հիմնարկութիւնների մէջ, այլ եւ սրանից դուրս, իր առօրեայ կեանքի ամէն մի քայլափոխին: Պարզ է, որ այսպիսի պարապանբում ազգային լեզուն՝ պետականի հետ համեմատած նսեմանում է, ետ է մղում մի անկիւն, նկատուում է անկարեւոր ու փոքրաթէք եւ այդիսկ պատճառով՝ արհամարհելի: Անդորձադրութեան կամ սահմանափակ գործադրութեան հետեւանքով նա չի զարգանում, ետ է մնում կեանքից, մոռացւում է աստիճանաբար կամ վերջւոյնում է միայն «ազգասիրաբար»... Իսկ վերացա-

կան ազգասիրութիւնը — նոյնիսկ եթէ անկեղծ է ու լուրջ, բայց չունի ամուր յենարաններ կեանքի մէջ — այն ոյժը չէ, որ կարողանայ փրկել լեզուն:

Իսկ լեզուն — ազգային կեանքի ամենից էական, ամենից անհրաժեշտ տարրն է: Առանց լեզուի չկայ ազգային կեանք: Միւս կողմից՝ առանց պետական կազմակերպութեան լեզուն վտանգուած է մեծապէս: Եթէ նոյնիսկ զոյուժիւն չունենային ուրիշ կարգի մտահոգութիւններ ու կարիքներ, այս մէկն արդէն բաւական է՝ պետութեան նշանակութիւնը ըմբռնելու համար:

Եւ հասկանալի է, թէ ինչու պիտակցութեան եկած, բայց սեփական պետութիւնից զուրկ ազգերը այդքան բուռն թափով ձգտում են պետականօրէն կազմակերպուելու, ուրիշ խօսքով՝ ազգային Հայրենիքներ հաստատելու:

Պետութեան ու Հայրենիքի այն հասկացողութիւնը, որ փորձ արի պարզել այստեղ, համեմատաբար նոր է պատմութեան մէջ: Անցեալներում Պետութիւնը նկատուել է նուաճողների եւ իշխողների սեփականութիւն, մի որոշ խմբակցութեան՝ մի դասի, մի տոհմի, նոյնիսկ մի ընտանիքի կալուածք — յիշեցէք որ հին ժամանակներում Հայաստանի պետութիւնը անուանուել է յաճախ թաղաւորական տների անունով — «Արշակունիների հարստութիւն», «Բազրատունիների հարստութիւն»...: Ժողովուրդը կամ աղղը չեն

նկատուել պետութեան տէր, ուստի եւ նրանց կամքն ու ցանկութիւնը հաշուի չեն առնուել՝ պետութեան սահմանները գծելու, նոր պետութիւններ կազմելու կամ հիւնքեր կազմալուծելու ժամանակ: «Հպատակները» — այսինքն՝ պետութիւն կազմող մարդկանց իննսուն ինը առ հարիւրը — նկատուել են իբրեւ իր, որ կարող է անցնել ձեռքից ձեռք այնպէս, ինչպէս անցնում է սարը, հովիտը, լիճը, անտառը, լճում ապրող ձուկը եւ անտառում թափառող կենդանին:

Ժողովուրդների ու ազգերի «ինքնորոշման» իրաւունքը — հետեւապէս եւ անջատուելու, սեփական պետութիւն կազմելու իրաւունքը — նոր դադափար է, որ հրապարակ է եկել ու մասամբ իրականացել միայն ԺԹ. դարում եւ ուժգնօրէն շեշտուել միայն մեր ապրած օրերում: Բայց՝ այս այսպէս լինելով հանդերձ՝ սխալ կը լինէր կարծել, թէ դադափարը բոլորովին անձանօթ է եղել հին աշխարհին: Ոչ, մեղանից դարեր առաջ — դեռ վերածնունդի շրջանում — որոշակի արտայայտութիւն է դտել այն միտքը, թէ մարդկային հաւաքականութիւնները ինչ որ իրաւունքներ ունեն, որ պիտի հաշուի առնուեն ու յարգուեն պետութիւններ կազմելիս:

Ահա մի օրինակ.

ԺԵ. դարի երկրորդ կիսում լեհական թագաւոր Կազիմիր Դ. պահանջ է դրել՝ կցել լեհաստանին Պոմերանիա նահանգը, որ այդ ժամանակ

գտնուելիս է եղել Տեւտոնական Ուխտի — ապագայ Պրուսիայի — զերիչխանութեան տակ: Պահանջը հիմնաւորել է այսպէս.

ա. — Պոմերանիան բնակեցրել ու շէնացրել են լեհաստանի հիմնադիր Լեհ թագաւոր ու իր յաջորդները եւ հետագայում — երկար ժամանակ — տիրապետել են երկրի վրայ լեհ վեհապետներ: Այս արդումենտը այսօր մենք կ'անուանէինք պատմական:

բ. — Պոմերանիայի աշխարհագրական դիրքն ու կազմը ցոյց են տալիս, որ նա լեհաստանի բնական շարունակութիւնն է ու անբաժանելի մասը: Սա աշխարհագրական արդումենտ է: «Բնական սահմանների» պահանջ: Եթէ լեհ քաղաքագէտները աւելացնէին սրա վրայ նաեւ այն, որ Պոմերանիայի ազգաբնակչութիւնը՝ շնորհիւ երկրի աշխարհագրական դիրքին՝ տնտեսապէս սերտօրէն կապուած է լեհաստանի հետ — սա կը լինէր տնտեսական արդումենտ:

գ. — Պոմերանիայում ապրող ժողովուրդը ազգայնօրէն լեհ է ու միշտ լեհ է եղել — ապացոյց՝ լեռների, դետերի, քաղաքների ու դիւղերի անունները, որ ամբողջովին լեհական են: Սա ազգային արդումենտ է, յենուած լեզուային տրեւանքների վրայ:

դ. — «Պոմերանիայի ազնուականութիւնը, քաղցնիութիւնը եւ բոլոր կարգի հպատակները չեն ուզում տանել օտար տիրապետութիւն եւ ու-

գում եմ միանալ Լեհաստանի հետ, համաձայն աստուածային ու մարդկային օրէնքների»։ Ահա ինքնորոշման իրաւունք, յստակօրէն ձեւակերպուած եւ որակուած իբրեւ աստուածային ու մարդկային օրէնք։

Նոյն կարգի մի ուրիշ օրինակ՝ աւելի եւս բնորոշ․

ԺԶ. դարի առաջին կիսում վէճ է ծաղկել Ֆրանսայի ու Սպանիայի միջեւ՝ Բուրգունդիայի վերաբերմամբ։ Ֆրանսական թագաւոր Ֆրանսուա Ա. նեղին դրուած՝ կնքել է Մազրիդում սպանական թագաւոր Կարլոս Ե-ի հետ մի դաշնագրութիւն, որով հրաժարուել է Բուրգունդական դքսութիւնից յօղուտ Սպանիայի։ Կարլոսը գրել է իր պահանջը ու Ֆրանսուան տեղի է տուել այն հիման վրայ, որ Կարլոսը — մօր կողմից — բուրգունդական վերջին դուքս Շարլ Յանգուզնի թոռն է, մինչդեռ Ֆրանսուայի ազգակցական կապերը նոյն իշխանական տան հետ աւելի հեռուոր են եղել։ Այսինքն, դաշնագրութիւնը հիմնաւորուել է ընտանեկան կապակցութեան ու ժառանգելու իրաւունքի վրայ։

Ֆրանսիական իրաւագէտները — անշուշտ Ֆրանսուայի թելադրութեամբ — սպօրինի են յայտարարել Մազրիդի դաշնագրութիւնը։ Ինչո՞ւ։ Որովհետեւ — բացատրել են Սորբոնի դիտուն վարդապետները — չի կարելի բաժանել մի նահանգ այսինչ պետութիւնից ու կցել այնինչ

պետութեան առանց հարցնելու ազգաբնակչութեան կամքը։ Ուրիշ խօսքով՝ իրենք բուրգունդացիներն են — եւ ոչ թագաւորները, — որ պիտի որոշեն, թէ Բուրգունդիան ո՞ր պետութեան է պատկանելու — Ֆրանսիայի՞ն թէ Սպանիային։ Աւատական ժառանգելու իրաւունքին հակադրուում է խիղիարօքն ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքը։

Յանուն այս իրաւունքի եւ վէճը արդարօրէն լուծելու համար, զուժարուում է Դիժոն քաղաքում բուրգունդական Էտաների ժողովը — այսինքն՝ առաջին երեք դասակարգերի — հոգեւորականութեան, ազնուականութեան եւ քաղքենիութեան ներկայացուցիչների ժողովը — որ այն ժամանակ համարուում էր ամբողջ ազգաբնակչութեան ներկայացուցչութիւն, քանի որ այդ արտօնեալ դասակարգերից դուրս զանուող զանդուածները մարդու տեղ չէին դրուում։ — Էտաները արտայայտուեցին Ֆրանսիայի օղտին եւ Մազրիդի դաշնագրութիւնը այդպիսով ըեկանուեց։

Նման մի գործողութիւն այսօր մենք Պլեբիսցիտ (հանրաքուէ) կ'անուանենք։

Մեզ հետաքրքրող խնդրի տեսակէտից կարելոր չէ, թէ Էտաները ո՞ր աստիճանի էին ներկայացնում Բուրգունդիայի ազգաբնակչութիւնը եւ թէ ո՞ր աստիճանի ազատ ու անկեղծ է եղել Դիժոնի համագումարը։

Շատ հաւանական է, որ Բուրգունդացիները

անագին մեծամասնութիւնը իսկի տեղեկութիւն էլ չի ունեցել վէճի ձայնատուութեան մասին եւ եթէ իրեն հարցնելու լինէին՝ թերեւս մեծ տարբերութիւն չդնէր Սպանիայի ու Ֆրանսիայի միջեւ. անգիտակից ու իրաւադուրկ հպատակի, մի պարզ ճորտի համար ի՞նչ տարբերութիւն, թէ ո՞ւմ է վճարում հարկը եւ ո՞ւմից է ուտում ծեծը՝ բարեպաշտ ու խնամատար Ֆրանսուա թագաւորից թէ՞ բարեպաշտ ու խնամատար կարլոս թագաւորից: Շատ հաւանական է նաեւ, որ Ֆրանսուա թագաւորի դործակալները ազատ չեն ձգել Etatները, նախապատրաստել են ընտրութիւնը, բարդ ինտրիգների, սպառնալիքների, խոստումների ու կաշառքի ճանապարհով...

Բայց, ասում եմ, սա չէ կարեւորը: Կարեւորն այն է, որ արդէն ժՉ. դարում ձեւակերպուել է ազգաբնակչութեան ինքնորոշուելու իրաւունքը եւ հակադրուել՝ երկիրներ ժառանգելու, նուաճելու, ծախելու, նուիրելու ու փոխանակելու վաղեմի իրաւունքներին:

Կաղիմիր Դ.ի ու Ֆրանսուա Ա.ի իրաւական հիմնաւորումները Պոմբանիայի ու Բուրգունդիայի շուրջ ծագած վէճերի մէջ — բացառիկ երեւոյթ է այն ժամանակների համար, ամրացած ու ընդհանրացած հասկացողութիւնների կատարեալ յեղաշրջում: Հետագայ դարերում — ու մասնաւորապէս Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնից յետոյ, որ ապշեցուցիչ թափով խորտա-

կեց հին աշխարհը, հին կարգերն ու հասկացողութիւնները եւ խիղախօրէն հռչակեց «մարդու ու քաղաքացիի իրաւունքները», զաղափարը աստիճանաբար ամրացաւ, ոյժ առաւ, ծորեց վերին շերտերից ժողովրդական լայն դանդուածների խորքերը, քաղաքական ընդհանուր պահանջ դարձաւ ու խոշոր չափերով իրականացաւ:

Այլեւս ոչ ոք չի հերքում ինքնորոշուելու իրաւունքը իբրեւ իրաւունք — տարբեր բան է գործադրութիւնը, գործադրելու եղանակը, չափն ու ձեւը: — Ժամանակակից քաղաքագէտները, ԺԹ. դարից սկսած, ամէն մի փոփոխութիւն պետական սահմանների — ինչ էլ լինի իսկական շարժառիթը — աշխատում են քողարկել այս քողի տակ, հիմնաւորել ու արդարացնել ժողովուրդների կամքով, իսկական կամ կեղծ:

ԺԹ. դարի շէմքին ռուսական ցար Ալեքսանդրը Ա.ը, միացնելով Վրաստանը իր կայսրութեան, հանդիսաւոր հրովարտակով յայտարարեց, որ անում է այդ ոչ թէ նոր երկրների տիրապետելու եւ իր իշխանութիւնը տարածելու համար, այլ միմիայն զիջանելով վրաց թագաւորի ու ազգի ջերմագին աղերսանքներին:

Բալկանեան ազգերի անջատումը Թուրքիայից ու սեփական պետութիւններ կազմելը, Բելգիայի անջատումը Նեդերլանդներից, հիւսիսային Իտալիայի ազատագրումը աւստրիական լուծից ու ապա ամբողջ Իտալիայի հաւաքումը համազգա-

յին մի պետութեան շրջանակի մէջ, Կուբայի անջատումը Սպանիայից, Նորվեգիայի անջատումը Սուէտիայից, Իսլանդիայի անջատումը Դանեմարքայից, — սրանք բոլորը կատարուեցին ազգերի ինքնորոշման դրօշակի տակ :

Պրուսիան, խլելով Փրանսիայից 1871 թուականին Էլզաս-Լոտարինգիան, պատճառաբանեց, թէ այդպիսով նա իրականացնում է ազգարնակութեան կամքը, վերահաստատում է արզարութիւնը ու պաշտպան կանգնում իրաւունքի, որովհետեւ գերմանական այդ երկիրը՝ իր դերման ազգարրնակութիւնով՝ տառապում էր դառնօրէն օտար լուծի տակ եւ օր-գիշեր երազում էր, թէ ե՞րբ պիտի միանայ մայր Պրուսիայի հետ : Փրանսիան, վերագրաւելով 1918 թուականին նոյն Էլզաս-Լոտարինգիան, ասաց որ այդ նահանգների անունը Էլզաս-Լոտարինգիա չէ, այլ Ալզաս-Լորէն, որ դա Գերմանիա չէ, այլ Մերձ-Հռենոսեան Փրանսիա, որի ազգարնակութիւնը արդէն վաղուց դադարել է գերման լինելուց, Ֆրանսիական է հոգով եւ իմպերիալիստական ու միլիտարիստական Պրուսիայի երկաթէ բռունցքն էր միայն, որ կարողացել էր այսքան տարի խեղդել ընդհանուր բողոքի ձայնը...

Մեծ պատերազմի ու հետագայ դաշնագրի հետեւանքով կազմուեցին — կամ վերակազմուեցին — մի շարք ազգային պետութիւններ՝ նախկին ռուսական, Աւստրո-Հունգարական ու Օս-

մանեան մեծ կայսրութիւնների բեկորներից : Եւ նորակազմ այս բոլոր պետութիւնների հրաւական հիմքը ինքնորոշուելու սկզբունքն է :

Այսօր ոչ ոք չի փորձում հերքել ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը եւ ամէն ոք աշխատում է իր օգտին ծառայեցնել քաղաքական այս նոր դէնքը :

1918 թուականի դարնան թուրքիան — այն իսկ օսմանեան թուրքիան, որի պետական նշանաբանը մինչեւ երէկ եղել էր «սրով եմ նուաճել, սուրին միայն կը տամ» — պահանջեց Անդրկովկասեան դաշնակցային Հանրապետութիւնից Բաթումի, Արզահանի ու Կարսի շրջանները, պատճառաբանելով որ դա ազգարնակութեան ցանկութիւնն է : Եւ ստույգելու համար առաջարկեց նոյն իսկ Հանրաքուէ կատարել — հարկաւ, իր յաղթական զօրքերի ներկայութեամբ ու զինուորական վարչութեան հսկողութեան տակ :

Այսօր նոյն թուրքիան սրահանջում է Անդրիայից դատարկել Մուսուլի շրջանը (*), որովհետեւ, ասում է, տեղական քուրդ ազգարնակութիւնը ուղում է թուրքիայի հպատակ լինել եւ ոչ Իրաքի — Միջագետքի, որ ազգայնօրէն արաբ է : Անդրիան պատասխանում է, թէ քուրդերը

(*) Լօզանի դաշմագրով միացուեցաւ Իրաքին :

ճիշդ հակառակն են ցանկանում եւ դրա համար է, որ ինքը մնում է Մուսուլում:

Ռուսմանիան ու Ռուսաստանը վէճի մէջ են, թէ ո՞ւմ պէտք է պատկանի Բեսարաբիան: Ռուսները ասում են, թէ Ռուսմանիան հակառակ ազգաբնակչութեան կամքին՝ ղէնքի ուժով գրաւել է երկիրը ու ղէնքի ուժով հաստատուել է այնտեղ: Ռուսիները պատասխանում են, թէ Բեսարաբիան ինքը, իր ազատ կամքով ու առանց որեւէ ճնշման, միացել է մայր-երկրին, այսինքն՝ Ռուսմանիային եւ ուզում է, որ այնտեղ մնան ուսմանական դորքերը՝ ռուսական ոսնձգութիւնների առաջն առնելու համար: Ազգաբնակչութեան իրաւունքը յարգելու եւ ցանկութիւնը իմանալու համար, ռուսները առաջարկում են հանրաքուէ: Ռուսիները չեն հերքում բեսարաբցիների ինքնորոշուելու իրաւունքը, բայց հանրաքուէից հրաժարւում են, որովհետեւ — ասում են — այսինչ ու այնինչ դործողութիւններով բեսարաբցիները աներկբայօրէն արտայայտել են արդէն իրենց կամքը եւ նոր ստուգման կարիք չկայ... Ու ապա՝ յարձակողականի դիմելով՝ ասում են ռուսներին. դուք, որ այդքան սիրահար էք ինքնորոշման, ինչո՞ւ չէք անում հանրաքուէ ձեր տիրապետութեան տակ գտնուող երկիրներում, օրինակ՝ Վրաստանում, որ գրաւել էք պատերազմով ու կցել Ռուսաստանին՝ հակառակ վրաց ազգի կամքին: Ռուսները պատասխանում են, թէ

ոչ ոք չի գրաւել Վրաստանը, թէ Վրաստանը այսօր էլ մնում է Վրաստան ու փոխուել է միայն պետական վարչաձեւը — մի բան, որ ամէն մի պետութեան կատարճալ իրաւունքն է: Վրաստանի աշխատաւորական զանգուածները, բանուորութիւնն ու ընչադուրի դիւզացիութիւնը — այսինքն՝ ազգաբնակչութեան ճնշող մեծամասնութիւնը — ըմբոստացել է մանր-բուրժուական վարչաձեւի դէմ, տապալել է մենչեւիկների լուծը, հաստատել է բանուորա-գիւղացիական իշխանութիւն ու ապա կապուել է դաշնակցական կապերով խորհրդային միւս պետութիւնների հետ... Սա ինքնորոշման սկզբունքին հակառակ բան չէ, այլ փայլուն ու լրիւ իրագործումը:

Չվիճենք ռուսների ու ռուսիների հետ — դա բեսարաբցիների ու վրացիների դործն է, — այլ արձանագրենք, մի անգամ եւս, որ վիճող կողմերը — երկուսն էլ — աշխատում են յենուել երկրների ազատ կամքի վրայ, որ երկուսն էլ յայտարարում են անբռնաբարելի:

Այսպէս ուրեմն, սկզբունքի վերաբերմամբ վէճ չկայ այլեւս: Ժողովուրդների, ազգերի ու ազգային հատուածների ինքնորոշման իրաւունքը — հետեւապէս եւ սեփական պետութիւններ կազմելու իրաւունքը — ճանաչուած է, յայտարարուած ու ընդունուած: Միջազգային ու միջպետական կնճռոտ վէճերը փաստաբանուում են այսօր, պաշտպանում ու հերքում այդ իրաւունքի անունով:

Արդեօք անկե՞ղծ են ազգերը, պետութիւններն ու կառավարութիւնները, արդեօք իսկապէ՞ս դաւանում են նրանք այդ սկզբունքը, իսկապէ՞ս ցանկանում են նրա իրագործումը — եւ ոչ այլ բան — եւ չունե՞ն արդեօք յետին միտքերը, երբ պահանջում են կամ կատարում քաղաքական նոր բաժանումներ ու նոր միութիւններ:

Դժուար չէ տեսնել, որ յաճախ — նոյնիսկ շատ յաճախ — ինքնորոշման պահանջի յետեւ թաղնուած են ուրիշ կարգի ակնկալութիւններ: Բայց այս հանդամանքը չի կարող նսեմացնել իսկական արժէքը այն ահագին յեղաշրջման, որ կատարուել է արդէն մտքերի մէջ եւ չի կարող չանդրադառնալ — գէթ մասամբ — իրականութեան վրայ: Գաղափարներն ու իրաւահասկացողութիւնները — մանաւանդ երբ ընդհանրացած են, լայնօրէն տարածուած ժողովրդական մեծ գանդուածների մէջ — մի ոյժ են, որը այսինչ ու այնինչ պայմանների մէջ կարող է հարկաւ խեղդուել, խեթթուել, կեղծուել կամ շահագործուել, բայց որը, ի վերջոյ, գտնելու է իր ուղիղ ճամբան եւ արտայայտուելու է իրբւե կենսական մի նոր ու զօրեղ գործօն:

Եւ այսօր մենք ակնատես միւսներ ենք իրնդրի նիւթ գաղափարի յաղթանակին:

Անշուշտ, քաղաքական բաժանումներն ու պետական միութիւնների կազմը դեռ այսօր էլ, 1924 թուականին, չեն համապատասխանում զանգ-

ուածների ինքնորոշման պահանջին, լրիւ ու կատարեալ չեն — դեռ շատ հեռու են լրիւ ու կատարեալ լինելուց: Մնում են բազմաթիւ վէճեր ու խնդիրներ, որ տակաւին չեն լուծուած, կամ լուծուած են անբաւարար, կէս-կատար ձեւով՝ նոյնիսկ ակներեօրէն հակառակ ինքնորոշման իրաւունքին: Բայց եւ այնպէս՝ դրութիւնը այսօր անհամեմատ աւելի բաւարար է, քան էր տասը տարի առաջ, 1914 թուականին, եւ 1914ին շատ աւելի բաւարար էր, քան հարիւր տարի առաջ, ԺԹ. դարի սկզբում:

Գաղափարը ամրանում է ու մարմնանում արագօրէն աճող թափով:

Եւ ապազան ապահովուած է, որովհետեւ այն նոր իրաւակարգը որ զալիս է — ու մասամբ արդէն եկել է — հիմնովին յեղաշրջելու կապիտալիստական աշխարհը — վաղուան սոցիալիստական իրաւակարգը — նոր ոյժ է տալու սկիւտուած պրոցեսին: Նոր ոյժ է տալու, որովհետեւ ազգերի քաղաքական եւ դասակարգերի տնտեսական ազատագրումը միմեանցից անբաժան խրնդիւր է, նոյն կարգի պահանջներ, երկուսն էլ հիմնուած մարդու եւ քաղաքացիի իրաւունքների վրայ եւ ապա երկուսն էլ ունեն թիկունքում նոյն յենարանը՝ զանդուածների աճող զիտակցութիւնը ու պայքարի համար կազմակերպուելու կորովը:

Այլեւր կարիք ունեն ազգային պետութիւն-

ներ կազմելու, գիտակցել են կարիքը, պահանջներ են դրել, մասամբ բաւարարուել եւ շարունակում են պայքարը՝ լրիւ բաւարարուելու համար:

Մինչեւ ո՞ւր կարելի է տարածել ինքնորոշման այս անժխտելի իրաւունքը, արդեօք ամէ՞ն մի ազգ կամ ամէն մի ազգային հատուած — ինչ էլ լինի կարողութիւնների չափը — պիտի օգտուել՞ այս իրաւունքից՞ մինչեւ սեփական պետութիւն կազմելու աստիճանը:

Տեսականօրէն, իբրեւ սկզբունք, ոչ մի սահմանափակում, ոչ մի արգելք պիտի չդրուի ոչ ոքի կամքի վրայ: Տեսականօրէն ամէն մի գաւառակ, ամէն մի դիւղական համայնք իրաւունքը պիտի ունենայ ազատօրէն ինքնորոշուելու եւ ինքնորոշման ճանապարհով գնալու այնքան հեռու, որքան կը ցանկանայ — մինչեւ պետական առանձին միութիւն կազմելը:

Ակներեւ է, սակայն, որ գործադրութեան ժամանակ այս զուտ տեսական իրաւունքը հանդիպելու է յաճախ անյաղթելի արգելքների: Բաւական չէ ցանկալը ու իրաւունք ունենալը. պէտք է եւ կարողանալ: Կայտն ու կենսունակ լինելու համար՝ պետութիւնը պէտք է ունենայ ներքին կարողութիւններ եւ ապա արտաքին պայմանների բարեյաջող դասաւորում — դէ՞թ նուազադոյն չափով: Հակառակ պարագաներում պետութիւն չի կարող կազմուել: Իսկ եթէ պատահարար կազմը-

ւեց՝ հետեւեալ օրն եւեթ պիտի խորտակուի կամ — բարիքի փոխարէն — մի մեծ ազէտ պիտի դառնայ ազատագրուած քաղաքացիների զլխին:

Բայց ի՞նչպէս որոշել, թէ ո՞րն է կարողութեան անհրաժեշտ նուազադոյնը:

Եւ առաջին հերթին՝ ո՞րչափ հող ու ո՞րքան մարդ է հարկաւոր կենսունակ մի պետութիւն կազմելու համար:

Պատմութիւնն ու քաղաքական արդի կացութիւնը որոշակի պատասխան չեն տալիս հարցին: Աւելի ճիշդը՝ պատասխանում են այն մտքով, թէ պետութիւններ կարող են լինել շատ տարբեր չափերի, ամէն մի չափի:

Զինաստանը — բուն Զինաստանը, առանց Մանչուրիայի ու Հպատակ միւս երկիրների — ունի 370 միլիոն ազգաբնակչութիւն — մարդկային մի անծայրածիր բազմութիւն, որ եթէ ձեռք ձեռքի տար, կը կազմէր մի շրթայ, որը տասնը-ձեռք անգամ կը շրթայէր երկրադնդի շուրջը, հինգ անգամ կը շրթայէր բեւեռ անցնելով: Այդպէս է Զինաստաբեւեռից բեւեռ անցնելով: Այդպէս է Զինաստանը, իսկ Լուքսեմբուրգի դքսութեան սահմաններում ապրում է ընդամէնը 200 հազար մարդ — հազիւ մի միջակ քաղաքի բնակչութիւն: Նոյնը եւ տարածութեան վերաբերմամբ. ցարական Ռուսաստանը բռնել էր ամբողջ երկրացամաքի մի վեցերորդ մասը, Բալթեան ծովից մինչեւ խաղաղ ովկիանը ու Թիան-Շանի փէշերից մինչեւ բեւեռային մշտական սառոյցները, մինչդեռ Մո-

նակոյի իշխանութիւնը այնքան փոքր է, որ եթէ մէկ ծայրում փոշտաս մի քիչ բարձր, ձայնդ միւս ծայրը կը հասնի...

Ահա թէ որքան անկարէն կարելիութեան սահմանները:

Կարելի է առարկել, թէ Լիւքսեմբուրգի զրքսութիւնը ու Մոնակոյի իշխանութիւնը օպերետային պետութիւններ են, քաղաքական թիւրիմացութիւն կամ զաւեշտ, զուրկ որեւէ իրական արժէքից... Թերեւս: Բայց ո՞րը հաշուել իրական պետութիւն, ո՞րտեղից սկսել եւ ո՞ւր կանդ առնել: Չէ՞ որ միւս բոլոր պետութիւնները — որ պետութիւն ենք համարում ու չենք կարող չհամարել — դասաւորում են այս երկու ծայրերի — Չինաստանի ու Մոնակոյի միջեւ՝ սկսած Գերմանիայից — իր 63 միլիոն ազգաբնակչութիւնով — ու աստիճանաբար իջնելով մինչեւ Ալբանիա — որի ազգաբնակչութիւնը մի միլիոնի էլ չի հասնում:

Ահաւասիկ մի քանի թուեր.

Մեծն Բրիտանիան (Անգլիա) ունի 45 միլիոն ազգաբնակչութիւն, Ֆրանսիան՝ 39 միլիոն, Իտալիան՝ 33 միլիոն, Սպանիան՝ 20 միլիոն Լեհաստանը՝ 15 միլիոն, Հունգարիան՝ 12 միլիոն, Աւստրիան՝ 8 միլիոն, Բելգիան՝ 7 ու կէս միլիոն, Հոլանդիան՝ 6 միլիոն, Սուէդիան՝ 5 ու կէս միլիոն, Բուլգարիան՝ 5 միլիոնից պակաս, Յունաստան՝ 4 միլիոն, Դանեմարքը՝ 3 միլիոնից պա-

կաս, Նորվեգիան՝ 3 միլիոնից պակաս: Լաթվիան՝ մօտ 2 միլիոն, Ալբանիան՝ մի միլիոնից պակաս: Կենտրոնական Ամերիկայում Գուատեմալա ու Սալվատոր ունեն մէկ ու կէսից մինչեւ երկու միլիոն ազգաբնակչութիւն, Նիկարագուա, Հոնտուրաս ու Պանամա մօտ կէս միլիոն ամէն մէկը(*)...

Արդ՝ ո՞րն է թուային անհրաժեշտ նուազագոյնը, ո՞րն է կարելին եւ ո՞րը՝ անկարելին:

Սահմաններ չկան:

Իրականութիւնն այն է, որ պետութիւն կազմում են եւ չորս հարիւր միլիոն մարդը — Չինաստանը — եւ քսան հազար մարդը — Մոնակո — եւ քսաներկու միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածութեան վրայ — Նախկին Ռուսաստան — եւ երկու կիլոմետրի վրայ — Մոնակո:

Պարզ է, որ մարդկանց թիւը ու հողի տարածութիւնը չեն — կամ միայն սրանք չեն — որ որոշում են պետականօրէն կազմակերպուելու կարելիութիւնը կամ անկարելիութիւնը: Կան եւ ուրիշ պայմաններ — ներքին եւ արտաքին — որոնք, թերեւս, աւելի կարեւոր են, քան թուա-

(*) Չպէտք է մոռնալ, որ Քալազոնիի այս յօդուածը գրուած է 1924ին, հետեւաբար, այս թուերն էլ 1924ի վիճակին են համապատասխանում:

Ս. Վ.

բանական չափերը: Տեսէք, երեք Հարիւր միլիոն հնդիկները չեն կարողանում ազատագրուել անգլիական գերիշխանութիւնից, մինչդեռ ութ հարիւր հազար ալբանացիներին յաջողուեց սեփական պետութիւն կազմել:

Պարզ է նոյնպէս, որ մեծութիւնը — ինքնըստինքեան — չի որոշում պետութեան արժանիքը, նրա «լաւ տեսակի» կամ «վատ տեսակի» լինելը: Փոքրիկ Նորվեգիան, իբրեւ պետական մեքանիզմ աւելի վատ չի կազմակերպուած, պակաս ձեռնհաս չէ իր ներսում ինքնուրոյն պետական կեանք վարելու, քան հսկայական Չինաստանը: Եւ փոքրիկ Դանեմարքում քաղաքացին, իր երկրի մէջ, բաւարարուած է ոչ պակաս, ան ուսուր հրակայական Ռուսաստանում:

Քաղաքակրթական աստիճանների տարբերութիւնը չէ միայն, որ այս համեմատութեան մէջ առաւելութիւնը տալիս է Նորվեգիային ու Դանեմարքին: Ահա Փրանսիան ու Բելգիան, երկու հարեւան պետութիւններ, որ կանգնած են քաղաքակրթական նոյն աստիճանի վրայ: Այստեղ եւս կարելի է ասել, թէ քառասուն միլիոնանոց Փրանսիան — իր ներսում ու անկախ արտաքին դործօններից — աւելի լաւ չի կազմակերպուած, աւելի լաւ չի կառավարում ու աւելի լրիւ չի բաւարարում իր քաղաքացիներին, քան ութը միլիոնանոց Բելգիան:

Պետութեան մեծութիւնը անպայման ու բա-

ցարձակ առաւելութիւն չէ: Նոյնիսկ թերութիւն է ու արգելք՝ պետական կեանքը կանոնաւորելու համար: Եւ եթէ պետութիւնները ապահովուած լինէին արտաքին վտանգներից ու ճնշումներից, նրանց մեծութիւնը կը դառնար մի աւելորդ բեռ կամ — առնուազն — մի անարժէք հանդամանք:

Չուշարար ու վերապահումներով եմ զբրում, որովհետեւ մտածողութեան այս ուղին կարող է խոչոր սխալմունքների մէջ ձգել:

Իմ գրութեան նիւթը — ազգն է: Բնական է, որ ուշադրութիւնս մնում է շարունակ կենտրոնացած յատկապէս այդ մէկ նիւթի վրայ եւ որ պետական ինդրին էլ մօտենում եմ ազգային կարիքների տեսակետից, որոնում եմ պետութեան ամենից առաջ ազգային Հայրենիք... Բայց պետութիւնը միմիայն ու սոսկ ազգային կազմակերպութիւն չէ, այլ նաեւ — ու շատ խոչոր չափերով — տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական կազմակերպութիւն է:

Եւ այս հանդամանքը խիստ բարդացնում է խնդիրը:

Քանի դեռ միջպետական փոխյարաբերութիւնները կը մնան այնպէս, ինչպէս են այսօր — իսկ սրանց արմատական փոփոխումը, որքան էլ հասունացած լինի, վաղը չէ որ պիտի կատարուի, — քանի դեռ զոյութիւն կ'ունենան սահմանային արգելքները, մաքսային գծերը, տնտեսական ճնշումները, իրար խեղդելու ու թալանելու

սխտեմը, քաղաքական ինտրիգները, այդ ինտրիգները սերմանող զիւանապիտական մարմինները ու սրանց քամակում կանգնած բանակները, — քանի գոյութիւն ունի այս ամէնը, պետութեան ծաւալը, նրա Ֆիդիքական կշիռը՝ է ու կը մնայ եթէ ոչ բացարձակօրէն վճռական՝ յամենայն դէպս խիստ կարեւոր գործօն:

Հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ:

Պետութիւնները անընդհատ պայքարի մէջ են իրար հետ եւ պայքարը — քանի դեռ չկայ միջպետական ոչ մի սանձահարող ոյժ — յանդում է վերջին հաշուին պատերազմի, լուծուած է գէնքով, յօգուտ աւելի լաւ զինուածի: Իր խօսքը լըսելի անելու, իր շահերը պաշտպանելու եւ գոյութիւնը ապահովելու համար, պետութիւնը պէտք է պատկառանք ներշնչի հարեւաններին, պէտք է միշտ պատրաստ լինի կասեցնելու ամէն մի ոտնձգութիւն, յետ մղելու ամէն մի յարձակում, ապա նաեւ պէտք է ընդունակ լինի ինքն եւս սպառնալու:

Պաշտպանուելու ու սպառնալու, իր կամքը արժեցնելու ու իրաւունքները յարգել տալու համար, պետութիւնն ունի իր տրամադրութեան տակ բազմազան ձեւեր ու միջոցներ: Սրանց մէջ ամենից տարրականը, ամենից բիրտը, բայց եւ ամենից ազդուն ու յաճախ անփոխարինելի ուղղմական կարողութիւնն է, զօրեղ բանակը: Պետութիւնը պէտք է զինուած լինի, այլ կերպ չի կա-

րող ապրել: Զինական ոյժը, բանակը — ի՞նչ անուն էլ կրի ու ի՞նչ սխտեմով էլ կաղմուած լինի — մի շարիք է, որից չի կարող ազատ մնալ ոչ մի պետութիւն, նոյնիսկ այն պետութիւնները, որոնք դաշնադրերով չէզոք են յայտարարուած: Բանակը պահանջում է ամենից առաջ մարդ ու նիւթական միջոցներ: Եւ որքան մեծ է մի պետութիւն, այնքան աւելի ընդունակ է մատակարարելու մարդկային ու նիւթական ոյժ՝ զօրաւոր բանակ կազմելու համար:

Ահա մի հանդամանք, որ արդէն ինքը մենակ ու անկախ ուրիշ հանդամանքներից չատ կարեւոր առաւելութիւն է տալիս մեծ պետութիւններին՝ հանդէպ փոքրերի:

Հարկաւ, մարդու ու նիւթի հում քանակը դեռ չի բնորոշում բանակների կարողութեան չափը: Պէտք են, հարկաւ, եւ ուրիշ կարողութիւններ. կազմակերպուելու ընդունակութիւն, ռազմական դաստիարակութիւն, պարտաճանաչութիւն ու խիստ կարգապահութիւն, հոգեկան կորով, դիտութիւն, տեքնիքա. կատարելագործուած գէնք... բայց եւ այնպէս՝ քանակի արժէքը մնում է ակներեւ, անժխտելի:

Եթէ վարպետօրէն կազմակերպուած, դարերով մարզուած, շատ հարուստ ու տեքնիքական բոլոր միջոցներով զինուած Անգլիան կարողանում է պահել իր բոունցքի մէջ ահագին Հնդկաստանը — պատճառը քաղաքակրթական աստի-

ճանների անչափ մեծ տարբերութիւնն է. քանի անդլիացու ղէմ կանգնած է անկազմակերպ, աղքատ, մերկ ու տղէտ հնդկիլը՝ որակը կարող է գերակշռել քանակը: Բայց եթէ պետութիւնների քաղաքակրթական աստիճանը մօտաւորապէս նոյնն է — ինչպէս է, օրինակ, ամբողջ Արեւմտեան Եւրոպայում — ծաւալը, մեքանիքական զանգուածը դառնում է անփոխարինելի սյոժ, իրական ու շատ արժէքաւոր առաւելութիւն:

Փոքր պետութիւնները, — աւելի կամ պակաս չափով, բայց միշտ ու անխուսափելիօրէն — կախում ունեն մեծերից, հարկադրուած են յարմարուելու մեծերի ցանկութիւններին կամ ուղղակի կատարելու նրանց պահանջները: Մշտական սպանուիլքի տակ են փոքրերը, մշտական մտանգի մէջ:

Այս անապահով դրութիւնը անդրադառնում է, հարկաւ, պետական կեանքի վրայ, դժուարացնում է այն, կաշկանդում է աղատ զարգացումը, զրկանքների ու նեղութիւնների է ենթարկում քաղաքացիներին: Մեծն Բրիտանիայի քաղաքացին — առանց որեւէ անհատական արժանիքների ու միմիայն այն պատճառով, որ մեծ պետութեան քաղաքացի է — ունի բաւարարուելու այնպիսի կարելիութիւններ ու միջոցներ, որոնցից զուրկ է ոչ միայն յետամնաց պարսիկը, այլև լաւ քաղաքակրթուած ու ընդունակութիւններով օժտուած Նորվեգիացին, Ֆինն ու Չեխը: Պետու-

թիւնը իր ամբողջ թափով կանգնած է քաղաքացու թիկունքում եւ հազարապատուում է նրա անձնական կարողութիւնները: Բրիտանական քաղաքացի լինելը այնպիսի մի առաւելութիւն է, որին Նորվեգիացին, Ֆինը կամ Չեխը չունեն ոչինչ հակադրելու:

Եւ ահա խնդիր է ծագում:

Քանի որ պետութեան մեծութիւնը զօրութիւն է, եւ քանի որ պետութեան զօրութիւնը քաղաքացու զօրութիւնն է եւ հակառակը՝ պետութեան տկարութիւնը քաղաքացու տկարութիւնն է, իմաստութիւն չէ՞ր լինի արդեօք, որ փոքր ու տկար ազգերը հրաժարուէին սեփական ազգային պետութիւն կազմելու պահանջից ու մնային թէեւ օտար, բայց հզօր պետութիւնների մէջ, նրանց հովանիի տակ:

Պետութիւնները կազմող մարդիկ — պետուտեան հպատակները կամ քաղաքացիները — իրենց ազգային պահանջների ու կարիքների հետ միասին ունեն նաեւ ուրիշ կարգի, ոչ-ազգային կարիքներ, օրինակ՝ տնտեսական: Եթէ առաջին կարգի կարիքները լայնօրէն բաւարարելու համար պետութիւնը պէտք է ազգային լինի, երկրորդ կարգի կարիքները պահանջում են, որ նա լինի մեծ ու հզօր: Լաւ է, եթէ պետութիւնը միեւնոյն ժամանակ ե՛ւ ազգային է եւ մեծ — Ռուսաստան՝ ռուսների համար, Գերմանիա՝ գերմանների համար, Անդլիա՝ անդլիացիների հա-

մար, Ճափոնիա՝ Ճափոնների համար: Բայց եթէ ազգը այնքան փոքր է, որ չի կարող ազդային մեծ պետութիւն կազմել — նորվեգիացին, սուէտը, դանեմարքցին, Հոլանդացին, պորտուգալցին, յոյնը, բուլղարը, Ֆինը, էստոնը, լատիշը, լիթուիները, վրացին, հայը — եւ հարկադրուած է՝ կամ մնալ փոքր ու անզօր, ճնշուած ու զրրկուած կամ հրաժարուել պետականօրէն ապրելու իրաւունքից — այդպիսի մի ազգ, ո՞րը պիտի գերադասէ, ո՞րը ընտրէ եւ ո՞րից հրաժարուի:

Հարցը կը լինէր շատ վտանգաւոր փոքր ազգերի պետական ձգտումների համար, եթէ իրականութեան մէջ դրուէր այդպիսի մերկ պարզութեամբ, այդքան սխեմայօրէն:

Բայց իրականութեան մէջ, բարեբախտաբար, այդպէս չէ: Պետութիւնների կեանքն ու փոխադարձ յարաբերութիւնները շատ աւելի բարդ են, պայմանաւորուած են բազմազան հանգամանքներով, որոնք յաճախ կաշկանդում են մեծերի ու տրնձգութիւնները եւ հնարաւորութիւն են տալիս փոքրերին ապրելու:

Փոքր պետութիւնները այնքան էլ անզօր ու անպաշտպան չեն մեծերի հանդէպ:

Եւ եթէ իրօք անզօր ու անպաշտպան լինէին, Ի՞նչպէս կարող էին ապրել մեծերի կողքին: Ի՞նչպէս կարող էին ապրել Գանեմարքն ու Հոլանդիան՝ Գերմանիայի կողքին, Բելգիան՝ Ֆրանսիայի կողքին, Ռումանիան ու Բուլղարիան՝

Ռուսաստանի ու Բուլղարիան՝ Ռուսաստանի կողքին, Չուիցերիան չորս հզօր պետութիւնների — Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Աւստրո-Հունգարիայի — արանքում սեղմուած:

Պարզ է, որ կան ինչ որ հանգամանքներ, որոնք արգելում են, անհնարին են անում կամ շատ դժուարացնում մեծերի աշխարհակալ ձրգտումները:

Հարիւր տարուայ ընթացքում Ռուսաստանը երեք անգամ մտաւ էրզրում եւ երեք անգամ, առանց ռազմական պարտութեան, հարկադրուած եղաւ դուրս գալու այնտեղից: Կանգնեց Պոլսոյ շէմքի վրայ — Սան Ստեֆանօ — ու ապա յետ քաշեց իր յաղթական բանակը: Հաստատեց Բուլղարիայում իր փաստական իշխանութիւնը ու իսկոյն տեղի տուեց... Ուժասպառ, «հիւանդ» Թուրքիան ու նորածին Բուլղարիան այնքան անզօր էին թւում հսկայական Մոսկովի հանդէպ, որ կարծես թէ Ռուսաստանը ամենայն հեշտութեամբ պիտի հաստատուէր էրզրումում, Պոլսում ու Գանուբի վրայ: Բայց չկարողացաւ: Ի՞նչու: Որովհետեւ արդիւնցին ուրիշ մեծ պետութիւնները, հրապարակ բերին այսպէս անուանուած «քաղաքական հաստատակոչութիւնը» չխախտելու պահանջը: Մեծերի մշտական մրցումը ու փոխադարձ անվստահութիւնը, երկիւղը, նախանձը հակադրութեան — ահա մի կարեւոր հանգամանք, որ որոշ չափերով ապահովագրում է փոքրերի գոյութիւնը:

Ուրիշ կարգի մի օրինակ .

Մեծ պատերազմի սկզբին, երեք շաբաթուայ ընթացքում, Գերմանիան զէնքով նուաճեց, տիրացաւ ամբողջ Բելգիային, իսկ չորս տարի անցած, պատերազմի վերջին, հարկադրուած եղաւ ոչ միայն դատարկել երկիրը, այլև ենթարկուեց առասպելական տուգանքի՝ բելգիացիների աւերուած տնտեսութիւնը վերաշինելու անուան տակ : Փոքրիկ Բելգիան յաղթեց պատերազմի դաշտում ահարկու Գերմանիային եւ լիուրի օպտուեց յաղթողի բոլոր հնարաւորութիւններից : Ի՞նչպէս պատահեց այս հրաշքը, ինչո՞ւ Գերմանիան — ամենազօր Գերմանիան — տուեց իր օձիքը անզօր հարեւանի ձեռքը, որ այսօր խեղդում է իրեն, թալանում ու ցեխին հաւասարեցնում : Որովհետեւ Բելգիայի հետ էին — ու մասամբ են — Փրանսիան, Անգլիան, Իտալիան, Հիւսիսային Ամերիկան, Ճափոնիան . . . Այս է իր ոյժի գաղտնիքը : Եւ սա բացառիկ դէպք է, այլ շատ ընդհանրացած երեւոյթ . իրականութեան մէջ փոքր պետութիւնները չեն մնում մեկուսացած, աշխարհից կտրուած ու միմիայն սեփական կարողութեան ապաւինած : Քաղաքական շատ բարդ ու կնճռոտ combinaisonների մէջ նրանք կապուած են լինում, աւելի կամ պակաս հաստատուն, աւելի կամ պակաս տեւողական կապերով, ուրիշ պետութիւնների կամ պետական խմբակցութիւնների հետ՝ ընդհանուր շահերը ընդհանուր ոյժե-

րով պաշտպանելու համար : Այսինչ մեծերի տրնձգութիւններին փոքրերը հակադրում են այնինչ մեծերի պաշտպանութիւնը ու այսպիսով ապահովում են իրենց դրութիւնը — զէթ մասամբ :

Կայ եւ մի երրորդ հանգամանք, հետեւեալը .

Հպատակեցնել կամ հպատակութեան մէջ պահել մի երկիր, երբ ազգարնակութիւնը հակառակ է օտար իշխանութեան, այնքան էլ հեշտ բան չէ, նոյնիսկ շատ մեծերի համար՝ շատ փոքրերի հանդէպ : Եւ որքան աւելի զօրեղ է հակառակութիւնը, այնքան աւելի մեծ է հպատակեցրնելու կամ հպատակութեան մէջ պահելու դժուարութիւնը : Այդպիսի մի զլիսացաւանք յանձն առնելու համար, մեծերը պէտք է ունենան իրական շահեր — եւ այնքան լուրջ շահեր, որ արժենան զլիսացաւանքին : Հարկաւ, պետութիւնները ձրգտում են լայնացնելու իրենց սահմանները կամ պինդ պահելու արդէն ունեցածները : Բայց միեւնոյն ժամանակ նրանք խոյս են տալիս ներքին ու արտաքին բարդութիւններից, կառավարելու դժուարութիւններից, ոյժերի ապարդիւն վատնումից — մի բան, որ անբաժանելիօրէն կապուած է ամէն կարգի բռնութեան հետ : Թերեւս Գերմանիան կարողանար զէնքի ոյժով կցել Հոլլանդիան եւ, Թերեւս, Անգլիան կարողանար արդիւն իրլանդիայի անջատումը : Բայց ի՞նչ զնով ու ակնկալած արդիւնքը պիտի արժենա՞ր արդ-

եօք այդ գինը: Այս հարցի պատասխանը յաճախ լինում է բացասական եւ յաճախ պարզ խոհեմութիւնը դալիս է սահման դնելու մեծերի աշխարհակալական ձգտումներին, հետեւապէս եւ յարգել տալու փոքրերի անկախութիւնը: Եւ որովհետեւ այսպիսի դէպքերում դիւաւոր գործօնը՝ փոքրերի ընդդիմութիւնն է — ներգործական կամ կրաւորական — եւ քանի որ ժողովուրդների ու ազգերի ինքնակառավարուելու պահանջը, հետեւապէս եւ դիմադրելու կարիքը աճում են օր օրի վրայ, օր օրի վրայ աճում են նաեւ նրանց հպատակեցնելու դժուարութիւնները: Այսօր շատ աւելի դժուար է, քան սրանից երկու դար առաջ՝ նուաճել մի երկիր կամ իրաւագուրկ դրութեան մէջ պահել մի ազգ:

Այս այսպէս է: Բայց եթէ փոքր ազգերը իրենց պետական կեանքը ապահովելու համար չունենային ուրիշ միջոցներ բացի յիշածներիցս, նրանց դրութիւնը կը լինէր շատ անստոյգ, շատ անկայուն, մշտապէս ենթակայ ամէն տեսակ պատահարների:

Չօրեղների փոխադարձ մրցումը, քաղաքական հաւասարակշռութիւնը պահպանելու կարիքը կամ ժամանակաւոր դաշինքներ կապելու հնարաւորութիւնը — սրանք այնպիսի բաներ են, այս կամ այդ դէպքում, որ կարող են տեղի չունենալ, կարող են չյաջողուել եւ կամ կարող են դաւաւորուել փոքրերին աննպաստ ձեւով...

Մեծ պետութիւնները թոյլ չտուին Ռուսաստանին հաստատուելու Պոլսում ու նեղոցների վրայ, բայց Անգլիան իւրացրեց Կիպրոսն ու Եգիպտոսը, Աւստրիան զբաւեց Բոսնիա-Հերցեգովինան, իսկ դրանից հարիւր տարի առաջ, ժԸ դարի վերջերում, երեք մեծ պետութիւններ — Ռուսաստան, Պրուսիա ու Աւստրիա — համաձայնութեան եկան ու բարեկամարար բաժանեցին իրար մէջ Լեհաստանը: Բեւելիան ունեցաւ այնպիսի հզօր դաշնակիցներ, որ ոչ միայն դուրս քշեց իր երկրից Գերմանիային, այլեւ ինքը նստել է այսօր Հռենոսի ափին, բայց 60 տարի առաջ Պրուսիան խլեց Դանեմարքից Շլեզուիգ-Հոլշտեյնը եւ ոչ ոք չբռնեց դիշատիչի ձեռքը, ոչ ոք չկանգնեց պաշտպան փոքրիկ Դանեմարքին...

Միւս կողմից, ժողովուրդների կամքը, ինքնահաստատուելու եւ ինքնակառավարուելու տենչը նոյնպէս բաւական չեն մեծերին ու իշխողներին զսպելու համար: Եգիպտոսն ու Իրլանդիան կարողացան ազատագրուել Անգլիայի զերիշխանութիւնից, բայց նոյն Անգլիան արեան ծովերի մէջ խեղդեց Հնդկաստանի ապստամբութիւնը եւ Թուրքիան ընդհանուր կոտորածով, Ֆիլիպական բնաջնջումով պատասխանեց հայերի քաղաքական ձգտումներին:

Պատմութիւնն ու այսօրուայ իրականութիւնը ցոյց են տալիս, որ եթէ պետականօրէն արդէն կազմակերպուած կամ պետական կեանքի ձգտող

փոքր ազգերը այնքան էլ անզոր ու անօգնական չեն մեծերի հանդէպ, որ եթէ նրանց յաջողում է յաճախ օգտագործել միջազգային հակառակութիւնները, յենուել արտաքին ոյժերի վրայ կամ նոյնիսկ ներքին դիմադրութեան կարողութիւններով դժուարացնել ու անշահեկան անել մեծերի ոտնձգութիւնները, — այնուամենայնիւ նըրանք մնում են մշտական սպառնալիքի տակ եւ ապագան ապահովելու համար պէտք է որոնեն ուրիշ միջոցներ, աւելի վստահելի, աւելի հաստատուն ու աւելի տեւողական:

Այդ միջոցներից մէկը — շատ զօրեղը — գտնուած է արդէն ու մասամբ իրականացած կեանքի մէջ. դա պետութիւնների դաշնակցութիւնն է, միացեալ պետութիւններ կազմելու սխտեմը:

Չուիցերիական կոնֆեդերացիան, գերմանական դաշնակցութիւնն ու Պորհրդային Հանրապետութիւնների Միութիւնը Եւրոպայում, ապա Կանադան, Հիւսիս-ամերիկեան Միացեալ Նահանգները, Մեքսիկան, Վենեցուելլան, Բրազիլիան ու Արգենտինան Ամերիկայում, ապա ամբողջ Աւստրալիան ու Հարաւ-աֆրիկեան միութիւնը — դաշնակցային բարդ պետութիւններ են սրանք, որոնց մէջ անդամակցում ու ապահովութիւն են գտնում յաճախ շատ փոքր, շատ անզօր պետական միաւորներ:

Օլդենբուրգը գերմանական միութեան մէջ

ունի ընդամէնը չորս հարիւր հազար քաղաքացի, իսկ Մակլենբուրգ-Ստերլիցը հազիւ մի հարիւր հազար — Երեւան՝ քաղաքի ազգաբնակչութեան չափ: Արիզոնա Նահանգը Հիւսիս-ամերիկեան միութեան մէջ ունի երկու հարիւր քառասուն հազար քաղաքացի, Նեւադան՝ ութսուն հազար — Հայկական մի դաւառ: Չուիցերիական միութեան մէջ կան կանտոններ, որ բաղկացած են մի քանի գիւղական համայնքներից միայն. պատմական Շուիցը ընդգրկում է իր սահմանների մէջ մօտ յիսուն հազար մարդ, պատմական Ուրին՝ մօտ քսան հազար մարդ...

Ահա, ուրեմն, պետական մի սխտեմ, որի մէջ կարող են գտնել ու գտնում են ապահովութիւն ամենափոքրերն անկամ:

Օլդենբուրգը, Մակլենբուրգ-Ստերլիցը, Արիզոնան, Նեւադան, Շուիցն ու Ուրին եւ շատ ուրիշ մանր պետութիւններ ամէն մէկն առանձին ու միմիայն սեփական ոյժերին ապահինած, կամ պիտի չկարողանային ապրել, պիտի խորտակուէին առաջին իսկ հարուածի տակ կամ պիտի լինէին խաղալիք Հարեւանների ձեռին, անխնայ շահագործման ու ստորնացուցիչ անարդանքի առարկայ: Բայց իբրեւ անդամ Հիւսիս-ամերիկեան, գերմանական ու նոյնիսկ զուիցերիական միութիւնների, այս փոքրերը ներկայացնում են արդէն այնպիսի ոյժ, ունեն ապրելու ու յառաջդիմելու այնպիսի կարողութիւններ եւ իրենց ի-

բաւունքները յարգել տալու այնպիսի ազդու միջոցներ, որ կարող են անվախ, համարձակօրէն նայել ամենից զօրեղների երեսին: Նրանք այլեւս փոքր չեն, նրանք մեծ են՝ մեծ հաւաքականութեան մէջ... Այսօր Թուրքիան չի կարող սպառնալ Հայաստանին, որովհետեւ Հայաստանի կողքին կանգնած է Խորհրդային Միութիւնը՝ քաղաքական իր ամբողջ կշիռով, նիւթական բոլոր կարողութիւններով ու ռազմական բոլոր ոյժերով:

Տեւական դաշնակցութիւններ կազմելու սխտեմը լաւագոյնն է մինչեւ հիմա զործադրուած բոլոր քաղաքական սխտեմների մէջ: Լաւագոյնն է, որովհետեւ բաւարարում է միաժամանակ երկու հիմնական պահանջ, այն է. մի կողմից հնարաւորութիւն է տալիս անհատ պետութիւններին մանրանալ անսահման, ուրիշ խօսքով՝ հնարաւորութիւն է տալիս ամենափոքր իմբաւորումներին անգամ «ինքնորոշուել» պետականօրէն, ինքնամփոփուել ու ինքնակազմակերպուել համաձայն իրենց ազգային, պատմական, աշխարհագրական, տնտեսական կամ որեւէ այլ պահանջի, միւս կողմից՝ կապելով իրար հետ մանրացած պետական միաւորները ու կազմելով այդ հաւաքականութիւնից քաղաքական մեծ միութիւններ՝ բազմապատկում է պետական կարողութիւնները թէ՛ իր ներքին կեանքը կարգաւորելու ու դար-

դացնելու համար եւ թէ՛ արտաքին վտանգներից ապահովելու համար:

Հարց է ծագում.

Դաշնակցութիւններին անդամակցող միաւորները կարո՞ղ են նկատուել իբրեւ պետութիւններ, քաղաքական «ազատ ու անկախ» մարմիններ: Դաշնակցային կազմի մէջ մտնելը չի՞ նշանակում արդեօք հրաժարուել պետական ինքնուրոյն կեանքից, զրկուել պետական ազատութիւնից ու անկախութիւնից: Պետութիւնն՞ էր են արդեօք Նիւշատել Կանտոնը Չուիցերիական կոնֆեդերացիայի մէջ, Վիւրտեմբերգի նախկին Թաղաւորութիւնը Գերմանիայի մէջ, Կալիֆորնիա նահանգը Միացեալ Նահանգների մէջ, Հայաստանի Հանրապետութիւնը Խորհրդային Միութեան մէջ... Ուրիշ խօսքով՝ մանր պետութիւնների փրկութիւնը մեծ դաշնակցութիւնների մէջ չի՞ նշանակում արդեօք մեռցնել այդ պետութիւնները:

Այս հարցին կարելի է տալ տարբեր պատասխան, նայելով թէ ո՞վ ու ի՞նչ պահանջներ է դրնում պետութեան, ի՞նչպէս է սահմանում պետութեան իմաստն ու արժէքը:

Պարզ է, որ Կալիֆորնիան ու Վիւրտենբերգը պետութիւններ չեն նոյն իմաստով, ինչ իմաստով պետութիւններ են Ֆրանսիան ու Իտալիան: Տարբեր ձեւի, քաղաքական տարբեր իրաւասութեան կազմակերպութիւններ են սրանք, թէեւ Վիւրտենբերգը մի քանի տարի առաջ կը-

բում էր նոյն «Թագաւորութիւն» անունը ինչ եւ Իտալիան, եւ Կալիֆորնիան կրում է նոյն «State», «Etat» անունը ինչ եւ Ֆրանսիան:

Կարո՞ղ է Կալիֆորնիան պատերազմ յայտարարել Ճափոնիային: Չի կարող: Կարո՞ղ է սեփական դեսպանատուն հիմնել Բեռլինում: Չի կարող: Կարո՞ղ է դաշն կապել Մեքսիկայի հետ՝ Խաղաղական Ովկիանոսի վրայ իր ազդեցութիւնը հաստատելու կամ ապահովելու համար: Չի կարող: Կարո՞ղ է Արիզոնայում արդիւնաբերուած ապրանքների վրայ իր ցանկացած մաքսային տուրքեր դնել, կարո՞ղ է Օրեգոնի քաղաքացիներին արգելել իր երկիրը մտնել: Ոչ, չի կարող:

Ահա, ուրեմն, մի շարք պետական գործողութիւններ, որ Կալիֆորնիան չի կարող կատարել, իրաւասու չէ կատարելու, մինչդեռ Ֆրանսիան կամ Իտալիան կարող են անել այդ ամէնը, յամենայն դէպս իրաւունք ունեն անելու:

Բայց՝ միւս կողմից՝ Կալիֆորնիան ունի իր սեփական օրէնսդիր մարմինը, որ օրէնքներ է սահմանում երկրի համար. ունի դատարաններ, որ դատում ու պատժում են քաղաքացիներին ըստ այդ օրէնքների. ունի սեփական կառավարութիւն, որ կառավարում է երկիրը նոյն տեղական օրէնքների համաձայն. ունի ամէն կարգի պետական հասոյթներ ու սեփական բիւջէ, որ գանձւում է երկրում ու ծախսւում տեղական կա-

րիքները հոգալու համար... Յետոյ, Կալիֆորնիան ունի իր տեղն ու ձայնը կենտրոնական այն իշխանութիւնների մէջ, որոնք պատերազմ են յայտարարում ու խաղաղութիւն կնքում, դեսպանատներ հաստատում ու դաշնադրեր ստորագրում, մաքսային օրէնքներ մշակում ու արտաքին, միջպետական յարաբերութիւններ վարում:

Արդ, ի՞նչպէս անուանել Կալիֆորնիան. պետութիւն է այդ «State»ը, թէ պետութեան մի «նահանգ» միայն — ինչպէս Թարղմանում ենք հայերէն անգլիական «State» բառը, երբ խօսքը վերաբերում է Հիւսիս-ամերիկեան մեծ Միութեան: Եւ եթէ «նահանգ» անուանենք Կալիֆորնիան, ապա ի՞նչ անուն տանք Թուրքական «վիլայէթ»ին, ռուսական «գուբերնիա»յին, Ֆրանսիական «տէրարթման»ին, անգլիական «ունթիր»ին, որոնք զուտ վարչական միաւորներ են, առանց պետական որեւէ իրաւասութեան:

Տերմինոլոգիայի խնդիր է սա, որ պէտք է ճշդուի Հասկացողութեան դալու համար, որովհետեւ բառերը յաճախ փոխում են իրենց բովանդակութիւնը ու տարբեր պարագաների մէջ գործածւում են տարբեր իմաստով:

Ներկայ դէպքում ճիշդը կը լինէր այսպէս.

«Պետութիւն է Կալիֆորնիան, թէեւ ոչ բացարձակապէս ազատ ու ոչ բացարձակապէս անկախ: Պետութիւն է, որովհետեւ ունի պետութեան ամենակարեւոր ազդիրայիւնները, իրաւա-

ատթիւններն ու հաստատութիւնները — երկրամաս ու քաղաքացիներ, պետական սահմանադրութիւն ու վարչաձեւ, դատարան ու կառավարութիւն: Մինչեւ որոշ աստիճանի եւ որոշ սահմաններից դուրս նրա ազատութիւնը կաշկանդուած է իր հետ դաշնակցող միւս պետութիւնների իրաւասութիւններով: Կալիֆորնիան ունի պետական կեանք, բայց այդ կեանքը նա պէտք է յարմարեցնի, յաճախ նոյնիսկ ենթարկի Միութեան հաւաքական կեանքի պահանջներին: Պետութիւն է Կալիֆորնիան, բայց սահմանափակ իրաւասութիւններով»:

Այս կարգի պետութիւնը — ինչ անուն էլ կրի — State, ույոմ, դքսութիւն, կանտոն, նահանգ... — կարող է բաւարարել մարդու այն յատուկ պահանջները, որ ծնունդ են տուել պետութիւններին, հարկադրել են մարդուն կազմակերպուել պետականօրէն:

Նկատեմ անցողակի, որ իրօք անկախ պետութիւններ գոյութիւն չունեն ու չեն կարող ունենալ, մանաւանդ պատմական ներկայ շրջանում, երբ միջպետական կեանքը շաղկապուած է օ՛յնքան սերտ կապերով: Եւ ապազայում է՛լ աւելի անկարելի պիտի լինի պետութիւնների իրական անկախութիւնը, որովհետեւ ապազայում է՛լ աւելի պիտի բարդանան, ամրանան ու հրամայական դառնան այդ փոխադարձ կապերը:

Ապազայի մասին կարելի է, հարկաւ, տար-

բեր կարծիքներ ունենալ, բայց չի կարելի չտեսնել, որ արդէն այսօր իսկ պետութիւնների անկախութիւնը աւելի վերացական իրաւունք է, քան իրական փաստ: Իրական դրութիւն կամ կարողութիւն: Եւ սա ճիշդ է ոչ միայն փոքր, այլ նաեւ մեծ պետութիւնների վերաբերմամբ:

Անշուշտ, ազատ ու անկախ Ֆրանսիան իրաւունք ունի առանց մէկի կամքը հարցնելու, առանց մէկից թոյլտուութիւն առնելու, պատերազմ յայտարարել Գերմանիային՝ վերսայլի դաշնազրոյց սահմանուած առնելիքները զէնքով ստանալու եւ իր վտանգուած ապագան ապահովելու համար: Բայց եթէ Անգլիան դէմ է այդ պատերազմին, Ֆրանսիան չի կարող կիրառել իր անփոխելի իրաւունքը:

1914 թուականին եթէ Գերմանիան հակառակ լինէր՝ Աւստրո-Հունգարիան չէր յարձակուի Սերբիայի վրայ եւ Ռուսաստանը չէր խառնուի պատերազմի մէջ, եթէ կանխապէս չունենար Ֆրանսիայի համաձայնութիւնը: Ազատ ու անկախ պետութիւններ էին Աւստրո-Հունգարիան, Գերմանիան, Ռուսաստանն ու Ֆրանսիան՝ պատերազմելու կամ չպատերազմելու լիակատար իրաւունքով, բայց փաստօրէն սրանցից եւ ո՛չ մէկը չէր կարող օգտուել այդ իրաւունքից, առանց սրա կամ նրա համաձայնութեան:

Շուէդիան իրաւունք ունի չճանաչել Պորտըրղային Ռուսաստանը, անտեսել նրա գոյութիւնը,

խզել ամէն կապակցութիւն ու յարաբերութիւն — դիւանագիտական, առեւտրական, նոյնիսկ փոստ-հեռագրական... իր իրաւունքն է այդ: Բայց իրաւունքի գործադրութիւնը կապուած է այնպիսի դժուարութիւնների, զրկանքների ու վտանգների հետ, որ փաստօրէն Շուէդիան հարկադրուած է ճանաչելու, չի կարող չճանաչել Ռուսաստանը:

Ռուսմանիան — ինչպէս եւ ամէն մի ուրիշ անկախ պետութիւն — իրաւունք ունի շահագործելու իր երկրի բնական հարստութիւնները այնպէս, ինչպէս ինքն է ցանկանում, օրինակ՝ իրաւունք ունի համապատասխան օրէնսդրութիւնով պաշտպանել իր նաւթը օտար կապիտալի ոտընձգութիւններից: Բայց տեսէք, որ գործի մէջ շահագորդուած արտասահմանեան կապիտալը այնպիսի մի սպառնական դիրք է բռնում, որ ահաբեկուած պարլամենտը էական ուղղումներ է մտցնում իր օրէնսդրների մէջ՝ դրսից թելազրուած պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար:

Ռուսաստանը իրաւունք ունի դնել գերմանական մեքենաների վրայ այնքան մեծ մաքս, որքան ինքը կը ցանկանայ, իրաւունք ունի նոյնիսկ ի սպառ փակել իր սահմանները Գերմանիայից եկած ապրանքների առջեւ: Բայց չի կարող գործադրել այդ իրաւունքը, որովհետեւ Գերմանիան էլ իր հերթին կը փակէ դռները Ռուսաստանի առ-

ջեւ եւ հացն ու կաշին, բամպակն ու բենզինը կ'երթայ որոնելու Արգենտինայում, Աւստրալիայում, Հիւսիսային Ամերիկայում...

Կարծում եմ որ կարիք չկայ երկարացնելու այս ուղղութեամբ: Թէ «անկախ» անուանուած պետութիւնները իրօք անկախ չեն — բառի իսկական իմաստով, — թէ նրանց տնտեսական իրաւասութիւնը սահմանափակուած է իրականութեան մէջ գործադրելու կարողութիւնով, «կախուած» է խոշոր շահերով ուրիշ պետութիւնների բարեհաճ կամքից ու ընդհանրապէս ենթակայ օտար ազդեցութիւնների — ակներեւ ճշմարտութիւն է սա: Եւ այնքան աւելի ակներեւ, որքան աւելի փոքր ու տկար է պետութիւնը:

Այսուհանդերձ, Ֆրանսիայի կախումը օտար պետութիւններից նոյնը չէ, ինչ է կալիֆորնիայի կախումը Միացեալ Նահանգներից. տարբեր ձեւի ու տարբեր չափի կախումներ են սրանք: Հետեւապէս, վերելում տրուած հարցը մնում է իր ոյժի մէջ, այսինքն.

Այն սահմանափակ ու պայմանական անկախութիւնը, որ դաշնակցային միութիւնների մէջ վայելում են կալիֆորնիայի զրութիւնն ունեցող պետական միաւորները, — այդ չափի ու այդ ձեւի անկախութիւնը կարո՞ղ է նկատուել զոհացուցիչ, կարո՞ղ է կալիֆորնիացիին տսել, թէ բաւարարուած է պետականօրէն:

Իմ պատասխանը դրական է: Քանի դեռ գո-

յութիւն ունեն պետութիւնները իրենց ներկայ բնոյթով, դիւանագիտական ինտրիգներով ու սպառնական բանակներով, դաշնակցելու սխտեմը լաւագոյն քաղաքական սխտեմն է: Եւ որքան աւելի ընդհանրանայ սխտեմը, որքան աւելի ընդարձակուի Միութիւնների ծաւալը ու կրճատուի թիւը, այնքան աւելի լաւ: Հեռանկարում — հեռաւոր ապագայում — այս նոր ուղին՝ աստիճանաբար գրաւելով նորանոր բարձունքներ, բերելու է մինչեւ մի հատիկ Համաշխարհային Միութիւն, որ ուրիշ բան չէ, հարկաւ, քան պետական անջատումների վերացում, պետութեան բացատում...

Բայց այս խնդիրները դուրս են ներկայ գըրութեան սահմաններից: Այստեղ մեզ գրաղեցընողը յատկապէս ազգային պահանջներն են ու պետութեան էլ մօտենում ենք ազգային տեսակետից, պետութեան մէջ մենք որոնում ենք եւ ուզում ենք դանել ամենից առաջ Ազգի Հայրենիքը:

Արդ՝ կարո՞ղ են ազգերը գտնել դաշնակցային միութիւնների մէջ իրենց որոնածը — Ազգային Տուն, Հայրենիք:

Կարող են անտարակոյս: Դաշնակցելու սխտեմը, որ հնարաւորութիւն է տալիս կիրառել «ինքնորոշման» սկզբունքը ամենալայն չափերով, ազգային կեանքը ապահովելու լաւագոյն միջոցն է, իսկ փոքր ու տկար ազգերի համար յաճախ նաեւ միակ կարելին:

Ահա Հայ Ազգը, որ ազգայնօրէն ապրելու, ինքնահաստատուելու ու զարգանալու համար հրամայական պահանջ ունի ազգային պետութիւն, Հայրենիք կազմելու:

Ի՞նչպէս բաւարարի այդ պահանջը:

Հայութեան կէսը անջատուած է, պոկուած մայր-երկրից, փոշիացած է, ցրուած աշխարհի չորս կողմը: Պետութեան համար սա — լաւագոյն դէպքում — օժանդակիչ կամ պահեստի ոյժ է միայն, ոչ աւելին: Իրրեւ պետական դործօն տարր մնում է երկրորդ մասը՝ մի միլիոն հայ մարդ, որ հայրենի հողի վրայ — Արարատեան դաշտում ու նրա շուրջը — պէտք է կառուցանի իր սեփական պետութեան շէնքը:

Փոքր է Հայաստանը, դուրկ հարստութիւններից, կտրուած հաղորդակցութեան մեծ ճանապարհներից, սեղմուած ու փակուած իր խստաշունչ լեռնաստանի մէջ:

Փոքր է թուով Հայաստանցի հայը, աղքատ է, տղէտ, միանդամայն անվարժ պետական կեանքի ու պետական շինարարութեան:

Կարո՞ղ է սեփական պետութիւն կազմել այդպիսի մի թոյլ ժողովուրդ, այդպիսի մի անհամբոյր երկրում:

Պէտք է կարողանայ, հարկադրուած է կարողանալու, եթէ ուզում է ապրել:

Եւ իրականութիւնն այն է, որ կանգնել է արդէն այդ ճամբի վրայ, դրել է պետութեան

են անում երկու ու կէս միլիոն ազգաբնակիւթիւն ունեցող Նորվեգիայի իրաւական — մասամբ էլ իրական — ինքնակալութիւնը: Գոյութիւն չունեն նոյնիսկ այն պայմանները կամ մի քանիսը այն պայմաններից, — որոնք հնարին են անում մի միլիոնից էլ պակաս ազգաբնակիւթիւն ունեցող, աղքատ ու կէս վայրենի Ալբանիայի՝ թէկուզ սոսկ անուանական անկախութիւնը:

Հայաստան չի կարող ապրել միայն սեփական ոյժերով՝ նա պէտք է իրենից դուրս որոնի օժանդակ ոյժեր, հաստատուն ու վստահելի նեցուկներ: Այսինքն՝ պէտք է դաշնակցի ուրիշ պետութիւնների հետ, որովհետեւ միայն տեւական ու սերտ դաշնակցութիւնն է, որ կարող է նկատուել հաստատուն նեցուկ. պատահական կապերն ու ժամանակաւոր, մասնակի համաձայնութիւնները ապահովութիւն չեն ներքուստ թոյլ մի պետութեան համար:

Ո՞ւմ հետ պիտի դաշնակցի Հայաստանը:

Բնականօրէն, իր անմիջական դրացիների՝ Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ, քանի որ սրանց հետ արդէն կապուած է աշխարհադրական ու տնտեսական շատ զօրեղ կապերով — մասամբ իսկ պատմական անցեալով:

Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան ու մի շարք աւելի փոքր աղղային-քաղաքական միաւորներ — Արխաղիա, Աջարիա, հարաւային Օսեթիա, Զաքաթալ, մասամբ իսկ Դաղստան —

բնական դաշնակիցներ են սրանք՝ պետական մի միութիւն կազմելու համար:

Այդպիսի մի միութիւն — Անդրկովկասեան դաշնակցական Ռամկավար Հանրապետութեան անուան տակ — կազմուեց 1918 թ. սկզբներում, ռուսական Մեծ Յեղափոխութեան առաջին շրջանում: Կազմուեց, իսկոյն լուծուեց եւ, երեք տարի անցած, վերակազմուեց — արդէն բուլղերիկեան դրօշակի տակ:

1918 թուականին միութիւնը քանդուեց, որովհետեւ կային ներքին անհամաձայնութիւններ ու կային դրսում շահադրդուած ոյժեր, որոնք խրախուսեցին, բորբոքեցին ու շահագործեցին այդ անհամաձայնութիւնները:

Դաշնակցութիւնը կազմող երեք պետութիւնների մէջ կային սահմանային շատ կնճոտ վէճեր, կար հնուց սնուած հակառակութիւն, փոխադարձ անվստահութիւն, կտակած ու երկիւղ եւ ապա՝ արմատական տարբերութիւն արտաքին քաղաքականութեան վերաբերմամբ:

Եթէ Անդրկովկասի ժողովուրդները լինէին քաղաքականապէս մի քիչ աւելի հասունացած, եթէ մի փոքր փորձառութիւն ունենային պետական կեանքի, թերեւս գտնէին մի ելք՝ ներքին վէճերը խաղաղութեամբ ու սեփական ոյժերով լուծելու համար:

Բայց այդ հասունութիւնն ու փորձառութիւն չունէին նրանք ու դաշնակցութիւնը քանդուեց,

որպէսզի հետագայում վերաշինուի արտաքին ոյժի ճնշման տակ:

Իրականութիւնն այն է, որ Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադրբեջանը — ոչ միայն ամէն մէկը առանձին վերցրած, այլև իրար հետ դաշնակցած — ի վիճակի չեն, դէժ ներկայում, ինքնակալ պետական կեանքով ապրելու: Սրանց միութիւնն եւս, իր հերթին, անհրաժեշտ կարիք ունի մի յենարան դտնելու իրենից դուրս, այսինքն՝ դաշնակցելու մի ուրիշ պետութեան կամ պետական խմբակցութեան հետ:

Ո՞ւմ հետ կարող է դաշնակցել Անդրկովկասը, իրրեւ քաղաքական ամբողջութիւն:

Թուրքիայի կամ Ռուսաստանի հետ: Երկրի անցեալն ու ներկան, նրա աշխարհագրական, տնտեսական ու քաղաքական պայմանները անկարելի են անուժ որեւէ երրորդ դաշնակցութիւն, ինչպէս անկարելի են անուժ նաեւ ապրել Ռուսաստանի ու Թուրքիոյ արանքում, առանց յարելու մէկին կամ միւսին:

Այս երկու հնարաւորութիւններից կամ անհրաժեշտութիւններից Անդրկովկասը նախընտրեց — մասամբ կամովին, մասամբ ակամայից — Ռուսաստանը ու մտաւ Խորհրդային Միութեան մէջ:

Այսպիսով, երեք կարճ տարիների ընթացքում, Հայաստանն արագորէն անցաւ կազմակերպման մի շարք կայաններ. նախ մի անիշխա-

նական շրջան ապրեց — 1917 թուականի Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ու 1918 թուականի Յունուար ու Փետրուար ամիսներում, — ապա Ռուսաստանից անջատուած յայտարարեց իրեն՝ Անդրկովկասեան դաշնակցութիւնը, ապա մնաց մենակ՝ այդ դաշնակցութեան կազմալուծուելու պատճառով ու անուանօրէն անկախ պետութիւն կազմեց, ապա տեղի տուեց բոլշեւիկեան զրոհի առջեւ, փոխեց պետական ոեժիմը — խորհրդայնացաւ, — նորից դաշնակցեց հարեւանների հետ, նորից կապուեց Ռուսաստանի ու բոլոր խորհրդային երկիրների հետ...

Այս ելքը բնական էր, անխուսափելի ու անհրաժեշտ — միակ հնարին ելքն էր սա պետականօրէն կազմակերպուող Հայաստանի համար:

Ապա նաեւ բաւարար՝ շատ խոշոր չափերով:

Հայաստանի նման անբարեյաջող պայմանների մէջ գտնուող, Հայաստանի նման թոյլ ու անկազմակերպ մի երկիր չի կարող տանել պետականութեան ամբողջ բեռը միակն իր ուսերի վրայ — կ'ընկնի կէս ճամբին՝ իր ուժերից վեր ծանրութեան տակ:

Դաշնակցութիւնը, իր վրայ է վերցնում բեռի մի մասը ու այսպիսով հնարին է անուժ տանել միւսը:

Տեսէք, արտաքին յարձակումների դէմ պաշտպանուելու համար Հայաստան հարկադրուած չէ պահել ուժերից վեր բանակ, դէնքի տակ

առնել ամբողջ երիտասարդութիւնը և բիւզը՛ն է-
րեք քառորդը յատկացնել զինուորական նախա-
րարութեան. նա կարող է բաւականանալ շատ
փոքր բանակով, որովհետեւ վտանգի բոլորին իր
կողմին է դաշնակցութեան ամբողջ զօրքը: Միջ-
պետական յարաբերութիւնների մէջ նա այլևս
այն ոյժը չէ, որի խօսքը լսուած էր սոսկ քաղա-
քավարութեան համար — եթէ միայն լսուած էր
երբեւէ — եւ որին չի տրուած ոչ մի արժէք. այ-
սօր իր անունից խօսուած է դաշնակցութիւնը եւ
խօսքը արժէքացնում է իր ամբողջ թափով՝ քա-
ղաքական, տնտեսական ու ռազմական: Եւրոպա-
յի, արեւելեան Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի
հետ հաղորդակցելու հնարաւորութիւնը կախուած
չէ այլևս Վրաստանի, Ադրբեջանի կամ Նախի-
ջեանի քմահաճոյքից. Երեւան-Բաթում, Երե-
ւան-Ջուլֆա երկաթուղիները Հայաստանի տրա-
մադրութեան տակ են: Ապրանքների փոխանա-
կութիւնը, երկրից դուրս հանելն ու երկիր ներս
բերելը, չի կաշկանդուած մաքսային խեղդիչ
գծերով, Պորհրդային Միութեան ամբողջ տարա-
ծութիւնը բաց չուկայ է Հայաստանի առջեւ:
Տնտեսապէս քայքայուած ու խոչոր եկամուտնե-
րից դուրկ Հայաստանը մինչեւ այսօր չի կարո-
ղացել — եւ դուցէ դեռ երկար ժամանակ չի կա-
րողանայ — հաւասարակշռել իր պետական բիւզ-
ըն, ծածկել ելքը սեփական մուտքերով. դաշ-
նակցութիւնը օղնութեան է գալիս ու պակասի մի

մասը լրացնում է կենտրոնական դրամարկղից...

Հարկաւ, այս օղնութիւններն արւում են Հա-
յաստանին ոչ ճրիարար, իրրեւ մի նուէր իր դե-
ղեցիկ աչքերին. Հայաստանն ինքն եւս պարտա-
կանութիւններ ունի կատարելու Միութեան հան-
դէպ եւ այս իսկ պատճառով իր պետական ազա-
տութիւնը շատ զղալիօրէն սահմանափակուած
է Միութեան գերազոյն իրաւասութիւններով:
Միութեան բանակն ու դիւանագիտութիւնը —
Հայաստանի սեփականութիւնը չէ, որ դործադրի
իր ուղածի պէս: Միութեան անդամներից մէկն է
միայն Հայաստան — ու շատ փոքրը, — հետե-
ւապէս հարկադրուած է յարմարեցնել — յաճախ
նաեւ ստորադրել — իր մասնակի պահանջները՝
Միութեան ընդհանուր պահանջներին ու շահե-
րին:

Ինչ խօսք, որ սա կաշկանդում է Հայաստանի
պետական ազատութիւնը: Բայց իրողութիւնն
այն է — շատ տխուր իրողութիւն, հարկաւ, որ
անկաշկանդ ազատութիւնը վեր է Հայաստանի
թոյլ կարողութիւններից. Միութիւնից դուրս ոչ
ներա բանակը՝ բանակ է, ոչ դիւանագիտութիւնը՝
դիւանագիտութիւն, — այսինքն՝ այն ոյժերը
չեն սրանք, որոնց վրայ յենուած Հայաստան կա-
րողանայ ապահովել իր դոյութիւնը ու պաշտ-
պանել կենսական շահերը:

Միութիւնը շատ որոշակի սահմաններ է դը-
նում Հայաստանի անկախութեան, բայց այսու-

Հանդերձ — կամ այս իսկ պատճառով — Հնարաւորութիւն է տալիս նրան ապրելու՝ պետականօրէն ու ազգայնօրէն:

Պետականօրէն՝ կէս-ազատ, ազգայնօրէն՝ ազատ, — այնքան ազատ ու անկաշկանդ, որ հաստատանցի հայը կարող է ասել — առանց մեծ վերապահումների — որ ունի այսօր իր Հայրենիքը, իր Ազգային Տունը:

Հայաստանի հանրապետութիւնը խորհրդային է եւ իր պետական ռեժիմը — դասակարգային — աւելի ճիշդը՝ կուսակցական — դիկտատուրա է: Ամէն մի դիկտատուրա բռնութիւն է աւելի կամ պակաս խոշոր շափերով, ազատութիւնների կաշկանդում. իր էութիւնն է դա: Բայց պէտք չէ շփոթել տուեալ ռեժիմը՝ դաշնակցական դրութեան հետ եւ մէկի պակասութիւնները վերադրել միւսին. դաշնակցութիւնը չի կապուած անհրաժեշտօրէն այս կամ այն ռեժիմին հետ. դերմանական, զուիցերիական, Հարաւ-աֆրիկեան ու խորհրդային միութիւնները տարբեր ռեժիմներ ունեն, բայց բոլորն էլ դաշնակցութիւններ են: Ապա պէտք չէ շփոթել դասակարգային իրաւապահութիւնները ու քաղաքացիական անազատութիւնները՝ ազգային անազատութիւնների հետ: Խորհրդային Հայաստանում սոցիալական այս կամ այն խմբակցութիւնը կարող է նեղուած ու ճնշուած լինել — եւ է իրօք, — բայց ազգը, իբրեւ մշակութային հաւաքակա-

նութիւն, դանդատելու պատճառ չունի: Խորհրդային իրաւակարգի մասին կարելի է ունենալ շատ տարբեր կարծիքներ, սկսած ծայրայեղ բացասականից: Բայց չի կարելի ժխտել, որ ազգային պահանջների ու իրաւունքների վերաբերմամբ այս իրաւակարգը ոչ միայն համբերատար, այլ եւ անվերապահօրէն բարեացակամ է:

Խորհրդային Հայաստանում պետական լեզուն — օրէնսդրութեան, դատավարութեան ու վարչութեան լեզուն, — դպրոցը — ամէն կարգի դպրոցը՝ վարից վեր, — մամուլը դրականութիւնը թատրոնը — բոլոր ազգային են: Պետական բոլոր տրամադրելի միջոցները — նիւթական ու ոչ նիւթական — դրուած են ի սպաս ազգային մշակոյթի: Ազատութեան այն սահմանափակումները, որոնք բնականօրէն ու անխուսափելիօրէն բխում են դաշնակցային կապերից ու մասնաւորապէս դասակարգային դիկտատուրայից, — սրանք չունեն ազգային բնոյթ. ազգը մնում է անկաշկանդ, աւելին՝ ազգը լայնօրէն օգտաւործում է պետութեան բազմազան կարողութիւնները իր կեանքը ապահովելու, կարգաւորելու ու բարգաւաճելու համար:

Խորհրդային Հայաստանը — հայ ազգային պետութիւն է հայի Հայրենիքը:

Այն հանդամանքը, որ հանրապետութիւնը կապուած է դաշնակցական կապերով Խորհրդային Միութեան հետ, չի բացասում — ոչ իսկ

նսեմացնում — նրա ազգային բնոյթը: Դաշնակցել՝ չի նշանակում ձուլուել, կորցնել սեփական դէմքը. Զուիցերիական դաշնակցութեան մէջ գերմանական, Ֆրանսիական ու իտալական կանտոնները ապրում են նոյն պետական յարկի տակ, բայց ամէն մէկը մշակում է անարդել իր սեփական ազգային մշակոյթը:

Ազգայնօրէն ապրելու համար՝ Հայ Ազգը պէտք է ունենայ իր պետութիւնը, իսկ Պետութիւնը ապահովելու համար՝ պէտք է դաշնակցի ուրիշ պետութիւնների հետ: Մտթեմաթիկայի լեզուով այս պայմանը կ'որակուէր իբրեւ անհրաժեշտ ու բաւարար:

Կանդ առի յատկապէս Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ, որովհետեւ այս կարգի թոյլ պետութիւնների համար դաշնակցելը՝ ապրելու միակ ձեւն է: Պէտք չէ, սակայն, եզրակացնել, թէ աւելի զօրեղ պետութիւնները կարիք չունեն դաշնակցութիւններ կազմելու: Ռուսաստանը, Պրուսիան կամ Մեծն Բրիտանիան շատ զօրեղ պետութիւններ են, բայց սրանք էլ չըջապատում են իրենց դաշնակիցներով՝ աւելի եւս զօրեղ ու կենսունակ լինելու համար: Ոյժերը բազմապատկելու եւ, միւս կողմից, ապարդիւն վատնումներից ազատ մնալու լաւագոյն միջոցն է դաշնակցելը, հաւաքական պետութիւններ կազմելը: Իսկ

ոյժերի անտեսութիւնը — դերագոյնն է կենսական ինդիւրների շարքում եւ սրա մէջ մեծապէս շահագրգռուած են ամենից զօրեղներն անգամ:

Դաշնակցելու սխտեմը, աստիճանաբար զարգանալով ու ծաւալուելով, տանում է տրամաբանօրէն դէպի համամարդկային մի ընդհանուր միութիւն, մի համաշխարհային պետութիւն — հաւաքական կեանքի մի նոր ձեւի կազմակերպութիւն, առանց բանակների ու պատերազմների, առանց փոխադարձ կոտորածների, նուաճումների, թալանի ու աւերումների, դիւանագիտական խարդախութիւնների, քաղաքական ու անտեսական բռնկադների...

Այս հեռանկարը — որքան էլ ուտոպիական թուի այսօրուայ իրականութեան դիմաց — մի լուսաւոր փարոս է, որ զծում է յառաջդիմութեան ուղիղ ճամբան՝ մթութեան մէջ խարխափող ու վատ կազմակերպութիւնից տառապող մարդկութեան առջեւ:

Համաշխարհային պետական դաշնակցութիւն — սա ուրիշ բան չէ, քան պետութիւնների բացասում, պետական բաժանումների ու սահմանադժերի վերացում:

Եւ այս հեռանկարի առջեւ Ազգը պատճառ չունի մտահոգուելու, իր ապագան վտանգուած նկատելու:

Այսօրուայ իրականութեան մէջ Ազգը հարկադրուած է կազմակերպուել պետականօրէն —

չի կարող ապրել առանց պետական կազմակերպութեան: Բայց սխալ կը լինէր եզրակացնել, թէ ուրեմն, Ազգն ու Պետութիւնը, ազգային կեանքն ու պետական կեանքը — անբաժանելի են միմեանցից, անկարելի՝ մէկը առանց միւսի: Սրանց սերտ կապակցութիւնը հետեւանք է միայն քաղաքական որոշ պայմանների, որոշ կացութեան: Տարբեր պայմանների մէջ կապը կարող է թուլանալ կամ ի սպառ վերանալ, որովհետեւ ըստ էութեան տարբեր բնոյթի ու տարբեր արժէքների երեւոյթներ են Ազգն ու Պետութիւնը:

Ազգը դրական երեւոյթ է ընդհանրապէս ու անպայմանօրէն, մինչդեռ պետութիւնը — դադարի ներկայ իմաստով — քացասական երեւոյթ է ինքնըստինքեան, չարիք է, թէեւ անհրաժեշտ որոշ պայմանների մէջ՝ վատթար չարիքների առաջն առնելու համար: Ազգը՝ իբրեւ պատմա-մշակութային դաս ու մշակոյթի դրօժօն՝ պէտք է մարդկութեան միշտ, ամէն պարագաների մէջ, մինչդեռ Պետութիւնը պէտք է մինչայն ժամանակ միայն, քանի դեռ չի գտնուել ու չի իրականացել աւելի բարձր կարգի քաղաքական կազմակերպութիւն: Հոգեկան արժէքներ ստեղծագործելու համար չկան ու հեռանկարումըն էլ չեն պատկերանում ուրիշ հաւաքականութիւններ, որ կարողանային փոխարինել ազգերը, մինչդեռ արդէն այսօրուանից դժուար չէ նախա-

տեսել — թէկուց հեռաւոր ապագայի համար — քաղաքական կեանքի կազմակերպութիւն՝ առանց պետութիւնների:

Այսօր, քանի դեռ գոյութիւն ունի պետական բաժանումների ու պետական հակամարտութիւնների գոյութիւնը, ամէն մի ազգ հարկադրուած է իր սեփական պետութիւնը կազմելու, որովհետեւ այլ կերպ չի կարող ունենալ իր Տունը, իր Հայրենիքը:

Ապապետական ապագայում հայրենիքները — ազգային մշակոյթի օջախները — կարիք չեն ունենայ պետական մեքանիզմի՝ իրենց կենսատու կրակը միշտ վառ պահելու համար:

Վ Ե Ր Զ

ԳԻՆ

Լիբանան 10 լ. ոսկի

Արտասահման 4 տոլար

Կեդրոնատեղի

Librairie HAMASKAÏNE
10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth — LIBAN

**ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ
ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ**

Պատու էր	507
Տպախանակ	2000
Պրակ	23
Աւարտում	20-9-79

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ